

Spijzig de armen

Rumfordse Soep in Dordrecht, 1801-2001

Jaarboek 2002

Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht

Spijzig de armen

Rumfordse Soep in Dordrecht
(1801-2001)

redactie

E. van Kammen
C. Esseboom

Jaarboek 2002

Vereniging Oud-Dordrecht
Dordrecht

Afbeelding omslag:

In een van de notulenboeken van de Soepcommissie bevindt zich deze fraaie pen-tekening. De diverse werkzaamheden zoals het bezoeken van de intekenaren door de commissaris-penningmeester, het bereiden van de soep en het uitdelen ervan, werden door de tekenaar, commissaris Hilmar Johannes Backer, in 1842 in beeld gebracht (GAD 238-197).

Dit boek kwam mede tot stand door de financiële steun van

VSB FONDS

en de Stichting tot uitdeeling van Rumfordsche Soep

ISBN 90-805497-4-6 / NUGI 641

Uitgeverij: Oud-Dordrecht, Dordrecht

Typografie: Grafische Vormgeving Kanters, Sliedrecht

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Brochage: Binderij Van Strien, Dordrecht

© de individuele auteurs, p/a Uitgeverij Oud-Dordrecht

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeefster.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de auteurs.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the authors.

Inhoud

Jaarboek 2002	7
Voorwoord gemeentearchivaris	8
Ten geleide	9
1 Armoede in verleden en heden – <i>N.L. Dodde</i>	11
1.1 Armoede is van alle tijden	11
1.2 Perioden	11
1.2.1 De eerste fase 1200-1400	12
1.2.2 De tweede fase 1400-1600	12
1.2.3 De derde fase 1600-1800	14
1.2.4 De vierde fase 1800-2000	16
1.3 Achterblijvers	18
1.4 Methoden	20
1.4.1 Werkverschaffing	21
1.4.2 Armenpatronaat	24
1.4.3 Onderwijs	28
1.4.4 Bedéling	31
1.5 Conclusie	32
2 Van bedéling naar grotestedenbeleid; tweehonderd jaar sociale zorg in Dordrecht – <i>V. Sleebe</i>	35
2.1 Kerkelijke armenzorg	35
2.2 De burgerlijke armenzorg	37
2.3 Zorg voor zieken, wezen en bejaarden	41
2.4 Bedelaarsgestichten	44
2.5 De eeuw van het particuliere initiatief	46
2.6 Een eerste poging tot meer efficiëntie	47
2.7 Verzuiling in de sociale zorg	49
2.8 De Armenraad: een eerste poging tot centralisatie	49
2.9 Oorlogen en crisis	50
2.10 Opkomst van de categorale hulpverlening	56
2.11 Van armoedebestrijding naar achterstandsbeleid	57
3 Soepcommissies buiten Dordrecht – <i>N.L. Dodde</i>	63
3.1 Voedsel voor armen	63
3.2 De lichamelijke gesteldheid	64
3.3 De organisatie van de soepkokerij	65
3.4 Het personeel en zijn werkzaamheden	69
3.5 Bonnen	72
3.6 Het einde van de soepuitdelingen	73

4	Benjamin Thompson, Graaf van Rumford. Zijn beknopte levensloop (1753 – 1814) en zijn betekenis voor de armenzorg – <i>M. Bloemendal</i>	79
4.1	Brits Noord-Amerika 1753 – 1776	79
4.2	Engeland 1776 – 1784	80
4.3	Beieren 1784 – 1798	80
4.4	Engeland 1798 – 1803	82
4.5	Frankrijk 1803 – 1814	83
4.6	Rumford als natuurwetenschapper	84
4.7	Rumfords betekenis voor de armenzorg	84
4.8	Meningen over Rumford	87
4.9	Besluit	87
5	De Dordtse Rumfordse Soepkokerij – <i>E. van Kammen</i>	89
5.1	Een intekenlijst gaat rond	89
5.2	Plaats van de uitdeling	92
5.3	Portiekaartjes of coupons?	93
5.4	De benoeming van commissarissen	94
5.5	De taakverdeling van de commissarissen	95
5.6	Vaststelling van prijs, data van intekening en duur van de uitdelingsperiode	97
5.7	Uitbreiding van de Commissie	98
5.8	Overige voorbereiding voor het uitdelingsseizoen	98
5.9	Deelnemers aan de soepuitdelingen	99
5.10	Wie kregen de maaltijden uitgereikt?	100
5.11	Buitengewone uitdelingen	102
5.12	Cholera en uitdelingen van extra maaltijden	104
5.13	Politiesteun tijdens de uitdelingen	106
5.14	Verhuizing naar de Vest	106
5.15	De voedselbereiding tijdens de Eerste Wereldoorlog	108
5.16	Het einde van de soepuitdelingen	109
5.17	De Commissie is een instelling van Weldadigheid	110
5.18	De Commissie is voortaan een stichting	111
6	Financiën van de Dordtse Rumfordse Soepkokerij – <i>E. van Kammen</i>	113
6.1	De eerste uitdelingsperiode	113
6.2	De intekenprijs per portie	113
6.3	Leveranties buiten Dordrecht	116
6.4	Extra uitdelingen	117
6.5	De prijs van de kindervoeding	118
6.6	De voedselbereiding tijdens de Eerste Wereldoorlog	118
6.7	Legaten en andere schenkingen	119
6.8	Aankoop van staatsobligaties	120
6.9	Het Fonds Stoop	121
6.10	Verhuizing naar de Vest	123

7	De Rumfordse soep en haar bereiding – <i>E. van Kammen</i>	127
7.1	De ideeën van de graaf van Rumford inzake soepbereiding	127
7.2	Verandering van spijs ...	128
7.3	Dordtse recepten voor Rumfordse soep en andere maaltijdsoepen	129
7.4	Een proeve met hutspot	130
7.5	Variatie in de voorschriften van de maaltijdsoepen	130
7.6	De gaarkeuken van de Hervormde Diaconie	133
7.7	Voedingswaarde van de maaltijden	134
7.8	Het keukenmateriaal, onderhoud en vernieuwing	135
7.9	Een proefkoking	138
7.10	Koken op gas?	138
7.11	Aanbestedingen	139
7.12	Levering van het vlees en spek	141
7.13	Vleeskeuring	143
7.14	Inkoop van de overige ingrediënten voor de soep	144
7.15	Steenkolenhandel	146
7.16	Waterleiding	146
8	Het personeel – <i>E. van Kammen</i>	149
8.1	De looper	149
8.2	De opschrijver	151
8.3	De eerste drie opzichtersechtparen	152
8.4	Baas Pieter van den Nieuwenhuisen	152
8.5	Baas Gerrit den Boeff	152
8.6	Baas Hendrik van Welsenens	154
8.7	Baas Johannes Scheeres	154
8.8	Baas Hendrik van Voorden	156
8.9	De knechten	156
8.10	De schilsters of werksters	160
8.11	Ongeoorloofde handel	162
8.12	Jubilea	162
9	Jubilea van de Soepcommissie – <i>E. van Kammen</i>	165
9.1	Het eerste jubileum	165
9.2	Voorbereidingen van het 50-jarig jubileum	165
9.3	Het tiende lustrum	166
9.4	Feestviering bij het 75-jarig bestaan	168
9.5	Het eeuwfeest van de Commissie	169
9.5.1	Kritiek	172
9.6	Het 125-jarig jubileum	173
9.7	Het 150-jarig jubileum	175
9.8	Het 175-jarig jubileum	175
9.9	Het 200-jarig jubileum	175

10	Overige voedselverstrekingen in Dordrecht – <i>E. van Kammen</i>	177
10.1	Inrigting tot Spijsbereiding voor de arbeidende klasse te Dordrecht	177
10.2	De gaarkeuken van de Nederlands Hervormde Gemeente	179
10.3	De Centrale Keuken tijdens W.O. I	179
10.4	Het Comité voor Kindervoeding	180
10.5	Het bestuur van het Comité voor Kindervoeding	184
10.6	Voedselvoorziening tijdens W.O. II	185
10.7	De Dordtse Buitenschool	189
10.8	Extra voeding	190
11	De commissarissen – <i>S.P. Huizinga</i>	193
	Over de auteurs	199
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	200
	Personenregister	203

Jaarboek 2002

Elk jaar geeft de historische vereniging Oud-Dordrecht een jaarboek uit. Dit jaar is dat *Spijzig de armen, Rumfordse soep in Dordrecht, 1801 – 2001*. Het jaarboek verhaalt voor een belangrijk deel de geschiedenis van de *Commissie tot uitdeeling van Rumfordsche Soep* die vanaf 1800 in Dordrecht actief is op sociaal gebied.

Oud-Dordrecht acht het verrichten van historisch onderzoek van groot belang. Om de resultaten ervan een grote verspreiding te geven in de vorm van een jaarboek, vergt financiële offers. Het bestuur en de redactie van Oud-Dordrecht zijn dan ook verheugd dat de uitgave van het jaarboek 2002 mogelijk werd door een financiële bijdrage uit het VSB-Fonds en van de Stichting tot uitdeeling van Rumfordsche Soep.

De meeste Dordtenaren zullen de Rumfordse soepcommissie niet kennen. Toch is zij van grote betekenis geweest, vooral in de 19e eeuw. Voedseluitdelingen aan de minderbedeelden in de stad waren toen een noodzaak, vooral in het winterhalfjaar. Gelukkig is dit vandaag de dag niet meer het geval, vanwege de uitgebreide sociale wetgeving en de toegenomen welvaart, zowel materieel als immaterieel. Daarom werd er niet, zoals bij het vijftig- en honderdjarige bestaan van de Commissie, gekozen voor extra voedseluitdelingen, maar voor de uitgave van dit jubileumboek. De Stichting tot uitdeeling van Rumfordsche Soep bedanken wij voor het aantrekken van de vijf auteurs die het met hun teksten mogelijk maakten het voorliggende jaarboek samen te stellen. Een speciaal woord van erkentelijkheid gaat hierbij uit naar dr. E. van Kammen die niet alleen zes hoofdstukken voor zijn rekening nam, maar daarnaast de persoon was die op een gedreven wijze samen met de redactie van Oud-Dordrecht de diverse teksten beoordeelde en er de definitieve vorm aan gaf. Wij bedanken drs. C.J.P. Grol voor het verzamelen van statistische gegevens met betrekking tot de intekenprijzen, het aantal ingetekende porties en het uitgavenpatroon van de Soepcommissie. De resultaten van zijn uitgebreid archiefonderzoek verwerkte hij tot een drietal staafdiagrammen, dat in hoofdstuk 6 werd opgenomen. Dank zijn we eveneens verschuldigd aan mevrouw H.J. Kok, diëtiste. Zij beoordeelde diverse Rumfordse soeprecepten op hun voedingswaarde en haar bevindingen werden verwerkt in hoofdstuk 7. Verder bedanken wij de heren P. Breman en A. Molendijk van het Stadsarchief voor hun bijdrage aan het realiseren van de afbeeldingen.

Mede namens het bestuur, de redactie van Oud-Dordrecht

P.Q. Verwaal
C. Esseboom
G.C.Gast

Dordrecht, februari 2003

Voorwoord

Over het vraagstuk van pauperisme zijn in de 19e eeuw boekenkasten volgeschreven. Niet het bestaan van armoede als zodanig baarde zorgen, want het was een gegeven dat er armen en rijken in de samenleving waren, zoals het ook een gegeven was dat de armen passief en onmondig waren en de rijken de plicht hadden voor de armen te zorgen. De liefdadigheid die hiervan het gevolg was, was dan ook niet vrijblijvend. Waar men zich in de 19e eeuw echter druk om maakte, was de overmaat waarin armoede voorkwam. Beroemd geworden is Potgieters *Jan, Jannetje en hun jongste kind* dat in 1841 in *De Gids* werd gepubliceerd. Jan Salie, de verpersoonlijking van de arbeidsmoraal van 'slierislari' en 'patroon aller slaapmutsen', vertegenwoordigde de Nederlandse arbeider die door zijn houding voortdurend op de rand van de armoede en dus van de bedéling balanceerde. Met grote minachting sprak de Leidse hoogleraar Jacob Geel over zijn tijdgenoten die veroordeeld waren tot de bedelstaf: *Het vervloekte gemeene vee trouwt vóór hun achttiende jaar, vreet aardappelen, maakt toringachtige kinderen, komt aan de armenkas en gaat bedelen*. Filantropen, instellingen van weldadigheid en armencommissies probeerden naast het geven van directe hulp ook de van ouders op kinderen overgaande neiging tot lediggang te doorbreken.

Benjamin Thomson Graaf van Rumford was een van de vele sociale hervormers die aan het einde van de 18e eeuw een aanpak van het armoedevraagstuk bedacht. Een van de elementen in het door hem bedachte systeem van armoedebestrijding (want hij zette bijvoorbeeld ook armenscholen op waar kinderen vanaf vier jaar leerden breien en naaien) vormde de bereiding en uitdeling van soep. Als kind van de Verlichting was hij voortdurend bezig op rationele wijze oplossingen te bedenken voor maatschappelijke vraagstukken. Hij ontdekte dat soep een ideale vorm was om voedsel op een makkelijke manier aan te bieden. Soep was relatief eenvoudig klaar te maken, goedkoper dan de bestaande methoden van voedselbereiding en met de door hem aanbevolen ingrediënten ook zeer voedzaam. Hij ontwikkelde een systeem van soepuitdeling dat op tal van plaatsen in Europa navolging vond. Zo ook in Dordrecht. En daar gaat dit boek over.

De Vereniging Oud-Dordrecht is er wederom in geslaagd een jaarboek uit te brengen dat de geschiedenis als het ware van binnenuit laat zien. De auteurs schetsen een beeld van de wijze waarop de commissie, die zich op de ideeën van de Graaf van Rumford baseerde, er elk jaar in de wintermaanden weer in slaagde de armen van voedzame soep te voorzien. We zien de notabelen aan het werk die het als hun burgerplicht beschouwden zich in te zetten voor de armen, we zien hoe de maaltijden verstrekt werden en als we willen, kunnen we op basis van de recepten ook nu nog Rumfordse soep maken. De auteurs presenteren de geschiedenis van binnenuit omdat ze zich vooral baseren op archieven, de bronnen die de sporen van het verleden in de meest authentieke vorm met zich meedragen. Het boek kan daarmee met recht een klein monument voor Rumford worden genoemd.

Charles Jeurgens
Gemeentearchivaris van Dordrecht

Ten geleide

De uitdeling van voedsel aan degenen die er de grootste behoefte aan hebben, is een vorm van armenzorg die tegenwoordig in ons land niet meer gebruikelijk is, behalve voor degenen die aan de rand van de samenleving vertoeven. Zij worden vaak nog opgevangen door instellingen als het Leger des Heils. Onder de dak- en thuislozen bevinden zich veel psychiatrische patiënten, die vroeger in een verpleeginrichting zouden zijn opgenomen, maar die tegenwoordig – dankzij de medische behandel-mogelijkheden – losgelaten worden in de kille maatschappij.

Tweehonderd jaar geleden was het gratis uitdelen van maaltijden in de winterperiode en ten tijde van epidemieën een algemeen voorkomend verschijnsel in Nederland. Dordrecht ontkwam daar evenmin aan. Het was het particuliere initiatief dat de stimulans gaf tot dergelijke voedselverstrekkingen. Een van deze particuliere instellingen die nauw samenwerkte met de diaconiebesturen van de diverse Dordtse kerk-gemeenschappen, was de *Commissie tot uitdeling van Rumfordse soep*. Uitgaande van het gedachtegoed van Benjamin Thompson, graaf van Rumford, en met de hulp van gegoede Dordtenaren slaagde de Commissie erin de voedselnood bij armlastige stadgenoten enigszins te lenigen. Het zou echter tot halverwege de 20ste eeuw duren eer de sociale omstandigheden zodanig waren verbeterd dat de gratis of goedkope voedselverstrekkingen konden worden gestaakt.

De zorg voor de behoeftige medemens bestaat nog maar zelden uit het verstrekken van een maaltijd. Op beperkte schaal geschiedt dit nog af en toe voor de opvang van dak- en thuislozen. In Amsterdam en Den Haag rijdt regelmatig een ‘soepbus’ rond, die aan junks en andere zwervers tweemaal per week een soepmaaltijd verschaft. Ook in Dordrecht wordt eenmaal per week aan verslaafden en daklozen een gratis broodmaaltijd aangeboden, maar zij dienen zich wel te presenteren op het adres waar het voedsel voor hen wordt klaargemaakt.¹ Op deze manier wordt het oude bijbelse woord van ‘de armen kleden en de hongerigen spijzigen’, gestand gedaan. Zo bezien, is het gratis uitdelen van voedsel aan mensen die te weinig te eten hebben, een opdracht die nog niet aan geldigheid heeft ingeboet.

De *Commissie tot uitdeling van Rumfordse soep*, ook wel genoemd de *Commissie tot uitdeling van warme spijs aan behoeftigen*, heeft in de afgelopen twee eeuwen een illuster gezelschap bestuurders gekend, dat nauwgezet zijn taak vervulde. Daarnaast was een zekere mate van behoudzucht de commissarissen niet vreemd. Dankzij deze eigenschap en het voorzichtig beheren van het kapitaal heeft de Stichting in de voorbije jaren in stilte enige hulp kunnen bieden, zij het in een andere vorm dan gratis voedsel. Ondanks de uitgebreide wetgeving op sociaal terrein blijven er altijd nog problemen bestaan die niet op eenvoudige wijze zijn op te lossen.

E. van Kammen

¹ W. Peenstra, ‘Eten is een middel, geen doel’, dagblad De Dordtenaar van 26 september 2002.

Afb. 1.1. Landlopers en bedelaars waren een alledaags verschijnsel in de 17e en 18e eeuw. Deze bedelaar gebruikt zijn houten been en krukken als een driestap (een driepoot) en trekt daarmee het land door (tekening Pieter Langendijk).

1 Armoede in verleden en heden

1.1 Armoede is van alle tijden

Primaire armoede – gebrek aan voedsel, slechte huisvesting en onvoldoende kleding – heeft zich altijd al voorgedaan. Het is het lot van maatschappelijk laaggeplaatsten: invaliden, zieken, werklozen en ongeschoolde arbeiders. Weliswaar wisselt de inhoud van een armoedig bestaan naar plaats en tijd, maar verondersteld mag worden dat armoede zich vooral manifesteert als consumptieve deprivatie, waaronder verstaan wordt een tekort aan inkomen om te kunnen voorzien in de noodzakelijke levensbehoeften. Hoewel ook secundaire armoede voorkomt, zoals het onvermogen van met name bedelaars, landlopers en werkschuwen zich een plaats te veroveren op de arbeidsmarkt, is armoede vooral van financieel-economische aard. Bedelaars, landlopers en werkschuwen menen dat ze niet op de arbeidsmarkt thuishoren. Ze worden bédelende en zwervende beroepsarmen die afkerig zijn van werkinspanning. In elk geval leven beide groepen op het laagste niveau van het bestaan. Uitgaven voor adequaat levensonderhoud kunnen niet of nauwelijks worden gedaan, een constatering die, gezien vanuit een maatschappelijk perspectief, aangevuld moet worden met het inzicht dat ongelijkheid in inkomensverdelingen leidt tot een levensstandaard die als armoede aangegeven kan worden, tegenover een levensstandaard die overvloedig genoemd mag worden. Standverschillen, die in de loop van de 19e eeuw overgaan in klassenverschillen, bepalen de mate van de onvermijdelijke armoede. Armoede is een relatief begrip, waarvan de inhoud materieel gezien, nauwelijks bestreden kan worden. Er zullen altijd invaliden, zieken, werklozen en ongeschoolde arbeiders zijn. Als bedelaars, landlopers en werkschuwen niet meer zijn terug te brengen naar de arbeidsmarkt, zijn ook zij blijvende maatschappelijke fenomenen. Zij vormen een categorie die voor de 21ste eeuw aangevuld moet worden met psychische patiënten, waarvan een aantal geplaatst kan worden onder het begrip dak- en thuislozen.

1.2 Perioden

Sedert het einde van de 18e eeuw worden er relaties verondersteld tussen armoedebestrijding en het bieden van onderwijs. De school wordt gezien als een instituut dat leerlingen opleidt en vormt tot arbeidzame burgers. De minister van onderwijs – de eerste wordt in 1798 benoemd – heeft naast een onderwijspolitieke taak met betrekking tot het Nederlandse schoolsysteem, tevens een bijzondere onderwijsopdracht ten opzichte van armenscholen – later volksscholen en zelfs achterstandsscholen genoemd – als onderdelen van het geheel van onderwijsinstututen. De grondwet van 1798 stelde dat de samenleving *arbeid aan den nijvere* diende te verschaffen en *onderstand aan den onvermogene*. *Moedwillige lediggangers konden daarop geene aanspraak maken. De maatschappij vorderde de volstreckte wering van alle bedelarij* (Blaupot ten Cate 1851, 3). Onderwijs had in dit verband een belangrijke taak. Alle leerlingen moesten tenminste leren lezen en schrijven. Het zou hen weerbaar

maken tegen ongewenste maatschappelijke invloeden. Onvermogene ouders dienden dan ook te worden verplicht hun kinderen het geboden onderwijs te laten volgen. Een leerplicht als veronderstelde remedie tegen armoede zou echter nog lang op zich laten wachten, al golden voor armenkinderen andere regels. Zij werden gedwongen naar school te gaan, voor zover hun ouders ondersteuning ontvingen, want in geval van ernstig schoolverzuim werd deze ondersteuning stopgezet. Hun leerplicht ving eerder aan dan in 1901.

1.2.1 De eerste fase 1200-1400

Ten aanzien van de betrokkenheid van het onderwijs in de bestrijding van armoede kan een viertal fasen opgemerkt worden. Elke fase, waarvan de eerste omstreeks 1200 aanving, omvat een periode van ongeveer 200 jaar. Hoewel het denkbeeld van het onderwijs als bestrijding van armoede vanaf het laatste kwart van de 18e eeuw als een noviteit gepresenteerd werd, blijken de ontwikkelingen van de school en het ontstaan en de ontplooiing van de zorg voor armen reeds gedurende eeuwen parallel te lopen. Aanvankelijk werden armen gezien als een opgave van God aan de geldelijke elite van de samenleving, de financieelkrachtigen. Het *sustenteren der armen* – waaronder het ondersteunen van armen verstaan werd – was een *christenplicht van de rijken tegenover hun verarmde natuurgenoten* (Voorst 1960, 6). In diezelfde periode van ongeveer 1200 tot 1400 werden parochiescholen opgericht waar de leerlingen leerden deelnemen aan kerkelijke bijeenkomsten die voor hun zielenheil louterend zouden zijn. Kinderen moesten door hun ouders, maar ook door de overige leden van de gemeenschap, voorbereid worden op de ontmoeting met God. Een soortgelijke zorg bestond er voor de armen. Ook zij dienden te weten, al waren ze niet met aardse goederen bedeeld, kinderen van God te zijn. Armen waren, zoals in het kerklatijn gesteld werd, de *pauperes Dei* (Smissaert 1983, 6). Liefdadigheid – want meer was de aandacht voor armen vooralsnog niet – stelde de gever in de gelegenheid barmhartig te zijn tegenover zijn verpauperde medeschepsels, zijn verarmde medeleden van de gemeenschap. De gever van een aalmoes was voor de armen, namens God, een verschafter van onderstand. De middeleeuwse armenzorg was een verzoening van de materieel welvoorziene zondaar met God. Armen ontstonden door rijken, de groepering van de armen legde dan ook een morele claim van solidariteit op aan deze groepering. Met het verrichten van goede werken door de maatschappelijk hooggeplaatsten werd God getoond dat van het aardse afstand gedaan kon worden ten behoeve van de bezitlozen. Armenzorg stond evenals onderwijs in het teken van het welbehagen van God.

1.2.2 De tweede fase 1400-1600

De verstedelijking in de volgende 200 jaar van ongeveer 1400 tot 1600 leidde tot een afstandelijker houding tegenover armen. Door deze zogenoemde urbanisering kenden de leden van de oorspronkelijk overzichtelijke gemeenschap elkaar niet meer. De armen werden een niet-gekende groepering. Bovendien nam het aantal armen dat niet kon zorgen voor zijn levensbehoeften toe, met name in de steden in de 15e en vooral in de 16e eeuw.

Afb. 1.2. Teneinde de bedelopbrengst zo groot mogelijk te krijgen, was een gevoel van medelijden een goede basis. Sommige bedelaars bedachten de meeste vreemde manieren om zich voort te bewegen (tekening van Pieter Langendijk).

De arme bevolkingsgroepen van het platteland trokken naar de steden. Zij meenden dat deze woonconcentraties hun meer mogelijkheden tot arbeid konden bieden. Velen werden evenwel teleurgesteld en moesten mét de reeds plaatselijk aanwezige armen een beroep doen op stedelijke armenzorg van de geürbaniseerde gemeenschap. Stadsbesturen zagen zich door de toevloed van armen genoodzaakt hun aanwezigheid te reguleren door akten van indemniteit te eisen. Deze akten waren schriftelijke verklaringen waarin, wanneer een burger naar een andere plaats verhuisde, de gemeente van herkomst de nieuwe gemeente vrijwaarde tegen de kosten van ondersteuning in geval van armlastigheid. De ondersteunden werden financieel bijgestaan door de gemeente waaruit zij afkomstig waren. Bedelaars, landlopers en werkschuwen werden evenwel, voor zover zij niet tot het stadsgebied behoorden, teruggestuurd naar de plaats waar ze vandaan kwamen. Zij vormden als het ware een financiële risicogroep. De zorg voor plaatselijke behoeftigen dwong het gemeentebestuur tot controle op personen die van elders kwamen. De onderstand (bijstand) aan armen werd, onder meer in 1516 te Breda en in 1531 te 's-Hertogenbosch, in plaatselijke regels vastgelegd. Leiden was hiertoe al vóór 1459 overgegaan, het jaar waarin de overheid van de toenmalige Nederlanden een verordening tot regeling van de bedelarij afkondigde. De *ledichganghers* dienden zelf *heure broot te winnene met ambachten te doen, te arbeyden oft goeden mannen te dienen dagelycx*. In 1489 verordonneerde ook Bergen op Zoom maatregelen die bedelarij moesten indammen; bedelaars, landlopers en werkschuwen mochten, als ze van elders kwamen, niet

langher dan eenen nacht (Eerenbeemt 1968, 10 e.v.) in de stad verblijven. Het waren pogingen om de ondersteuning van de plaatselijke armen zeker te stellen. Zonodig werden de financieel gegoede burgers gemaand de armen bij te staan. Rijken hadden namelijk een maatschappelijke plicht tegenover armen, een plicht die aanvankelijk religieus gebaseerd was, maar door een verzakelijking van de gemeenschap door plaatselijke ordonnanties gereguleerd werd. Het genoemde Leidse voorschrift dat de gegoede inwoners van de stad opdroeg behoeftigen financieel en materieel te steunen, werd in 1531 omgezet in een plaatselijke armenbelasting. Ook Leeuwarden poogde in 1525 de armenzorg in een stedelijk armenbeleid te centraliseren, een activiteit die echter na enkele jaren weer ongedaan moest worden gemaakt. De plaatselijke regeling beviel de gegoeden allerm minst. Desondanks mag verondersteld worden dat vóór 1572 alle armen onder gemeentelijke controle stonden; van de plaatselijke besturen konden zij een ondersteuning verwachten.

Ook voor het onderwijs – in de tweede fase was er evenzeer sprake van een vergelijkbaarheid tussen de armenzorg en de onderwijstaak van de gemeenten – stelden vanaf ongeveer 1400 besturen van dorpen en steden regels op voor benoeming van en taakvervulling door het onderwijzende personeel. De onderwijsprogramma's van de scholen lagen in stedelijke voorschriften vast. Voor armenkinderen werd in 1564 in Middelburg zelfs een eerste armenschool opgericht. Dit voor kinderen van armen specifieke onderwijsinstituut werd behalve een bewaarplaats tevens een opvoedingsinstituut. Het onderwijs dat door armenkinderen verplicht gevolgd moest worden, voorkwam niet alleen straatslijperijen, maar bracht hun bovenal *beschaafdheid, deugd en waare Godsvrucht* (GAR), zo meende de Rotterdamse stadsregering. De veronderstelde betekenis van het onderwijs met dergelijke doelstellingen was er de reden van dat Amsterdam in 1745 drie armenscholen telde om dit aantal in 1751 te vermeerderen tot vijf. Armenscholen werden onderwijsinstututen voor het volk. Daarnaast ontstonden er burgerscholen.

1.2.3 De derde fase 1600-1800

De Reformatie van de jaren zestig en zeventig van de 16e eeuw luidde zowel voor de onderwijsopdracht als voor de armenzorg een nieuwe fase in: de derde periode van omstreeks 200 jaar. Tot ongeveer 1800 werden beide vormen van maatschappelijke aandacht geïnspireerd door een calvinistisch arbeidsethos. De caritas van de 13e en 14e eeuw en de regulering van de 15e en 16e eeuw werden gedurende de 17e en 18e eeuw gecompleteerd met de door gemeente en kerk aan armen opgelegde verplichting tot werkzaamheid. Onderwijs moest gericht zijn op het verwerven van de vaardigheden lezen en schrijven, waardoor deelgenomen kon worden aan het maatschappelijke bestel. Voor meisjes en jongens werden beroepsopleidingen – met name voor breister of naaister en voor timmerman of smid – in het leven roepen. Ze leerden op de werkvloer een vak waarvan de theoretische kant aan de orde kwam tijdens de werkzaamheden. Met voordoen en nadoen werden leerlingen voor de dagelijkse arbeid vakbekwaam. Tegen het einde van de 17e eeuw ontstonden er beroepsopleidingen die in afzonderlijke onderwijsinstututen een voorbereiding op een beroep gaven aan leerlingen die reeds in het bedrijfsleven waren opgenomen. Op academies werd onder meer aandacht besteed aan de techniek van het tekenen.

Ook zeevaartkunde en krijgskunde kwamen als leerstofonderdelen voor in het onderwijsprogramma. Op Franse scholen werd boekhouden en wiskunde geleerd. Universitaire instellingen boden onder meer colleges aan in vestingbouw.

Armen werden geconfronteerd met arbeidsplicht. Van hen werd verwacht dat zij actief hun armoedestatus hielpen ongedaan maken. Voor leeglopers werden werk-inrichtingen in het leven geroepen. Deze instellingen waren een samenvoeging van werkverschaffing en armenzorg. De armen konden rekenen op materiële ondersteuning waarvoor zij, als tegenprestatie, te werk werden gesteld op zogenoemde pauperfabrieken die gericht waren op het verwerven van beroepsbekwaamheden. De producten van hun arbeid werden ten behoeve van de instellingen van armenzorg verkocht. Vrouwen werden ondergebracht in het spinhuis waar zij voorbereid werden op werkzaamheden in de textielsector. Mannen raspden in het rasphuis hout voor de verfindustrie. Op den duur moesten bedelaars, landlopers en werkschuwen als werkenden in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Zelfs op oudere leeftijd dienden zij daartoe nog een vak te leren. Ook kinderen van armen moesten een vorm van beroepsonderwijs volgen. De aan werkinrichtingen verbonden armenscholen hadden dezelfde intentie als de beroepsopleidingen van academies, Franse scholen en praktijkopleidingen: elk lid van de samenleving diende als werker zijn bijdrage te leveren aan de maatschappij. Bejaarden, zieken en invaliden werden voor zover mogelijk gevrijwaard van het arbeidsethos; voor hen waren er gasthuizen beschikbaar die hun onderdak boden en voedsel verstrekten.

Afb. 1.3. Ook deze bedelaar moet er zelf op uit om aan de kost te komen: *Men brengt mij niets ...* (tekening Pieter Langendijk).

De aandacht voor de diverse vormen van beroepsopleiding berustte bij de stedelijke en kerkelijke armenzorg, waarbij opgemerkt kan worden dat de plaatselijke overheid, behalve aan haar burgerlijke armenzorginstelling, tevens financiële middelen schonk aan de diaconie van de kerkelijke armenzorg, waarvan er vele waren. De gemeente Den Haag met name had naast een gereformeerde armenzorg, die in 1574 zijn werkzaamheden aanving, vanaf 1588 een Waalse armenzorg, vanaf 1596 aangevuld met een presbyteriaanse armenzorg, sinds 1608 een lutherse armenzorg, vanaf 1631 een remonstrantse armenzorg en sedert 1648 een rooms-katholieke armenzorg. Harlingen kende sedert 1669 bovendien een doopsgezinde armenzorg, een organisatie die in 1673 ook in Sneek opgezet werd en in 1713 in Bolsward. Pas aan het begin van de 19e eeuw – de eeuw van de centralisatie – werden met wisselend succes overkoepelende organen van armenzorg opgericht. Veel afzonderlijke vormen van confessionele armenzorg werkten toen samen in een plaatselijk orgaan van burgerlijke armenzorg. Den Haag had vanaf 1805 een algemeen armbestuur. Voor Rotterdam vond een dergelijke regeling in 1806 plaats en 's-Hertogenbosch sprak vanaf 1817 van een Bureau van Weldadigheid. Arnhem voerde pas in 1833 een Algemeen Armbestuur in teneinde een centralisatie op het gebied van de armenzorg tot stand te brengen. In sommige andere plaatsten, zoals in Goes, onttrok de gereformeerde (= de hervormde) diaconie zich daarentegen aan een samenvoegende regeling. De kerkenraad bleef liever zelfstandig.

1.2.4 De vierde fase 1800-2000

Het vooralsnog laatste tijdvak van armenzorg en onderwijsaandacht vanaf ongeveer 1800 werd gedomineerd door denkebeelden van volksopvoeding. Gedurende de 19e en de 20ste eeuw werd uitgegaan van de opvatting dat mensen opvoedbaar en vormbaar zijn. Het werden twee eeuwen van opvoeding en vorming, van onderwijs en opleiding. De armenzorg diende een gedisciplineerde levenswijze te propageren en te bewerkstelligen, want beschaafd gedrag was een voorwaarde voor het uitbannen van armoede. In de loop van tweehonderd jaar werd een gecompliceerd en gedifferentieerd stelsel van algemeen vormend onderwijs en beroepsopleiding beschikbaar gesteld met een soortgelijke intentie van een geordende en geciviliseerde levenswijze. Een diploma was voor leerlingen en studenten een maatschappelijk erkend bewijs dat toegang verschafte tot de arbeidsmarkt. Van armen werd verwacht dat ze in staat waren zelfstandig hun levenstaak te vervullen. Ze dienden op een constructieve manier te participeren in de samenleving. Daarvoor waren deugden als arbeidzaamheid, spaarzaamheid en gedisciplineerde regelmaat van belang. Behoeftigen moesten zich deze deugden eigen maken.

De hierbedoelde armenzorg en onderwijsaandacht leidden tot een spanningsrelatie tussen kerk en staat. Er werd gestreefd naar handhaving van de kerkelijke – dus bijzondere – armenzorg van de 17e en 18e eeuw, terwijl de landelijke overheid sedert het begin van de 19e eeuw een – openbare – armenzorg van staatswege vaststelde. De eerste wet op de armenzorg van 1800 werd evenwel na twee jaar weer ingetrokken. De kerkelijke besturen wezen de wettelijke voorschriften af; ze vonden de voorgestelde maatregelen te centralistisch. De tweede wet op de armenzorg van 1818 kwam niet verder dan een afwijzing van kerkelijke autonomie in armenzorg. De

diaconieën zetten echter de werkzaamheden voor hun plaatselijke armen, ondanks beperkte financiële middelen, voort. Geleidelijk aan evenwel nam de betekenis van kerkelijke armenzorg af. Diaconale besturen waren rond het midden van de 19e eeuw nauwelijks nog in staat hun taken te vervullen. Hun armenkassen waren slecht gevuld. De landelijke overheid was genoodzaakt de kerkelijke armenzorg over te nemen. Wettelijke voorschriften van 1854 en 1912 verzekerden behoeftigen van door de landelijke overheid gereguleerde armenzorg. In 1855 bedroeg het aandeel van de overheid in de ondersteuningskosten ongeveer 40%, terwijl de kerkelijke instellingen om en nabij 50% voor hun rekening namen en de particuliere verenigingen omstreeks 10%. In 1900 konden achtereenvolgens 45%, 40% en 15% genoteerd worden (Regt 1984, 145). Dertien jaar later waren de burgerlijke instellingen van weldadigheid voor 57% voor de ondersteuningskosten verantwoordelijk, terwijl 43% door kerkelijke en particuliere instanties gezamenlijk werd opgebracht. In 1940 bedroegen deze percentages 82% en 18% (Regt 1984, 173). Kerkelijke en particuliere armenzorg minimaliseerden, waartegenover een staatszorg stond die, zoals gesteld werd, maximaliseerde.

Sociale wetten die door de landelijke overheid werden afgekondigd, duiden erop dat de industrialisering tegen het einde van de 19e eeuw vanwege de grootschaligheid van de bedrijven en intensiteit van de arbeid tot overheidsinterventie dwong. De werkelijkheid van uitbuiting diende te worden tegengegaan. Diverse vormen van sociaal-economisch hulpbetoon stonden de maatschappelijk laaggeplaatsten ter

Afb. 1.4. Sociale woningbouw was eveneens een middel om armoede tegen te gaan. Betaalbare huurwoningen werden in Dordrecht tussen 1918 en 1921 onder meer gebouwd in Krispijn. Hier het J.P. Heyeplein omstreeks 1925. De 133 woningen en enkele winkels werden gebouwd door de N.V. Maatschappij tot Verbetering van Volkshuisvesting naar ontwerpen van architectenbureau Van Bilderbeek en Reus. De peperbus in het midden is een rond transformatorhuisje van het Energiebedrijf (Kammen 1989, 88).

beschikking; er waren, evenals in vroeger dagen, voedseluitdelingen en verstrekkingen van kleding, maar ditmaal professioneel georganiseerd. Invaliden en zieken konden rekenen op bijstand op grond van de Ziektewet en de Invaliditeitswet van 1913. Ouderen kregen in genoemd jaar hun Ouderdomswet, zij het dat deze pas in 1939 werd ingevoerd. Arbeiders werden, zonodig, beschermd door de Ongevallenwet van 1901. Werklozen konden een uitkering tegemoet zien op basis van een wettelijk besluit van 1917. Bedelaars en landlopers werden als daklozen onmaatschappelijk geacht en gerevalideerd via hulpverlening. Het buurt- en clubhuiswerk was als manifestatie van een sociaal-culturele visie op de samenleving die vorming voorstond, bestemd voor kinderen en jongeren. De Armenwet van 1912 werd in 1965 omgezet in een Algemene Bijstandswet die ervoor zorgde dat schrijnende armoede tot het verleden behoorde.

De ontwikkeling van het Nederlandse schoolsysteem werd een geheel andere dan die van de armenzorg. De vergelijkbaarheid tussen de armenzorg en de onderwijsopdracht ging verloren. Tegenover een gecentraliseerde armenzorg stond een gedecentraliseerde schoolaandacht. In de loop van de 19e eeuw bestond na een lange, weinig fraaie, schoolstrijd het onderwijs uit bijzondere scholen en openbare scholen. De laatste onderwijsinstituten waren overwegend gemeentelijke instellingen, de bijzondere scholen werden opgericht en beheerd door stichtingen en verenigingen. In 1880 waren 75% van de onderwijsinstituten voor lager onderwijs openbare scholen, een percentage dat in 1920 en 1960 achtereenvolgens 55% en 27% bedroeg. Bijzondere scholen namen, wat betreft de leerlingenbezettingsgraad, geleidelijk aan ruim 60% van het onderwijs voor hun rekening (Dodde 1983, 45 en 120). Het onderwijs particulariseerde. In het bijzonder de inhoud van het onderwijsprogramma van scholen werd een taak van gemeentelijke schoolbesturen en van verenigings- en stichtingsbesturen, zij het dat het landelijk georganiseerde toezicht op het onderwijs – de onderwijsinspectie – er evenwel garant voor stond dat de kwaliteit van het bijzonder onderwijs niet onderdeed voor de kwaliteit van het openbaar onderwijs. Een gedetailleerde onderwijswetgeving stond het rijkschooltoezicht hiertoe ten dienste. Elke vorm van onderwijs had sedert de tweede helft van de 19e eeuw zijn regelmatig bijgestelde onderwijswetgeving die echter rekening moest houden met de zogenoemde vrijheid van richting waardoor de afzonderlijke schoolbesturen het onderwijs konden verzorgen gebaseerd op een zelf te bepalen levens- of wereldbeschouwelijk beginsel van rooms-katholieke, protestants-christelijke, islamitische, hindoestaanse, joodse of antroposofische aard. Ook pedagogische beginselen als die van onder meer Boeke of Montessori werden bepalend geacht bij het ontwerpen en samenstellen van de inhoud van het onderwijsprogramma.

1.3 Achterblijvers

De toenemende sociale zekerheid, die gedurende de periode van 1800 tot 2000 werd ingevoerd, kon niet verhelen dat er in het laatste kwart van de 20ste eeuw voor ongeveer 15% van de Nederlandse bevolking sprake was van bestaansonzekerheid. Nog steeds bleek de financieel-economische situatie van een samenleving van invloed te zijn op de aard en omvang van armoede. Langdurige werkloosheid leidde aanvankelijk tot leefomstandigheden van voedselgebrek, tekorten aan kleding

en deplorabele huisvesting. Ziekten werden aangewezen als oorzaak van verarming. Ouderdom werd een levensfase geacht waarnaar niet zonder zorg werd uitgekeken. Naast geaccepteerde armen, zoals zieken, ouderen, invaliden en werklozen, werd nog steeds gesproken van bedelaars, landlopers en werkschuwen, waarvoor weinig waardering bestond.

Reeds in de middeleeuwen – gedacht moet worden aan de 12e eeuw – leefde het merendeel van de bevolking van de lage landen in beperkende omstandigheden. Opgemerkt kon worden dat ongeveer de helft van de boeren – Nederland was in die tijden een overwegend agrarische samenleving – niet in staat was een gezin op een acceptabel niveau te onderhouden (Lis e.a. 1986, 18). Behalve op het platteland werden ook in bevolkingsconcentraties – hoe klein dorpen en steden aanvankelijk ook waren – verschijnselen van een armoedig bestaan gesignaleerd. Van de bevolking van Den Haag behoorde in 1483 25% tot de categorie van de armen (Bosch Kemper 1851, 123). In 1514 werd omstreeks 40% van de bevolking van de stad Hoorn tot de armen gerekend. In Haarlem viel ongeveer 35% van de bevolking onder deze groepering, in Gouda 32% en in Amsterdam 23% (Houtte 1979,75). De slechte stedelijke omstandigheden konden evenwel niet verhullen dat ook op het platteland, evenals

Afb. 1.5. Tot ver in de 20ste eeuw kwamen onacceptabele woontoestanden voor, zoals deze uit leem, plaggen en takken gebouwde ‘woning’.

in vroeger dagen, armoede voorkwam. Buiten de stedelijke gebieden waren er evenzeer omstandigheden die met het begrip armoede gekwalificeerd konden worden. Ook plattelanders behoorden tot de zogenoemde gealimenterden, al bood het niet-stedelijke gebied meer mogelijkheden tot zelfstandig overleven dan de stad. Naast urbane armoede was de zogenoemde rurale armoede een structureel verschijnsel. In 1514 werd in landelijke gebieden van Zuid-Holland 23% van de gezinnen als arm aangemerkt, in Noord-Holland 31%. In de 17e eeuw was het allemaal niet veel beter. Het percentage armen zou in Drente in 1692 3% tot 7% bedragen. Uiteindelijk was er onder de lagere bevolkingsgroepen van zowel het platteland als de stad sprake van een steeds dreigende en een zich manifesterende armoede (Vlis 2001, 65). Waarschijnlijk was de kwalificatie van de 18e en 19e eeuw als het *Zeitalter des Pauperismus* (Witlox 1956, 175) niet terecht. De percentages armen in 1714, 1744 en 1796 met name in de provincie Friesland waren relatief laag, te weten voor het platteland achtereenvolgens 10%, 7% en 6% van de plaatselijke bevolking en voor de Friese steden 14%, 12% en 10% (Faber 1972, 533 e.v.). Zelfs voor Rotterdam werd in 1796 slechts 17% genoteerd (Douwes 1977, 34).

In de eerste helft van de 19e eeuw behoorde 15% tot 20% van de Nederlandse bevolking tot de groep van de bedelden (Regt 1984, 143). Armoede maakt deel uit van het menselijke bestaan. In vergelijking met vroegere tijden lijken het laatste kwart van de 20ste en de eerste jaren van de 21ste eeuw evenwel niet meer door pauperisme gekenmerkt te worden. Er zou nog slechts sprake zijn van sociale achterstanden, alhoewel ook deze achterstanden ernstige vormen kunnen aannemen. Vooral gezinnen treft hierbedoelde armoede. Na negen eeuwen – in 2003 – blijken nog steeds met name kinderen verstoken te zijn van voorzieningen als sport en culturele activiteiten. Weliswaar is er geen hongersnood meer, maar de inkomens zijn voor een aantal gezinnen dermate laag dat het verschijnsel van welvaartstekorten gesignaleerd kan worden. In het bijzonder de economisch niet-actieven worden in de prestatie maatschappij van de 21ste eeuw getroffen. Hun opleidingsniveau is gering, hun arbeidservaring wordt gekwalificeerd als ongeschoold. Ook zij behoren tot de achterblijvers.

1.4 Methoden

De maatregelen die toegepast werden bij de bestrijding van armoede, waren beperkt in aantal. Het waren er slechts vier, te weten

- werkverschaffing,
- armenpatronaat,
- onderwijs en
- bedéling.

Van deze vier maatregelen werden in het bijzonder werkverschaffing en onderwijs van belang geacht. Bij werkverschaffing werden armen in de gelegenheid gesteld zich met arbeid verdienstelijk te maken voor de samenleving, terwijl onderwijs ten behoeve van een latere maatschappelijke participatie hun orde en regelmaat bijbracht. Het oudere armenpatronaat en de bedéling van vroeger dagen waren van geringe importantie. Zij continueerden de passieve houding bij armen waarte-

Afb. 1.6. Het opzetten van inrichtingen voor werklozen om hun een beroep te leren of om de dagelijkse gang naar een arbeidsplek in stand te houden, bleef niet beperkt tot de 19e eeuw. In de 20ste eeuw – hier circa 1939 – zijn kleermakers in Dordrecht actief in een atelier van het werklozenproject DAW (Door Arbeid Welvaart), (GAD 552-303.025).

genover een actiefdeelnemende attitude van armen, zoals bij werkverschaffing en onderwijs, verwacht werd.

1.4.1 Werkverschaffing

Met werkverschaffing worden voor groepen armen vormen van arbeidsinzet bedacht en maatschappelijke activiteiten ontworpen. Armen die lang werkloos zijn en ontwend worden geacht aan regelmaat van arbeid, wordt geleerd zich weer in te zetten voor een eigen inkomen. In vroeger dagen werd in tuchthuizen en werkhuizen door bedelaars, landlopers en werkschuwen kennis gemaakt met het calvinistische arbeidsethos van de 17e en 18e eeuw. Reeds in 1525 was het in Haarlem bedelende vrouwen niet toegestaan op straat voorbijgangers lastig te vallen met de vraag om een aalmoes. Toen het aantal armen tegen het einde van 18e eeuw aanmerkelijk was toegenomen, werden er werkprojecten opgezet, waarvan de activiteiten van de ‘Maatschappij van Weldadigheid’¹ van het begin van de 19e eeuw de meest bekende zijn. Onder een streng regime werden maatschappelijk laaggeplaatsten geïnstrueerd met landarbeid hun brood te verdienen. In de steden zorgden armbesturen voor een lokaliteit – een werkzaal – waar de technieken van textiele werkzaamheden

¹ Zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.4.

onderwezen werden aan vrouwen, zoals spinnen, en aan mannen, die onder meer leerden twijnen. Dit soort werkzaamheden moest uiteindelijk hun broodwinning worden. Den Haag had een werkzaal in 1805, Apeldoorn in 1806. Zwolle stichtte pas in 1821 een werkhuis, dat, zo werd bericht, bedoeld was om het lot van armen en behoeftigen te verbeteren *door middel van het verleen van arbeid* (GADH 412, 28). Niet alle armen konden een plaats krijgen in de werkzaal; vele armen mochten – als thuiszittende armen – in hun dagelijkse onderkomen dit soort werkzaamheden verrichten. De daarvoor benodigde instrumenten kregen ze in bruikleen. Ook hun werd op deze wijze vakkennis bijgebracht die op den duur de armoedecultuur diende te doorbreken. Een arbeidzame instelling werd als een deugd beschouwd.

Veel resultaat boekten de werkverschaffingsprojecten overigens niet. In 1831 bleek de Maatschappij tot Landontginningen in de omgeving van Apeldoorn niet verder te zijn gekomen dan de stichting van een tweetal bedrijfjes op een klein deel van de plaatselijke hei. Een regionale ontginningscommissie van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit dezelfde plaats kon in 1850 evenmin bogen op een omvangrijk resultaat. Ook de werkinrichtingen in andere steden konden niet wijzen op opvallende uitkomsten van hun arbeid. Aan het begin van de 19e eeuw – rond 1805 – werd opgemerkt dat *de fabriquers klaagen dat de fabriquen vervallen*. Ze waren in de winter – en gesproken werd over werkinrichtingen in Alkmaar, Blaricum, Deventer, Hilversum en Huizen – *niet in staat om alle handen der arme ingezetenen werk te verschaffen* (GADH 412,7). Bovendien leden de fabrikanten onder de hoge werkloosheid die uit hoofde van de meerdere duurte der eerste benodigdheden voor 't leven, moeten betaald worden (GADH 412,15). Ook de activiteiten voor arbeid aan thuiszittende armen bleken weinig resultaat op te leveren. Er leek sprake te zijn van stil verzet van de thuiszittende armen; ze gaven althans geen blijk van grote arbeidsinzet. De behoeftigen vonden hun werkzaamheden weinig zinvol.

De intenties van de armencommissies waren ideologisch te waarderen, economisch gezien waren ze een mislukking. De bedrijfsvoering van de armenwerkplaatsen moest het afleggen tegen ondernemingen die efficiënter werden geleid. Door concurrentie gingen bedoelde vormen van werkverschaffing ten onder, al waren er enkele uitzonderingen; in Deventer ontwikkelde zich vanaf 1797 uit een werkverschaffingsproject een tapijtenfabriek. Ondanks aangegeven teleurstellingen leken initiatiefnemers van steeds weer nieuwe werkprojecten niet te stuiten; ze bedachten andere inrichtingen met andere arbeidsactiviteiten. In 1800 werd door G.K. van Hogendorp opgemerkt dat de beste remedie tegen armoede een *herstel van nijverheid onder eene lediglopende, bedelende volksmenigte* (Hogendorp 1800, III, 13) was. De economische ontwikkelingen lieten zich evenwel niet dwingen. In het midden van de 19e eeuw sorteerden armen in Gouda erwten, bonen en tabaksbladen. Ze plakten dozen, klopten spijkers recht en hakten hout. Van een zich ontwikkelende nijverheid was geen sprake. De activiteiten van armen waren gelegenheidswerkzaamheden. In 1884 bezorgde 'De Christelijke Volksbond' armen werk – als barrière tegen de *belovende, niets schenkende, ongeluk verspreidende, socialistische grondstellingen* (Falkenburg 1897, III, 426) – waarmee ze, zoals de intentie van werkverschaffing was, enig inkomen verwierven. Ze reinigden straten, ruimden sneeuw, droegen water en braken het ijs in de stadsgrachten. In de stad Groningen klopten rond 1890 werklozen keien tot

grind en gruis waarmee straten en wegen verhard werden. In Goes verrichtten werklozen in het laatste kwart van de 19e eeuw ongeschoolde arbeid, zoals *houthakken, het rooien van bomen, het spitten van land, het aanleggen van wandelpaden en het uitbaggeren van vesten* (Barth e.a. 1991,67). Elders stelde werkverschaffing minderbedeelden in de gelegenheid *waardelooze voorwerpen* in te zamelen en te repareren om ze *tot den verkoop geschikt te maken* (Falkenburg 1897, III, 426). Tot bedrijfsmatige organisaties met concurrerende activiteiten kwam het vrijwel nergens; de armoede bleef bestaan, de bestrijding ervan evenzeer. De armoedewerkzaamheden hadden slechts een incidenteel karakter.

Het mag opmerkelijk genoemd worden dat nog in de 20ste eeuw werkverschaffing als een oplossing gezien werd voor de bestrijding van armoede die met name door werkloosheid was ontstaan. Het adagium dat luiheid moest worden tegengegaan en dat arbeidsontwenning diende te worden voorkomen, werd met tijdelijke werkprojecten gehandhaafd. De aard van de werkzaamheden bleek op den duur van geen belang, als er maar arbeid verricht werd. De arbeidsinzet moest onderhouden worden. Goese werklozen verbreedden sedert 1915 paden, legden trottoirs aan en dempten sloten. Ook het onderhoud van plantsoenen was in de Zuid-Bevelandse plaats in handen van arbeiders die geen werk konden vinden. Om velen van hen aan het werk te houden werd in 1931 besloten graafwerkzaamheden *niet meer te doen geschieden met wagens en vrachtauto's, doch met handkarren*. Het te verrichten werk nam daarvoor meer tijd in beslag, de arbeiders bleven langer aan het werk. In de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw verbeterden werklozen in Drente de rivierenloop en de afwatering. Amsterdamse werkzoekenden realiseerden in die jaren de aanleg van een groots wandelpark, het Amsterdamse Bos. Het inpolderen van riet- en griendlanden

Afb. 1.7. Werklozen werden onder meer ingezet bij de inpoldering van de Dordtse Biesbosch. Hier poseert een aantal van hen bij de werkzaamheden in 1926 (GAD GPV M 10.894).

van de Zuid-Hollandse Biesbosch werd vanaf 1926 door werklozen uit Dordrecht verricht. In de jaren dertig van de 20ste eeuw vormden zij de grienden, balkgaten en rietgorzen langs Noordendijk en het Wantij om tot het Wantijpark met theehuis, zwembad en jachthaventjes. Later volgde de aanleg van sportvelden en een ijsbaan in de Windhondpolder. De kaden van de Stadspolders werden opgehoogd tot dijken, de Krispijntunnel met toegangswegen werd gerealiseerd, de stadsvliet (het open riool) werd gedempt en de A 16 van Zwijndrecht naar de Moerdijk werd aangelegd. De werkloze jongens van de Centrale Werkplaats (gestart in januari 1933 voor 14-24-jarigen in de voormalige Lipsfabriek aan de Spuiweg) bouwden onder andere een muziektempel in de wijk Krispijn en legden een sportterrein met clubhuis aan langs de Patersweg en de Weissenbruchstraat.

Uiteindelijk stimuleerde de landelijke overheid in de jaren dertig van de 20ste eeuw plaatselijke besturen om hun werklozen werkzaamheden te laten verrichten in Duitsland. Bij weigering zou de rijkssubsidie aan de plaatselijke steunverlening worden ingetrokken. De maatregel had enig succes; in 1937 waren er ruim vijfduizend werklozen in de Duitse industrie werkzaam (Barth e.a. 1991, 89 e.v.).

1.4.2 Armenpatronaat

Een meer geïndividualiseerde benadering van minderbedeelden lag opgesloten in het systeem dat in het Duitse dorp Elberfeld in de tweede helft van de 19e eeuw ingevoerd werd. Het Elberfeldse systeem omvatte toezichthoudende wijkcommissarissen, armenverzorger en assistenten van armenverzorger die met een zekere regelmaat de hun toegewezen armen bezochten om persoonlijk toezicht op hen uit

Afb. 1.8. Het is november 1936. Werklozen van de Centrale Werkplaats bouwen een clubhuis op het sportterrein aan de Patersweg. Het sportterrein werd vooral benut door een groot aantal korfbalverenigingen: ODO (Overwinning door onthouding), TOV (Tot Ons Vermaak), Blauw Wit, Snel, Quick en De Zwervers dat hier zijn thuiswedstrijden speelde (GAD 555-16.202).

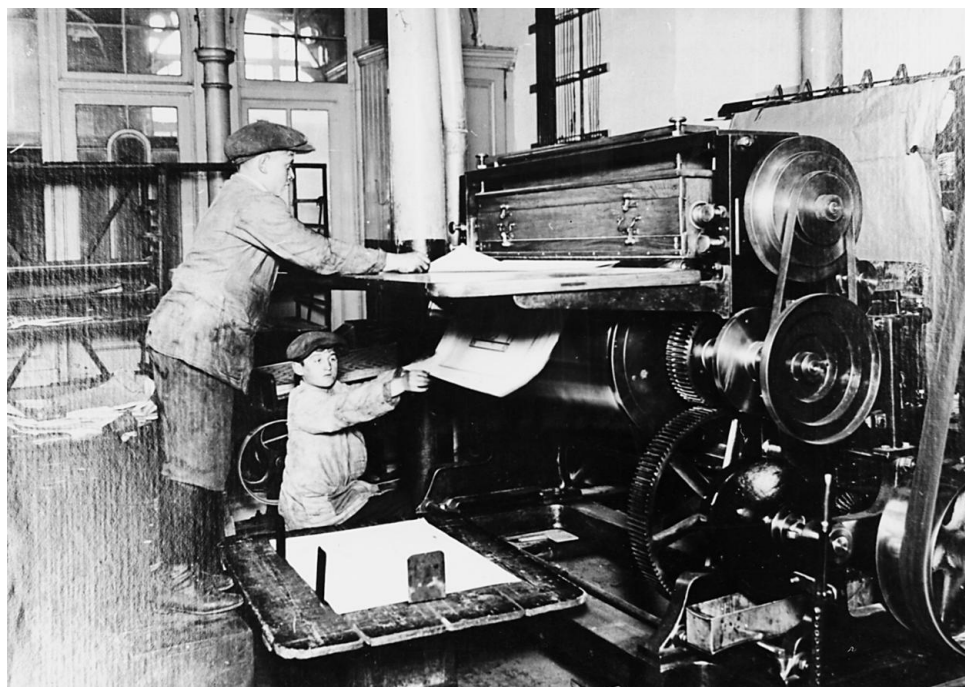
te oefenen. Het was een stelsel dat overigens reeds in de 16e eeuw in Nederland gerealiseerd werd. Haarlem zou de eerste stad zijn die een dergelijk systeem verwerkelijkte. Rond 1570 kon de stad aan het Spaarne bogen op wijkmeesters die de hun toegewezen paupers bijstonden en ondersteunden. In de 17e eeuw zorgden in Leeuwarden armenvoogden die over wijken verdeeld waren, voor behoeftigen; zij onderzochten in hun gebied de mate van materiële achterstand van de armen. Tevens gingen de armenverzorger na *of ook ergens snoeperijen, sterke dranken ofte andere onbehoorlijkheden* (Diederiks e.a. 1995, 192) aanwezig waren. Dit soort buitensporig geachte fenomenen diende te worden tegengegaan. Armen moesten sober leven. Amsterdam was sinds 1652 in wijken verdeeld met per wijk een buurtmeester die zich, evenals in Haarlem en Leeuwarden, op de hoogte hield van de toestand van de armen. Paupers dienden zich, als ze ondersteuning wensten, tot de buurtmeester te wenden die vervolgens het burgerlijke of het kerkelijke armbestuur adviseerde omtrent de vorm en de aard van de ondersteuning. Nijmegen beschikte sedert 1755 over het instituut van het zogenoemde hofmanschap, een regeling waarbij wijkmeesters over kwartieren van de stad waren aangesteld. Aanvankelijk werden er twee hofmannen per wijk benoemd om behoeftige rooms-katholieke inwoners van de Waalstad te verzorgen, een aantal dat in 1760 per wijk met één vermeerderd werd. De hervormden hadden hun eigen armbestuur met wijkmeesters – ook hofmannen genoemd – die zich uiteraard slechts richtten op hun geloofsgenoten. Beide vormen van hofmanschap moesten naast de reguliere armenzorg tevens de clandestiene vestiging van armlastigen, die veelal *van de roomse religie* (Adriaens 1956, 63 e.v.) waren, signaleren en zonodig tegengaan. Armen uit andere steden werden, ongeacht hun godsdienstige achtergrond, teruggestuurd. Aan het begin van de 19e eeuw voerde Den Haag het systeem van het armenpatronaat in. De Haagse Hoofdkommissie voor het Armenbestuur introduceerde rond 1805 een hiërarchisch stelsel van een hoofdkommissie met een viertal subkommissies. De stad werd verdeeld in zes wijken met per wijk drie *armen-verzorgeren* die aandacht besteedden aan *den toestand der armen in hun wijk*. Ze dienden daartoe informatie te verzamelen – de maatregel werd in meerdere steden toegepast – *by de naaste gebuuren, of by den geenen by wien zy inwoonen*. Deze gegevens moesten op lijsten worden ingevuld. Het ging om *naamen, woonplaats, ouderdom, kinderen, oorzaken van armoede, gedrag, geschiktheid tot werken der armen, hoe hoog hunne bedeeeling is, en wat of zy nog tot hunne ondersteuning en bestaan zullen noodig hebben*. Bij hun werkzaamheden werden de armenverzorger bijgestaan door een *wijkknecht, één der Armen uit de wijk*. Tijdens maandelijks huisbezoeken stelden de armenverzorger zich wel of niet geassisteerd door hun wijkknecht op de hoogte van de toestand waarin de gedepriiveerden – de armen en hun kinderen – zich bevonden en deelden, zonodig, briefjes uit die recht gaven op *kleederen, dekzel, levensmiddelen enz.* (GADH 412, 147 II). De armenverzorger hielden de wijkkommissarissen op de hoogte van de ontwikkelingen onder de armen, opdat ze met name in het winterseizoen, zoals voor de Nijmeegse armen gesteld werd, niet van honger omkwamen of van kou doodvroren. Eens in de drie maanden ging de Haagse wijkkommissaris mét de armenverzorger mee op huisbezoek. Zij dienden niet alleen schriftelijk geïnformeerd te worden omtrent de armen van hun wijk; eigen observatie werd van belang geacht. Goes leek één van de laatste

plaatsen te zijn die de indeling in wijken introduceerde. Er werden in de Zeeuwse gemeente vier wijken gecreëerd. Met assistentie van wijkmeesters werd in 1824 door het Goese gemeentebestuur besloten *bij voorkomende gelegenheden inspectiën te doen bij de armen, en alzoo in staat te wezen om met meer kennis van zaken over de billijkheid* (Barth e.a. 1991, 42) van aanvragen tot ondersteuning te oordelen.

Om te voorkomen dat armen werkschuw werden, werden middelen bedacht – veelal in de vorm van pauperfabrieken en soortgelijke werkplaatsen – teneinde hen te betrekken bij productieve arbeid. De ‘Hoofdcommissie van het Armenbestuur over den Hage’ had tot taak *het verschaffen van werk* aan armen met het doel *het te keer gaan van losbandige luiheid en bedelarije* (GADH 412, 5). Werkloosheid zou tot luiheid en onzedelijkheid leiden, meenden de armenverzorger. De Haagse armenverzorger trachtten de arbeidsparticipatie van de wijkarmen te bevorderen door controle op de werkomstandigheden. Zij visiteerden met name de werkzalen waarin een aantal armen hun verplichte werkzaamheden verrichtten. Ook besteedden de armenverzorger aandacht aan de condities waaronder thuiszittende armen hun werkopdrachten vervulden. De gezondheid van de werkenden mocht niet in het geding zijn. Bovendien diende hun zedelijk-normatieve gesteldheid tijdens de werkzaamheden niet bloot te staan aan negatieve invloeden. Voorschriften trachtten vloeken en onzedelijke uitspraken in de werkzalen tegen te gaan. In Harlingen werden met name *het zingen van hoerenliedjes, onbehoorlijke gebaren en geklets* (Spaans 1997, 341) verboden. Thuiszittende armen dienden hun werkzaamheden op geregelde tijden uit te oefenen. Hoewel controle nauwelijks mogelijk was, werd getracht hen te helpen bij het ontwikkelen van arbeidsdiscipline. Armenverzorger boden een dagwerkschema aan en gingen na of thuiszittende armen er zich aan hielden.

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw trachtten armenverzorger de levenswijzen van armen te veranderen. Weliswaar meenden zij dat een onwaardig bestaansniveau – bedelarij, dronkenschap en onzedelijkheid – niet voor verbetering vatbaar was, maar in de meeste gevallen van armoede waren de armenverzorger hoopvol gestemd. Zij verwachtten dat met steun de armen ooit hun onafhankelijkheid zouden bereiken. Met name arbeid maakte hen zelfstandig ten opzichte van bedélende instanties. De taak van de armenverzorger was dan ook bij armen arbeidzaamheid na te streven. Slechts werkende armen werden – de armenverzorger zorgden zoveel mogelijk voor arbeid – met een financiële toelage ondersteund. Leidse armenverzorger dienden zich *bekend te maken met de nijverheid van de hun toegewezen armen waarmee dezen door eigen arbeid aan hunne behoeften gedeeltelijk voldeden*. Tevens moesten de armenverzorger *door geschikte middelen pogen te ontdekken, hoeveel een iegelijk wekelijks verdiend, en of deeze verdiensten door vlijtigen arbeid niet kunnen vermeerderd worden*. De ondersteuning had een aanvullend karakter, vandaar dan ook dat *behoefte en zedelijk gedrag de eenige maatstaven zijn waar naar alle verzoeken tot bedeeeling zullen moeten worden beoordeeld* (GALa, Sociale zorg, 1694). De financiële toelage was niet alleen een aanvulling op het elders verworven arbeidsloon, maar tevens een middel om te leren met geld om te gaan. Bedélingen in natura maakten de armen gemakzuchtig. Een geldondersteuning zou tevens een beroep doen op hun zedelijke instelling. Slecht gedrag en een zorgeloze instelling dienden te worden bestreden.

Werkenden beneden de leeftijd van zestien jaar – kinderen van armen werden reeds op jonge leeftijd in het arbeidsproces opgenomen – dienden dagelijks twee uren onderwijs te genieten. Er werd niet volstaan met het bijbrengen van vaardigheden om de vakbekwaamheid te verhogen, ook algemene vorming als lezen, schrijven en rekenen werd van belang geacht. In een school die bij de werkinstelling hoorde, werden zij *ten dien einde in zoo vele klassen verdeeld, als den Meester meest geschikt oordeeld, om de doelmatigheid van hetzelfde te bevorderen* (GADH 412, 154, Generaal Reglement, art. 10, 1809). De onderwijzer van de Haagse werkinstelling gaf gedurende vijf dagen vier keer per dag aan een groep leerlingen twee uur onderwijs. 's Zaterdags was de onderwijzer beschikbaar voor ouderen, voor zover die nog moesten leren lezen en schrijven. In Leiden was de school alle avonden *ten zeven ure geopend, alwaar de werklieden, behoorende tot de Inrigting, zoo bejaarde mannen en vrouwen, als kinderen, komen en onderwezen worden, een ieder overeenkomstig zijne vatbaarheid* (GALb, Rapport 1812, 15). Het Zwolse armbestuur kon zich in 1827 zelfs voorstellen, dat *de meest gevorderde jongens* onderwijs kregen *in de praktikale meetkunde toegepast op de ambachten* (GADH 412, 28, Berigt 30 maart 1827), waarvoor zij bij ambachtsscholen werden opgeleid. Kinderen van thuiszittende armen werden evenzeer gedwongen naar school te gaan; zij waren verplicht de armenschool te bezoeken die zij echter veelal weer op tienjarige leeftijd achter zich lieten om allereerste karweitjes op te knappen. Aan schoolplicht werd niet steeds de hand gehouden. Er werd dan ook veel gespijeld. Een Utrechtse onderwijzer berekende in 1864

Afb. 1.9. Kinderarbeid in een drukkerij. Twee jongens aan het werk bij de bronsmachine.

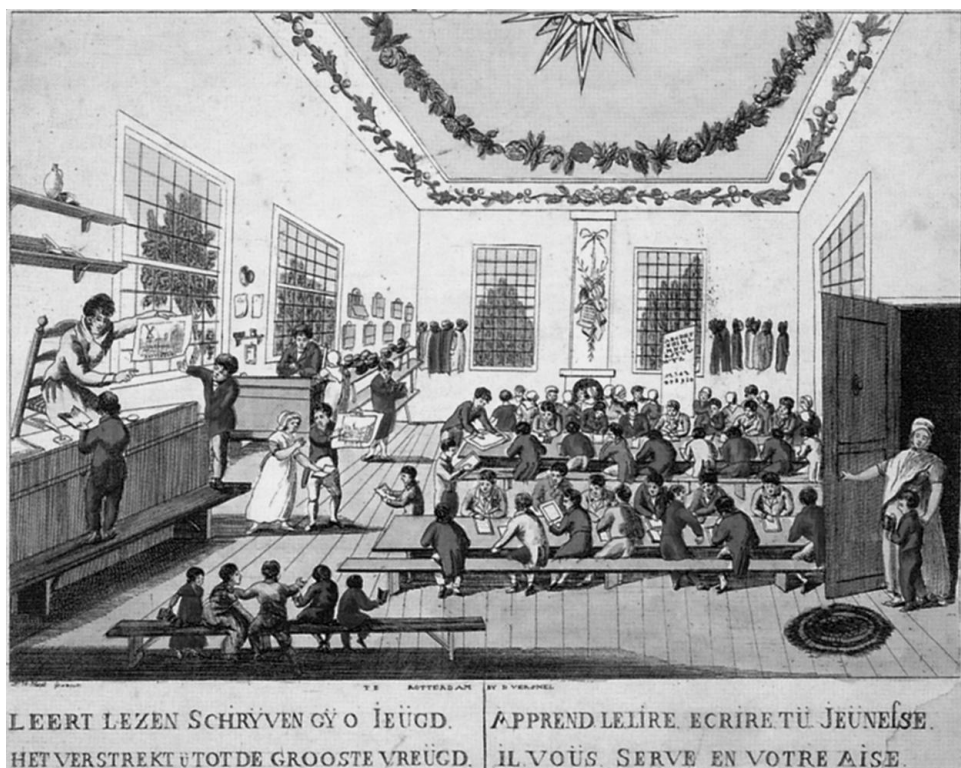
dat kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar gemiddeld ongeveer vier jaren op zijn school stonden ingeschreven, maar dat ze door veelvuldige afwezigheid slechts omstreeks tweeënehalf jaar onderwijs genoten (Veld 1987, 49).

1.4.3 Onderwijs

Bij vrijwel elke werkzaal werd een schoollokaal aangetroffen. De afstand tussen werkplek en onderwijsruimte mocht niet te groot zijn. De aandacht voor de arbeiders, waaronder kinderen die zich onledig hielden met spinnen en breien, beperkte zich niet tot de volwassen werkers. Ook kinderen die vertrouwd gemaakt dienden te worden met de verplichting van dagelijkse en gestage arbeid, ontsnapten niet aan het toezicht van de armenverzorger.

Naast geïnstitutionaliseerde arbeid moest er geïnstitutionaliseerd onderwijs zijn. Kinderen – altijd armenkinderen – waren, zoals reeds werd opgemerkt, verplicht onderwijs te volgen. Dat gold in elk geval reeds sedert de 16e eeuw voor kinderen van thuiszittende armen. Na de oprichting van arbeidsinstellingen tegen het einde van de 18e eeuw bestond deze regeling evenzeer voor de kindarbeiders van de werkzaal. In een ‘Berigt over de armeninrigting te Zwolle’ viel te lezen dat *de kinderen der armen in ledigheid worden opgevoed en schromelijk verwaarloosd*. Het leidde tot een *losbandige jeugd*, een gedrag dat omgebogen moest worden tot de houding van beschaafde en *nuttige leden der maatschappij* (GADH 412, 28). In Nijmegen werd opgemerkt dat *veele der kinderen van onvermogene lieden tot de beginselen van domheid zijn opgeleid, in plaats van tot die wetenschappen, die alleen den mensch vormen, zijne zeden beschaven en hem tot nuttig lid der maatschappij vormen kunnen* (Adriaens 1956, 74 e.v.). Het was de taak van de armenschool deze opvoedingstaak en onderwijsopdracht uit te voeren. In grote en omvangrijke scholen werden sedert de 16e eeuw armenkinderen opgevoed en opgeleid tot toekomstige stadsburgers die voldeden aan maatschappelijke eisen van deugdzaamheid en wellevendheid.

Voor kinderen die werkzaam waren in arbeidsinrichtingen werd, naast een opvoedingsdoelstelling, een specifiek programma ontworpen dat gericht was op vakbekwaamheid. De aard van de werkzaamheden – het materiële motief – bleek uiteindelijk van weinig belang. De ontwikkeling van arbeidzaamheid – het formele motief – was daarentegen van betekenis. Of armenkinderen konden breien, spinnen of twijnen was van minder belang dan of ze werkdiscipline hadden verworven. Daarmee werd tevens de verstandelijke ontwikkeling van armenkinderen gerechtvaardigd. Kinderen dienden aan *orde en werkzaamheid* te wennen, zodat *de jongens bij ambachten en de meisjes in diensten* geplaatst konden worden. Hun *geestvermogens* moesten overeenkomstig *hunnen stand* tot ontwikkeling worden gebracht door onderwijs in *lezen, schrijven en rekenen en het zingen en verder in zoodanige kundigheden en zaken uit het dagelijksch leven als naar hunnen stand en leeftijd meest geschikt en noodzakelijk zijn*. De school was – al dan niet mét de werkzaal – een voorbereiding op maatschappelijke participatie. In het Zwolse werkhuis was er dan ook *daargesteld eene spinschool voor de jongens en twee breischolen voor de meisjes, mitsgaders eene leerschool voor het verstandelijk onderwijs der kinderen*. Overwogen werd om aan het werkhuis tevens een naaischool voor meisjes te verbinden. Ze zouden deze vaardigheid later als ze eenmaal volwassen waren, nodig hebben. Jongens dienden

Afb. 1.10. Een Rotterdamse lagere school in 1812. De klassen en hun onderwijzer hebben nog geen eigen lokaal. De gehele school heeft les in een schoolzaal, waar de schoolhouder en zijn ondermeester(s) onderwijs geven aan kinderen van alle leeftijdsgroepen (foto Nationaal Schoolmuseum, Rotterdam).

verder nog het *vervaardigen van matten* te leren. Ze konden van de beheersing van deze techniek *des winters wanneer hun ambacht stil staat, of bij avonden, na afloop van het dagelijksche werk* (GADH 412, 28) profijt hebben. Het samengaan van verstandelijk onderwijs en praktijkonderwijs leverde in de tweede helft van de 19e eeuw met betrekking tot de ontwikkeling en ontplooiing van leerlingen, blijkens een mededeling van de Haagse plaatselijke schoolcommissie uit 1860, onvoldoende resultaten op, *vermits, bij het verrigten van handenarbeid, door de daar aanwezige kinderen, te weinig tijd aan het geven van lager onderwijs kan worden besteed*. De vierde schoolwet van 1857 eiste namelijk dat het onderwijsprogramma van de school naast lezen en schrijven tevens onderwijs opnam in onder meer aardrijkskunde, geschiedenis en kennis van de natuur. Er was sprake van een opvallende uitbreiding van het onderwijsprogramma. K. Valken, onderwijzer van de Haagse armenschool, wilde in 1850 – en hij liep daarmee vooruit op de wettelijke voorschriften – zijn vierenzeventig leerlingen van de school in drie groepen verdelen, elk bestaande uit een drietal afdelingen, die onderwijs zouden genieten in aanvankelijk en voortgezet lezen, vooroefeningen in het schrijven op de lei en in het schrift, theoretisch rekenen op het bord en praktisch rekenen op de lei, het stelsel van maten en gewichten, beginselen van het

taalonderwijs en taal oefeningen, oefeningen in het schriftelijk uitdrukken van dankbaarheid, bijbelse en vaderlandse geschiedenis en zingen. Niet ten onrechte merkte hij op, dat door de werkzaamheden van de werkzaal *aan ieder dezer oefeningen niet veel tijd kan gegeven worden* (GADH 412, 48).

Het ambitieuze onderwijsprogramma van armenmeester Valken kreeg geen plaats naast de arbeidsverplichtingen van zijn leerlingen. Het rapport van Valken had evenwel verregaande consequenties; ook de plaatselijke onderwijscommissie meende dat leerlingen van het onderwijsinstituut van de werkinstelling meer onderwijs dienden te krijgen dan rond het midden van de 19e eeuw het geval was. De opmerkingen van de onderwijzer en de plaatselijke onderwijscommissie brachten het gemeentebestuur er toe de school aan de werkinstelling op te heffen. Op advies van een commissie uit de raad sloot het onderwijsinstituut – overigens mét de armeninrichting – op 30 april 1863 zijn deuren. Het omvangrijke onderwijsprogramma dat met ingang van 1857 als een verplichting gold, leek zelfs het begin van de opheffing van kinderarbeid die in de tweede helft van de 19e eeuw ter discussie stond. Alle armenkinderen – ook die van de werkinstelling – moesten in het vervolg naar de reguliere armenschool.

Afb. 1.11. In 1901 werd de leerplichtwet ingevoerd. Wanneer vóór 1901 bedeelde ouders hun kinderen niet naar school stuurden, werd hun bijstand stopgezet. Het was een poging het schoolbezoek te bevorderen. Het antwoord van de vader op deze tekening van Joh. Braakensiek luidde echter: *Eerst kleëren en brood mijnheer!* Kinderen waren heel lang nodig als arbeidskracht om het gezinsinkomen te vergroten. Armoede en regelmatig schoolbezoek gingen moeilijk samen.

Het zou evenwel nog vijftientig jaar duren voor er een wet op de leerplicht werd geconcipeerd. Daarna had het ontwerp van 1883 nog bijna twintig jaar nodig om wet te worden.

1.4.4 *Bedéling*

Voor rijken en voor armen was de meest eenvoudige handeling ter bestrijding van de armoede het verstrekken en het ontvangen van een aalmoes. Het was een oude vorm van armenzorg, maar bovenal één die in de loop van de eeuwen zijn betekenis had bewezen. In de 15e eeuw zou er al sprake zijn van verstrekking van brood, boter, kaas en turf. In Utrecht werden armen tevens van bier voorzien. Ook in daarop volgende eeuwen werd ondersteuning gegeven in de vorm van onder meer voedseluitdelingen. In de jaren zestig van de 17e eeuw deelden de Amsterdamse buurtmeesters aan armen *loodjes* uit waarmee ze bij de bakker in hun wijk gratis brood konden aanschaffen. Soms werd armen toegestaan – zoals in de 16e eeuw het geval was – braakliggend land te gebruiken om hun vee, voor zover zij daarover beschikten, erop te laten grazen. In het bijzonder de ontwikkeling in de 17e eeuw van de aardappelteelt was voor armen – aardappelen waren goedkoper dan graansoorten – een uitkomst. Hun dagelijkse maaltijd die overwegend uit brood bestond, kreeg er meer variatie door, zij het dat driemaal daags aardappelen, zoals het geval was bij een groot aantal maatschappelijk minderbedeelden, geen toonbeeld van verscheidenheid was. Ook droegen dergelijke maaltijden niet bij aan een verbeterde lichamelijke gesteldheid van de armen, waaromtrent gemeld werd dat zij nog in het midden van de 19e eeuw *een krachteloze, ondervoede en futloze massa* (Brugmans 1976, 193) was. Vooralsnog bleef het noodzakelijk – evenals in vroeger tijden – brood en turf uit te delen, *soms ook boter, bier en azijn* (Voorst 1960, 3). Eén van de subcommissies van het Haagse Armbestuur had tot taak *het verschaffen van voedsel, en kleding aan de armen* (GADH 412, 147 II). Ook in andere steden en grotere dorpen moesten plaatselijke commissies aan armen kleding uitdelen, brandstof beschikbaar stellen en levensmiddelen, waaronder aardappelen, verstrekken. Naar de opvatting van G.K. van Hogendorp was er *geen eenvoudiger, noch gemaklyker* middel om de nadelige gevolgen van armoede te verminderen *dan de toebereiding van goedkoope spyzen* (Hogendorp 1799, I, 3). In het bijzonder het verstrekken van soep werd een middel geacht waarmee armen dagelijks of enkele malen per week een warme maaltijd konden krijgen. Soep werd zelfs het oerelement van de keuken genoemd. Het betekende in elk geval een verbetering van het maatschappelijke verschijnsel van de bedéling. Er werd dan ook rond de overgang van de 18e naar de 19e eeuw veel aandacht besteed aan soepuitdelingen en bovenal aan de bereiding van dit voedingsmiddel. Alles wat in water, melk of wijn gekookt werd, zou als soep gekwalificeerd mogen worden. In de kookpot die de hele dag op het vuur stond, werden groenten en vlees gedaan. De restanten van de overige maaltijden, zoals brood, aardappelen en knollen gaven aan de soep *jedesmal eine andere Nuance*. Het bleef *immer das Gleiche* en toch *erneuert* de soep zich steeds weer (Ottomeyer 2002, 1). Deze lofzang op soep was weliswaar overtrokken, maar het kon niet ontkend worden dat met de soepverstrekking armen een warme maaltijd kregen. Soepuitdelingen waren een verbetering ten opzichte van de verstrekking van brood. In dit verband kan het geen

verbazing wekken dat zelfs G.K. van Hogendorp in een zesdelige publicatie ‘Iets voor de armen’ veel aandacht besteedde aan dit onderdeel van de dagelijkse armenkost. In navolging van Benjamin Thompson die zich, op grond van zijn verdiensten voor sociaal-maatschappelijk werk, graaf van Rumford mocht noemen, merkte Van Hogendorp op dat goede voeding van veel belang was. In 1795 stelde de graaf van Rumford, op basis van voedselexperimenten in het Duitse München, dat het voedsel dat armen verstrekt werd, krachtig en smakelijk moest zijn. Water speelde daarbij een belangrijke rol, temeer omdat *water meer voedzame deelen in zich bevat, als men tot nu toe gedacht heeft*. Door toevoeging van vaste bestanddelen werd een soep verkregen – later Rumfordse soep genoemd – die, behalve uit water, samengesteld was uit gerst, erwten, brood, zuur bier of azijn en zout. Ook de Dordtse armen zouden kennismaken met deze voedseluitdelingen.

1.5 Conclusie

Van Hogendorp had gelijk toen hij opmerkte dat er *geen eenvoudiger, noch gemaklyker* middel was dan bedéling in natura – in het bijzonder soep – om de nadelige gevolgen van armoede te verminderen. Er werd dan ook over een lange periode van eeuwen veelvuldig gebruik gemaakt van dit soort verstrekkingen. Armbestuurders beschouwden bedélingen in natura in elk geval als een middel om armen tevreden te stellen. Uitdelingen moesten overlast en vooral opstandigheid voorkomen. Vanuit deze mentaliteit konden bedélingen echter nauwelijks verandering en verbetering aanbrengen in de positie van armen. Het waren tijdelijke maatregelen voor de korte termijn. Bedélingen bleken noch het maatschappelijke fenomeen van de armoede, noch het individuele verschijnsel van behoefte te kunnen wijzigen.

Werkverschaffing en onderwijs brachten daarin evenmin verandering; beide werden door de armen ervaren als verplichtingen die hun door de maatschappij werden opgelegd. Het waren tevens activiteiten die, mede gezien hun complexiteit, een groter beroep deden op de inzet van de armbestuurders dan het verstrekken van materiële ondersteuning. Armbesturen waren nauwelijks in staat werkverschaffing te regelen of onderwijs te organiseren. Andere instanties dienden beide methoden te realiseren. Werkverschaffing was bovendien een mogelijkheid werkloosheid te camoufleren. Werklozen werden aan werkzaamheden geholpen, ongeacht de kwaliteit ervan en ongeacht de mogelijkheden waarover werklozen beschikten de werkzaamheden naar behoren uit te voeren. Werkverschaffing was niet meer dan de verplichting het arbeidsethos te eerbiedigen. Onderwijs was slechts een fenomeen dat armoede begeleidde. De ontwikkeling van onderwijs en de bestrijding van armoede maakten dezelfde ontwikkeling door, met uitzondering van het tijdvak van de 19e en 20ste eeuw waarin onderwijs behalve aan de landelijke overheid tevens aan bijzondere stichtingen en verenigingen wordt toegewezen. De leerplicht en de verlengingen ervan hebben gefungeerd als mogelijkheden jongeren van de arbeidsmarkt te houden. Scholen bleken wachtkamers. Genoemde methoden – werkverschaffing en onderwijs – bleken geen rechtstreekse invloed te hebben op de behoeftige situatie waarin armen verkeren. Mogelijk waren werkverschaffing en onderwijs voor de toekomst van armen van belang. Werkverschaffing gaf hun de gelegenheid zich verdienstelijk te maken en arbeidzaamheid te ontwikkelen. Onderwijs bood mogelijkheden de

Afb. 1.12. Het Wantijpark, het Wantijbad en de twee jachthaventjes in Dordrecht werden gerealiseerd in het kader van een werklozenproject. Op 14 mei 1936 werden het zwembad en het park in uitvoering door Aerocarto van de KLM gefotografeerd (GAD 555-16.951). Rechtsboven wordt het kleine parkje – het Wantijplantsoen – aangelegd.

kwaliteiten waarover de leden van de samenleving beschikten, te ontplooiën en te ontwikkelen. Te gelegener tijd kon van de ervaring van de werkverschaffing en de verworvenheden van het onderwijs geprofiteerd worden in een maatschappelijke carrière. Beide waren evenwel maatregelen voor de lange termijn.

Ook het armenpatronaat werd door minderbedeelden nauwelijks geapprecieerd. Ze beschouwden de individuele benadering van de armbestuurders als een vorm van toezicht, van controle zelfs. Armbestuurders waren bovendien niet in staat zich te verplaatsen in de positie van armen. Het leven van armen was een voor hen vreemde wereld. Het armenpatronaat doorbrak zelfs de intimiteit van de armoede. Door het optreden van armbestuurders werden armen hun behoeftige situatie meer bewust. Voedseluitdelingen toonden zich veilige activiteiten. Ze vonden altijd plaats in een lokaliteit waardoor de afstand tussen de buitenwereld van de maatschappij en de binnenwereld van de armoede gehandhaafd bleef.

In historisch perspectief leek geen enkele methode effectief en acceptabel om de armoede te bestrijden of te voorkomen. Het hier bedoelde maatschappelijke fenomeen is van alle tijden.

Afb. 2.1. De Dordtse binnenstad kende in de eerste helft van de 20ste eeuw een groot aantal krotten. Hier de Raamstraat circa 1927 met onbewoonbaar verklaarde woningen (GAD 552-300.840).

2 Van bedéling naar grotestedenbeleid; tweehonderd jaar sociale zorg in Dordrecht¹

2.1 Kerkelijke armenzorg

Toen de Rumfordse Soepcommissie met haar werk begon, stond de Dordtse bevolking er sociaal-economisch gezien slecht voor. Als gevolg van de langdurige Napoleontische oorlogen en de door de Fransen ingestelde blokkade van Engeland, lagen handel en nijverheid nagenoeg stil en was er groot gebrek aan werk. De Regering van de Bataafse Republiek bepaalde op 4 december 1799 dat in alle steden een Generale Collecte gehouden moest worden voor de *door den Oorlog ongelukkig geworden Ingezetenen*. In de Dordrechtse Courant van 26 december 1799 berichtte de stadsregering dat zij aan veertien burgers verzocht had de volgende dag *aan de Huizen van een iegelyk, met een beslotene Bussche rond te gaan, teneinde voor dezelve Ongelukkigen in te zamelen zoodanige liefdegaven, als welke de Municipaliteit vertrouwd, dat door een ieder, mildelyk aan dezelve zullen worden geschonken*. Het resultaat van deze collecte was echter niet van dien aard, dat die het volgende jaar herhaald werd.

Ook na het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden heerste nog grote nood. Tijdens de economische crisis rond 1816 steeg het aantal bedeelden. In de jaren twintig telde de hervormde diaconie rond 2.500 bedeelden. Verondersteld mag worden dat mét de armen van de kleinere instellingen voor armenzorg meer dan 3.000 inwoners van de stad – een kleine 20% – afhankelijk waren van armenzorg; overigens minder slecht dan in Leiden of Amsterdam (Leeuwen, 77).

Een nieuw dieptepunt in de armoede werd bereikt in de jaren veertig van de 19e eeuw toen door het mislukken van de aardappeloogst de prijzen in heel Europa de pan uitrezen. Het aantal bedeelden van de hervormde diaconie bereikte een hoogte die daarna nooit meer bereikt werd. Begin jaren vijftig daalde het aantal weer. In de jaren daarna ging dat aantal weer omhoog door de heersende cholera-epidemieën. Een andere indicatie voor de economische malaise vormen de uitdelingen van portiekaartjes voor de Rumfordse soepkokerij. Tegen inlevering van deze kaartjes werden bonnen voor een soepmaaltijd afgegeven. Gedurende de winter van 1816/17 werden er ruim 2.000 porties verstrekt. In de jaren veertig groeide het aantal uitgedeelde porties naar meer dan 3.000 en tijdens de cholera-epidemie van 1853/54 bereikten de soepuitdelingen een piek van boven de 4.000. Na de cholera-epidemieën namen de soepuitdelingen én de uitgaven daarvoor vrijwel constant af.

De hervormde diaconie vormde in de eerste helft van de 19e eeuw, net als in de eeuwen daarvoor, verreweg de grootste en belangrijkste armenzorginstelling in Dordrecht. Volgens instructies uit 1759 en 1797 mochten alleen personen en gezinnen worden bedeeld die niet voldoende inkomsten konden verwerven. De bedéling

¹ Dit hoofdstuk is een bewerking van het door V. Sleebe geschreven hoofdstuk Sociale Zorg in de *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000), 203-224.

gebeurde zoveel mogelijk in natura: brood, soep, turf en kleding vormden de hoofdbestanddelen, terwijl in tijden van duurte ook wel aardappelen werden uitgedeeld. Voor de brooduitdelingen exploiteerde de diaconie een eigen bakkerij, waarvan ook andere armbesturen soms brood betrokken. Kleding werd vervaardigd op de diaconale brei- en naaischool, waar vrouwen en dochters van bedeeden werkten. Naast bedéling in natura kregen bedeeden tevens geld. Tenslotte gaf de diaconie, net als de andere armbesturen, geneeskundige hulp. Daarvoor sloten zij contracten af met enkele geneeskundigen (GAD 27-435).

Om voor bedéling in aanmerking te komen, moest een gegadigde zich melden bij de diaken van de wijk waarin hij woonde, die dan meestal tijdelijke hulp gaf in de vorm van brood of brandstof. Na onderzoek naar de omstandigheden kon een bedeelde op een lijst (de *cedul*) worden geplaatst en was hij het hele jaar of alleen gedurende de winter verzekerd van brood, geld en vaak ook turf. De diaconie maakte een strikte scheiding tussen vaste bedeeden die op de *cedul* waren geplaatst en bedeeden *op nood* die af en toe iets kregen toegestopt. Zo voorzag de diaconie tijdens de strenge winter van 1890 een grote groep mensen van brandstof (GAD 27-798, 1891).

Wanneer een arme eenmaal in de bedéling was opgenomen, moest hij zich onderwerpen aan het toezicht van de diakenen. De wijkdiakenen inspecteerden van tijd tot tijd de uitgedeelde kledingstukken om te voorkomen dat die doorverkocht zouden worden. Ook het morele gedrag van de bedeeden vormde onderwerp van toezicht.

Afb. 2.2. De strenge winter van 1890/1891 had grote invloed op het maatschappelijke leven, waarbij onder meer de rivieren niet langer bruikbaar waren als transportweg. Hier de Oude Maas in januari 1891 gezien vanaf de Buiten Walevest, dienende tot ijsvermaak van de Dordtenaren (GAD DI 2552).

Behalve op de bedeelden hielden de diakenen eveneens toezicht op hun kinderen, die verplicht werden een school te bezoeken. Op hun twaalfde jaar werden de kinderen *van de bedeling afgehaald* en als dienstmeisje of knecht ondergebracht.

De sociale controle op de bedeelden bleef in de hele 19e eeuw sterk. Zo noteerde diaken Cornelis Bonten Nzn., die in de jaren zeventig de derde wijk van de diaconie (Weeshuisplein, Mariënbornstraat, Stek e.o.) bestierde, nauwkeurig hoe ieder van de onder hem ressorterende armen zich gedroeg. Neeltje van der Tak, weduwe Bosman, was een *knappe, zindelijke vrouw*, die al jaren werkte als schoonmaakster. Een andere weduwe – met zes kinderen – gold als een *zeer smerige vrouw, slordig, het is een voorbeeld van vuilheid, zoodat de kinderen dikwijls als ongewasschen en onrein van school worden gezonden*. Drie van haar kinderen waren daarom in het weeshuis geplaatst. Arm of niet, vrouwen moesten wel hun best doen een huishouden goed te bestieren.

In de eerste helft van de 19e eeuw vormden weduwen de grootste categorie bedeelden van de hervormde diaconie, zij het dat er ook een groot aantal mannen voorkomt in de bedélingregisters, vooral rond 1840. Uit het feit dat minder dan de helft van de bedeelden in 1860 en 1890 geen beroep had, valt af te leiden dat de bedéling veelal diende als aanvulling op de schamele inkomsten uit een beroep.

In het begin van de 19e eeuw waren de meeste hervormde armen te Dordrecht te vinden in wijk C, het gebied tussen Vriesestraat, Voorstraatshaven, Noordendijk en de Spuihaven. Niet voor niets waren daar zes van de tien diaconale wijken te vinden. Aan het einde van de 19e eeuw concentreerden de armen zich meer en meer in wijk E, de 19e-eeuwse ring tussen Oude Maas en Vrieseweg, een tendens die in de 20ste eeuw nog zou worden voortgezet. Dit had vooral te maken met het feit dat de diaconie in deze wijk enkele hofjes bezat, zoals de Diaconiehof aan de Hellingen en de Eben Haëzerhof aan de Albert Cuypsingel. Hier waren in 1890 bijna dertig bedeelden gehuisvest en rond 1920 zelfs meer dan vijftig.

2.2 De burgerlijke armenzorg

Dordrecht was tot rond 1850 een van de weinige gemeenten die het zonder Burgerlijk Armbestuur kon stellen. De hervormde diaconie fungeerde al sinds mensenheugenis tevens *als de administratie van de burgerlijke of algemeene armenzorg*. Dat betekende dat ook niet-hervormde bedeelden die voor rekening van de overheid werden verzorgd, bij de diaconie terecht konden. Die kreeg daarvoor in ruil een forse subsidie van het gemeentebestuur. Veel *algemeene bedeelden* zullen er overigens niet geweest zijn, want de meeste kerkelijke richtingen hielden er een eigen diaconie op na en onkerkelijken waren er weinig. Dat valt ook af te leiden uit het feit dat de subsidie voor de stadsarmen in de jaren twintig slechts een tiende vormde van de totale subsidie die de gemeente in die jaren aan de diaconie betaalde.² Maar met name de kleinere genootschappen waar relatief veel armen voorkwamen, zoals de Rooms-Katholieke Parochie, het Israëlitische Armbestuur en later de jonge Afgescheiden Gemeente – de laatste na de nodige tegenwerking van de lokale overheid – konden niet zonder subsidie van de stad (GAD 5-46,47).

² Zie GAD 27-770. In 1820 ontving de hervormde diaconie van de stad f 18.173 gewone subsidie, f 1.500 voor de stadsarmen en f 1.000 voor geneeskundige hulp.

De afwachtede houding van het stadsbestuur kwam voor een groot deel voort uit gebrek aan belangstelling voor het lot van de armen. De 19e-eeuwse burgerij, en die van Dordrecht was daarop geen uitzondering, was geneigd armoede vooral te zien als een gevolg van een 'onzedelijke' levenswandel. Economische omstandigheden zouden bijzaak zijn:

De toestand van het Armwezen was in 1851 weder niet gunstiger dan vorige jaren; gebrek aan verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, bij volslagen gemis aan Christelijke beginselen, met daarmee gepaard gaande luiheid, misbruik aan sterke drank en dergelijken, konden weder, zoo als gewoonlijk, onder de hoofd-oorzaken der armoede gerangschikt worden.

Als bij-oorzaken kan men de slechte verhouding tusschen vraag naar werk en aanbod van werk, en de in alle vakken zich opdoende concurrentie aanmerken, hetwelk vele welgezinden buiten staat stelt, met eere hun brood te verdienen, en tot den bedelstaf brengt (GV 1851, 18).

Armen dronken teveel, spaarden te weinig en zorgden er onvoldoende voor dat hun kinderen een goede opvoeding kregen en onderwijs genoten. Vandaar dat steeds de nadruk werd gelegd op een goede levenswandel:

*Wij kunnen hier echter niet genoeg aandringen én op de verstandelijke én op de zedelijke ontwikkeling van het opkomend geslacht, waaraan, wij erkennen zulks gaarne, weder veel ja zeer veel zorg werd besteed, en waarin, naar ons aandeel, de armoede als in den hartader moet aangetast worden. Wekt men toch reeds vroeg in het jeugdig gemoed der kinderen den lust tot werken, zindelijkheid en Christelijken zin op, dan kan het niet anders of de slechte voorbeelden, welke zij dagelijks voor oogen hebben, zullen eenen minder ongunstigen indruk op hen uitoefenen, en zoo kan men van hen wat beters voor de toekomst verwachten en hen tot nuttige leden van de maatschappij zien opgroeijen, zoals burgemeester J.S. Lotsij een jaar later schreef (GV 1852, 12). Ondanks deze houding van de lokale overheid was haar financiële steun voor de meeste kerkelijke armbesturen als gevolg van de slechte economische situatie onontbeerlijk. Zo kreeg de hervormde diaconie in 1816 vanwege haar grote geldtekort een lening van f 6.000. En in 1838 deelde de gemeente in verband met de langdurige winter f 1.000 gulden extra voor turf uit aan de armbesturen van de grootste kerkelijke gemeenten. In 1845, tijdens de grote duurtecrisis, werd zelfs f 10.000 extra verdeeld onder de gezindheden (GAD 5-11, 20 en 23). Bovendien waren er ook mensen die in Dordrecht geboren waren, maar elders woonden. Voor hun ondersteuning bleef de gemeente, als *domicilie van onderstand* verantwoordelijk. Dat wil zeggen dat de diverse armenzorginstellingen aan andere gemeenten de kosten van Dordtenaren die daar in bedéling waren opgenomen moesten terugbetalen. Andersom kwamen natuurlijk ook vergoedingen binnen voor kosten die de Dordtse armbesturen maakten voor bedéling van mensen die elders geboren waren, maar die wogen niet op tegen de uitgaven.*

Toen in 1854 een nieuwe Armenwet tot stand kwam, die een strikte scheiding tussen kerkelijke en burgerlijke armenzorg én een zeer terughoudende rol van de overheid voorschreef, leek de oude situatie aanvankelijk te kunnen worden bestendigd. Het gemeentebestuur was voorlopig niet van plan een Burgerlijk Armbestuur in het leven te roepen. De bestaande regeling, waarbij de diaconie ook de uitvoering van

de gemeentelijke steunverlening voor haar rekening nam, werkte immers uitstekend (GV 1854). Het waren juist ontwikkelingen binnen de kerkelijke armenzorg die het einde van deze regeling inluiden. Aanleiding vormde de invoering van een bischoppelijk reglement door het Rooms-Katholiek Armbestuur in 1855. Dat schreef voor dat elke parochie zijn eigen armen moest onderhouden. Maar omdat nog niet elke katholieke parochie buiten Dordrecht een armbestuur had, betekende dit dat katholieken die elders woonden, maar in Dordrecht hun domicilie van onderstand hadden, niet door de Katholieke Kerk gesteund werden. Daarvoor stelde het Katholieke Armbestuur de burgerlijke armenzorg verantwoordelijk.

Het gemeentebestuur trok daarop de subsidie aan het Katholiek Armbestuur in, maar werd vervolgens geconfronteerd met een groot aantal katholieke armen dat niet kon worden gesteund. Het gaf daarom de hervormde diaconie – die officieel immers ook de algemene armen verzorgde – opdracht de bedéling van deze groep voor haar rekening te nemen. Die weigerde echter eveneens. Daarop zag de gemeente zich genoodzaakt over te gaan tot het oprichten van een Burgerlijk Armbestuur, dat voortaan de algemene armen ging bedélen. Bovendien zette zij de subsidie aan de diaconie stop. Die reageerde prompt door de grootste groep bedeelden, de niet-lidmaten, van bedéling uit te sluiten en naar het Burgerlijk Armbestuur te sturen. Ook de kosten van bedéling van elders woonachtige, in Dordrecht gedomicilieerde armen werd op het bordje van de gemeente geschoven (GV 1855-1857).

De diaconie ging nog verder door te bepalen dat volwassen niet-lidmaten niet meer voor bedéling in aanmerking kwamen en zich maar moesten vervoegen bij de algemene armenzorg. Hoewel de kerkenraad aanvankelijk bezwaren had tegen een dergelijke uitsluiting, kwam het er toch van en kwam een ruil tot stand. Door het Armbestuur bedeelde lidmaten werden overgeheveld naar de diaconie, terwijl die op haar beurt de bedeelde niet-lidmaten overdeed aan het Armbestuur (GAD 27-351).

De beëindiging van de jarenlange samenwerking tussen diaconie en gemeentebestuur was abrupt en voor de bedeelden zelf pijnlijk. Tegelijk met de bedéling aan niet-lidmaten zette de diaconie ook een punt achter de diaconale armenschool en de brei- en naaischool, ontsloeg de aangestelde geneeskundigen en verwees de bedeelden voor onderwijs en geneeskundige hulp naar het gemeentebestuur. Dat weigerde aanvankelijk de kosten voor onderwijs aan kinderen van armen en de geneeskundige dienst voor zijn rekening te nemen, maar moest na enkele jaren touwtrekken inbinden. De school van de hervormde diaconie werd een gemeenteschool.

Sindsdien werd aan dit beleid in grote lijnen vastgehouden, maar wel trad geleidelijk aan een versoepeling op. Zo bepaalden de diakenen in 1878 dat niet-lidmaten die een gunstige reputatie hadden, wel voor bedéling door de hervormde diaconie in aanmerking kwamen. Ook de gezinnen van lidmaten die een gemengd huwelijk hadden gesloten, waren, mits de kinderen hervormd werden opgevoed, na verloop van tijd weer welkom. Toen de situatie begin jaren negentig slechter werd, nam de hervormde diaconie beperkende maatregelen ten aanzien van lidmaten die van elders waren gekomen. Zij zouden pas na twee jaar door de diaconie worden bedeeld (GAD 27-351). Uit de getallen blijkt dat, in elk geval onder de vaste bedeelden, zich een klein deel niet-lidmaten bevond. Het aantal bedeelden van de diaconie vertoonde sindsdien een dalende lijn.

Geleidelijk aan raakten de burgerlijke armenzorg en de diaconieën steeds meer in gescheiden vaarwaters. Onder invloed van de Armenwet bedankten na de hervormde ook andere kerkelijke armenzorginstellingen voor subsidie van gemeentewege. De enige uitzondering vormde het Israëlitisch Armbestuur, dat niet zonder bijdrage van de overheid kon en nog tot 1926 een jaarlijks bedrag van enkele honderden guldens genoot. Of de andere armbesturen eenzelfde tactiek hebben toegepast als de katholieke en hervormde Armbesturen, namelijk een groot deel van de eigen armen verwijzen naar het Burgerlijk Armbestuur, is niet helemaal duidelijk.

Hoewel de stedelijke overheid er volgens goede liberale traditie op gebrand was de burgerlijke armenzorg zo beperkt mogelijk te houden en alle voorrang te geven aan het kerkelijke of particuliere initiatief, kwam het daar in de praktijk dus niet van. Door de scheiding tussen kerkelijke en burgerlijke armenzorg kwam de nadruk steeds meer te liggen op de laatste. Terwijl de groep bedeelden van de hervormde diaconie steeds kleiner werd, bleef het aantal bedeelden vanwege het Burgerlijk Armbestuur aanvankelijk juist stijgen. Een van de belangrijkste oorzaken hiervoor was vermoedelijk het hoge aantal bedeelden buiten de stad, dat in Dordrecht zijn domicilie van onderstand had. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de kosten van het Burgerlijk Armbestuur vanaf 1870 duidelijk afnamen, toen het domicilie van onderstand uit de wet verdween en voortaan de verblijfplaats moest opdraaien voor de kosten van de armenzorg. De verwachting dat deze wijziging nadelig zou zijn voor de grote gemeenten, bijvoorbeeld doordat die een aantrekkingskracht op de armen zouden hebben of doordat zich daar grote ziekenhuizen bevonden, kwam in Dordrecht niet uit. Vermoedelijk werd dit effect gecompenseerd door de nog grotere aantrekkingskracht van Rotterdam, ook op veel arme Dordtenaren. (GV, Loo, 112).

Opmerkelijk is dat de armoede en bedéling tijdens de grote depressie van de jaren tachtig van de 19e eeuw redelijk stabiel bleven. Zowel de uitgaven van het Burgerlijk Armbestuur als die van de hervormde diaconie bleven op een betrekkelijk laag peil, maar dat was vermoedelijk mede een gevolg van de lage voedselprijzen in die periode. Anders dan in andere steden had de Dordtse economie blijkbaar niet zo te lijden van de malaise in de landbouw, (Koopmans, 241). Halverwege de jaren tachtig zette echter een omslag in en gingen de uitgaven weer stijgen, terwijl ook het aantal vaste bedeelden langzaam begon te groeien.

Anders dan de hervormde diaconie had het Burgerlijk Armbestuur voor het grootste deel te maken met tijdelijk bedeelden, die in de wintermaanden aanklopten voor onderstand. In de jaren zestig van de 19e eeuw waren mannen, meestal gehuwden, licht in de meerderheid, terwijl ongeveer de helft van de bedeelden een of meer kinderen had (GAD 149, 318, 323). In tegenstelling tot de hervormde diaconie, die haar bedeeldenbestand steeds meer zag verenigen tot de 'klassieke' bedeelden, ouderen en weduwen met kinderen, had het Burgerlijk Armbestuur vooral te maken met huisvaders die het hoofd niet boven water konden houden. Het was de categorie tijdelijk of incidenteel bedeelden die de sterkste schommelingen vertoonde. Dat hing af van factoren als de strengheid van de winter, de hoogte van de voedselprijzen en de mate van seizoenwerkloosheid. Daarentegen vertoonde de categorie vaste bedeelden tot de jaren tachtig een redelijk constante daling. Armoede was na het midden van de 19e eeuw niet meer een gevolg van een algehele malaise maar was net als tegen-

woordig vooral afhankelijk van de conjuncturele ontwikkeling van de economie en de daarmee verbonden werkgelegenheid.

2.3 Zorg voor zieken, wezen en bejaarden

Zowel de grootste kerkelijke organisaties als de gemeente hielden er in de 19e eeuw een aantal instellingen op na, waar bejaarden, wezen, zieken en gebrekkigen konden worden verpleegd. De gemeente exploiteerde sinds 1759 een werkhuis, maar vanwege de deplorabele financiële situatie van zowel het werkhuis als de stedelijke overheid besloot het stadsbestuur in 1816 om het werkhuis maar op te heffen. Op dat moment waren er 43 bewoners, die daar zaten vanwege ouderdom, lichamelijke gebreken of omdat zij wees waren. Protesten van de bewoners, die bang waren zonder middelen van bestaan op straat te worden gezet, hielpen niets. Vier mannen en drie vrouwen zouden voortaan een bedéling van 22 stuivers per week krijgen, terwijl de rest werd geacht geheel of gedeeltelijk zelf de kost te verdienen (GAD 5-11).

De bezuinigingswoede van de plaatselijke bestuurders ging nog verder. In dezelfde tijd werden de beide weeshuizen verenigd tot één, het *Vereenigd Arme Wees- en Nieuw Armhuis*. Dat was mede mogelijk doordat de bewoners van het Armhuis en masse waren overgebracht naar de koloniën van de ‘Maatschappij van Weldadigheid’, waarover later meer. Voortaan bestond er dus geen armhuis voor volwassenen meer, maar werden alleen nog wezen opgevangen. Dat hielp niet veel, want ook het Vereenigd Arme Wees- en Nieuw Armhuis bleef geplaagd door grote tekorten, die door de gemeente moesten worden opgevangen (GAD 5-12, 20 en 22).

Het Vereenigd Arme Wees- en Nieuw Armhuis, waarin zowel ‘volle’ als ‘halve’ wezen welkom waren, verhuisde in 1867 van het vroegere Mariënbornklooster naar een nieuw gebouw aan het Kromhout. Hoewel de nieuwe vestiging onderdak bood voor 250 kinderen, verbleven er op het hoogtepunt rond 1880 niet meer dan tussen de 150 en 200 jongens en meisjes; aan het eind van de eeuw nam dit aantal verder af.

Halverwege de 19e eeuw zien we in de zorg voor bejaarden en wezen de eerste contouren van de latere verzuiling. De hervormde diaconie opende in 1848 op het Bagijnhof het Hervormd Bestedelingenhuis, waar plaats was voor tussen de 80 en 120 bejaarde mannen en vrouwen. In dit tehuis werden ook bededen van andere godsdienstige richtingen, zoals een handvol lutheranen, opgenomen (GAD 27-432). De katholieken probeerden in 1849 een eigen weeshuis op te richten, maar kregen hiervoor geen subsidie van de gemeenteraad (GAD 5-24). Een tweede poging in 1856 lukte wel. Dit weeshuis is in 1879 opgegaan in het toen opgerichte *Sint-Jacobsgesticht* in de Grotekerksbuurt, waarin zowel bejaarden als wezen werden gehuisvest.

Een ander terrein van sociale zorg betrof de geneeskundige verzorging van armen. Hiertoe sloten de gemeentelijke en kerkelijke armbesturen contracten af met de in de stad aanwezige heelmeesters en vroedvrouwen. Die behandelden de armen, mits zij een briefje van het armbestuur konden overleggen. Na de ruzie met de hervormde diaconie, die leidde tot een strikte scheiding tussen burgerlijke en kerkelijke armenzorg, kwam de geneeskundige verzorging van de armen voor rekening van het Burgerlijk Armbestuur. Ook de andere kerkelijke instellingen van weldadigheid lieten de armenverzorging over aan dat bestuur (GV 1859). Daarnaast waren er twee instellingen voor zieken; de ene was het aloude *Sacramentsgasthuis* aan

Afb. 2.3. Een mannenzaaltje in de Ziekenverpleging in de Bankastraat/Ceramstraat omstreeks 1925. Het particuliere karakter van het ziekenhuis wordt onderstreept door de inrichting van het zaaltje, zelfs een radioluidspreker (toen een teken van welvaart en standing) ontbreekt niet.

de Visstraat, dat in 1877 verhuisde naar de Schuttersweide (het Beverwijcksplein) en vervolgens in 1920 naar de Bankastraat. Door de slechte omstandigheden in het 19e-eeuwse ziekenhuis hechtte de sociale bovenlaag aan thuisverpleging. Om aan voldoende gekwalificeerd personeel te komen, werd in 1877 een *Vereeniging tot Ziekenverpleging* in het leven geroepen. Die groeide uit tot een klein ziekenhuis dat in 1902 werd geopend aan de Koningin Wilhelminastraat en in 1919 een nieuw gebouw aan de Ceramstraat betrok.

Inmiddels zijn alle ziekenhuizen in de Drechtstedenregio – verdeeld over vier locaties – samengesmolten tot het *Albert Schweitzerziekenhuis*.

Een tweede oude instelling was het zogenaamde *Stadskrankzinnigen- en Beterhuis*, dat sinds 1760 aan de Lindengracht was gevestigd en daar tot 1897 in stand is gebleven. Terwijl het Gasthuis vooral voor arme stadsgenoten was bedoeld, kreeg het krankzinnigengesticht geleidelijk aan een regionale functie, al mislukten pogingen om er een provinciaal ziekenhuis voor krankzinnigen van te maken.

Met de stichting van een katholiek ziekenhuis, de *François Heytinck Baesjou-Stichting*, in 1906 en het protestants-christelijke Diaconessenhuis, dat in 1919 voortkwam uit de wijkverpleging, drong de verzuiling door in de gezondheidszorg. Die werd nog versterkt door de opkomst van diverse instellingen voor wijkverpleging. Naast de vereniging voor wijkverpleging *Hulpbetoon bij ziekte*, opgericht vanuit de vrijmetselaarsloge La Flamboyante, ontstonden kruisverenigingen van diverse pluimage (Jensma, 13-21). Deze kruisverenigingen – het Groene Kruis, het Wit-Gele

Afb. 2.4. Een bijzondere vorm van ziekenvervoer vond plaats tussen de Ziekenverpleging en het er tegenover liggende gemeentelijke ziekenhuis aan de Bankastraat. Met een soort bakfiets werden patiënten voor een onderzoek naar de andere kant van de straat gereden (foto circa 1930). Minder bekend is, dat soms ook overledenen met dit voertuig werden vervoerd.

Kruis en het Oranje-Groene Kruis – fuseerden per 1 januari 1974 tot de *Vereniging voor Maatschappelijke Gezondheidszorg Interkruis*. Rond 1980 werd deze naam veranderd in *Interkruis Dordrecht*, al verliep die fusie niet zonder problemen (GAD 8-A1980, nr. 4131).

2.4 *Bedelaarsgestichten*

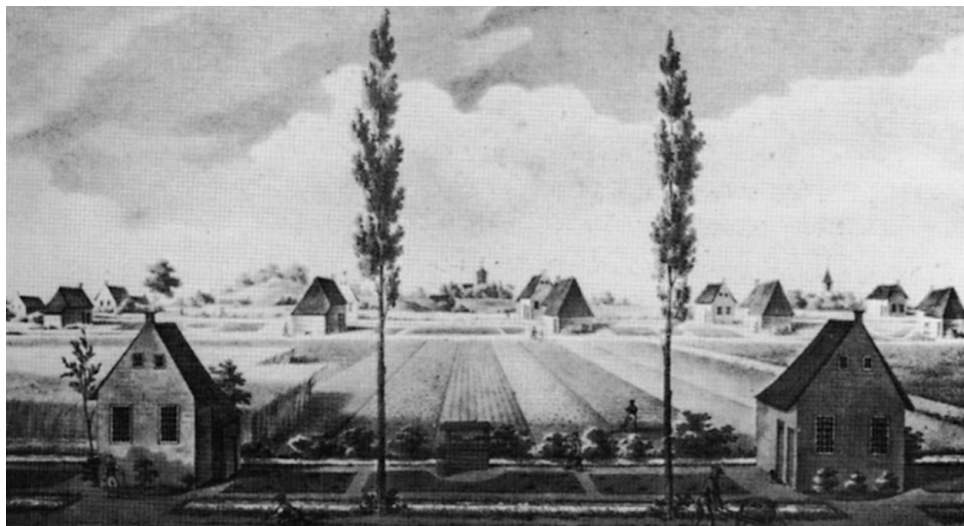
In 1820 richtte Johannes van den Bosch de *Maatschappij van Weldadigheid* op, met het doel landbouwkolonies in Drente te stichten, waar een deel van de vele armen aan het werk gezet zou kunnen worden. Op die manier hoopte Van den Bosch een bijdrage te leveren aan de oplossing van het probleem van het pauperisme in Nederland. Om zijn koloniën in Veenhuizen, Ommerschans en Frederiksoord te bevolken, ging hij op zoek naar gemeenten die daar armen wilden plaatsen. Dordrecht reageerde enthousiast en sloot een contract waardoor 78 wezen en 39 gezinnen naar de kolonie gestuurd zouden worden. In ruil zou zij jaarlijks een financiële bijdrage leveren aan de Maatschappij en het vruchtgebruik van een aantal ontginningsboerderijen verwerven (GAD 6-3461).

Het aantal armen dat vrijwillig naar het verre Drenthe vertrok, bleef enigszins achter bij de verwachtingen. Het ‘opzenden’ van enkele tientallen wezen in de jaren 1820 kon het capaciteitsoverschot niet wegwerken. Uiteindelijk werd een aantal hoeven afgestoten. Bovendien deserteerden veel bewoners, zoals het gezin van Martijntje van Meppelen in 1823 en dat van Jan van Wijnen in 1824 (GAD 5-74-76). Gemeten naar het totaal aantal bedeeden was het aantal mensen dat in Veenhuizen of Ommerschans terechtkwam, dus heel klein. Deze vorm van deportatie heeft dan ook weinig zoden aan de dijk gezet. Toen de staat in 1860 de koloniën overnam en die veranderde in strafinrichtingen voor bedelaars en landlopers, waren er nog 21 gezinnen en tien *bestedelingen*, waarmee vermoedelijk alleenstaanden bedoeld werden; wezen waren niet meer aanwezig (GV).

De warme maaltijden in de kolonies werden volgens een vaststaand wekelijks menu bereid. Uit het weekmenu wordt duidelijk dat op zondag een groentesoep met vlees op tafel werd gebracht. Het was een Rumfordse soep volgens het recept van de Haagse Rumfordse soepkokerij.

Wie kwamen er terecht in Veenhuizen en Ommerschans? Uit een register dat de jaren 1845-1870 bestrijkt – in zekere zin de toptijd van de koloniën – blijkt, dat jaarlijks tussen de 15 en 25 mensen, onder wie meestal ook kinderen, vanuit Dordrecht werden ‘opgezonden’. Het gros daarvan werd door een gerechtelijk vonnis wegens bedelarij en/of landloperij tot verblijf in de koloniën veroordeeld. Vrijwillige opname was mogelijk, maar dat kwam weinig voor. Net als bij de kwestie van het domicilie van onderstand kwam ook de plaatsing in een bedelaarsgesticht voor rekening van de gemeente waar de betreffende persoon geboren was.

Van de 91 personen uit Dordrecht die in 1854 in de koloniën verbleven, was ruim een derde eerder opgenomen geweest. Bovendien zouden veel personen later nóg een of meerdere keren in de koloniën terechtkomen. Koploper was Frans Heghuizen, die als kind van 12 jaar in 1841 naar Veenhuizen werd gestuurd en daar met korte onderbrekingen tot minstens 1870 zou blijven. Van de vrouwen kwam Elisabeth Helmos, die als 21-jarige in 1842 voor het eerst werd opgenomen op

Afb. 2.5. Willemsoord, de vrije kolonie nummer 3. Andere vrije kolonies waren Frederiksoord en Wilhelminaoord. De kolonies Ommerschans en Veenhuizen werden berucht vanwege veroordeelden (onder anderen landlopers, bedelaars en stropers) die daar een straf moesten uitzitten. Er werden zes landbouwkolonies gesticht met in totaal 430 huisjes.

de eerste plaats, samen met haar in 1850 te Zwolle en in 1856 te Veenhuizen geboren dochters. Ook zij bleven bijna onafgebroken tot na 1870 in Veenhuizen wonen. Niet zelden gingen hele gezinnen, zodat op den duur bijna dynastieën vertegenwoordigd waren. Nadat hun vader Albert de Roo in 1853 in een van de koloniën was overleden, terwijl zijn vrouw thuis bedeed werd door de hervormde diaconie, verbleven zijn zoon Jan en een (vermoedelijke) neef Gerrit Jonas daar nog jarenlang (GAD 6- 3463).

De ongehuwde Adam Asschenbroek vertrok in 1853 op 47-jarige leeftijd naar Ommerschans en werd al binnen een maand na zijn ontslag in 1854 opnieuw veroordeeld. Later is hij getrouwd; zijn drie kinderen werden geboren in 's-Hertogenbosch en Ommerschans. Toen hij in 1864 weer in Dordrecht was, werden hij en zijn gezin door respectievelijk het Burgerlijk Ambestuur en de hervormde diaconie bedeed. Hij woonde toen in het logement Van Spijk in de Wijnstraat; zijn vrouw was werkster. Uiteindelijk overleed hij korte tijd later toch in de kolonie, op 61-jarige leeftijd. (GAD 27-462; GAD 149-318). De koloniën waren wel vaker het 'eindstation', niet alleen van oudere langgestraften, maar vooral ook van jonge kinderen, die al snel na hun aankomst overleden.

Dat zoveel mensen zo snel na hun ontslag weer terugkeerden naar de koloniën, kan verklaard worden uit twee omstandigheden. Aan de ene kant werden de mensen bij hun ontslag zonder veel geld buiten de poort gezet. We kunnen ons voorstellen hoe zij dan al bedelend trachtten thuis te komen, maar onderweg werden opgepakt en opnieuw veroordeeld. Zo werden opvallend veel Dordtenaren door de rechtbank van Zwolle veroordeeld (GAD 6-3463). Aan de andere kant waren de koloniën voor veel 'kolonisten' een dermate veilige haven geworden dat zij liever niet weg wilden

en zich daarom snel weer lieten opnemen. Dat patroon gold met name voor oudere mannen, die een groot deel van de gestichtbevolking uitmaakten.

In het algemeen kan gezegd worden dat een verblijf in de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid een stigmatiserende werking had. Zo wordt Arie van Heusden, die daar in 1868 met zijn vrouw verbleef en wiens kind in Utrecht werd verzorgd door het armbestuur, in de lijsten van het Burgerlijk Armbestuur opgevoerd als ‘landloper’ (GAD 149-318).

2.5 De eeuw van het particuliere initiatief

In de loop van de 19e eeuw is naast de openbare en kerkelijke armenzorg een derde stroming, die van het particuliere initiatief, steeds belangrijker geworden. Was het particuliere initiatief in voorgaande eeuwen vooral in handen van individuele weldoeners, die bijvoorbeeld hofjes en fondsen stichtten, in de 19e eeuw werd deze vorm van liefdadigheid veelal in een verenigingsvorm bedreven. Een van de oudste en bekendste van deze verenigingen was de Rumfordse Soepcommissie, maar in de loop van de 19e eeuw kwamen er vele tientallen tot stand. Een flink aantal daarvan zou nog in de 20ste eeuw bestaan.

Net als andere steden kende ook Dordrecht van oudsher het fenomeen ‘hofje’, dat meestal was ontstaan doordat particuliere weldoeners een deel van hun nalatenschap bestemden voor de bouw van een aantal woningen voor in de regel oude vrouwen. Zo liet koekenbakker en gemeenteraadslid Marinus Kemp in 1880 aan de Vrieseweg het Clara en Mariahof bouwen, bestemd voor weduwen en vrouwelijke wezen uit de gegoede stand die verarmd waren (Vrolijk, 11). Een groot deel van deze hofjes bestond nog als zodanig in de 20ste eeuw. In het algemeen kregen de bewoners van

Afb. 2.6. Het Van Slingelandthofje aan de Vriesestraat werd volgens de gevelsteen in 1519 door Pieter van Slingelandt gesticht. Sindsdien is het hofje enkele keren vrijwel volledig vernieuwd, voor het laatst aan het einde van de 20ste eeuw (Kammen 1989, 48).

deze hofjes gratis huisvesting en soms een aanvullende onderstand. Onderling waren er nogal verschillen. Terwijl de Clara en Mariahof vijftig gulden per jaar uitkeerde aan zijn bewoonsters, pakte de Lenghenhof uit met f 150, maar dit hofje was dan ook bedoeld voor vrouwen uit de middenklasse. Andere hofjes vroegen zelfs een inkoopsum, zoals de Arend Maartenshof aan de Museumstraat, bestemd voor vrouwen uit 'den kleinen burgerstand'. Voor opname in dit hof diende maar liefst f 1.000 neergelegd te worden, waartegenover huisvesting en een minimale uitkering van f 1 per week stond (Zie Weldadigheid te Dordrecht, 22).

In het voetspoor van de voorvaderen stichtte ook de hervormde diaconie in de 19e eeuw drie hofjes, het Diaconiehofje, de Lakenhof en de Eben Haëzerhof, gelegen aan respectievelijk de Hellingen, het Papeterspad en de Aelbert Cuypsingel en gebouwd in 1853, 1879 en 1881 (GAD 27-563-567). De diaconale hofjes waren niet specifiek bedoeld voor oudere weduwen, want iedere bedeelde kon ervoor in aanmerking komen. Niettemin vormden oudere alleenstaande vrouwen de grootste categorie bewoners. In zekere zin kunnen deze hofjes gezien worden als de voorlopers van de sociale woningbouw, die vanaf de tweede helft van de 19e eeuw tot stand kwam. Overigens waren de woonomstandigheden in deze hofjes niet optimaal. Met name de Diaconiehof zou in de 20ste eeuw berucht worden om de daar heersende armoede en woontoestanden. Niettemin moeten deze hofjes niet verward worden met het grote aantal hofjes dat particuliere eigenaren in de tweede helft van de 19e eeuw bouwden uit commercieel oogpunt en die voor een belangrijk deel eveneens te vinden waren in de nieuwe wijken rond het oude centrum. In dit soort hofjes heersten tijdens de eeuwwisseling vaak erbarmelijke toestanden door de grote armoede, de matige kwaliteit van de huizen en gebrekkegke sanitaire voorzieningen.

Een typisch voorbeeld van 19e-eeuws particulier initiatief vormt de vereniging *Dorcas*³, die in 1835 haar deuren opende. Initiatiefneemsters waren twaalf dames uit vooraanstaande Dordtse families. Zij kwamen op het idee hemden en andere kleding te laten naaien en die vervolgens uit te delen aan behoeftige vrouwen en kinderen. In 1839 kregen 375 vrouwen en kinderen hemden of onderrokken.

In de jaren zestig werden al aan ruim 400 vrouwen (met een onbekend aantal kinderen) kledingstukken uitgedeeld en in het begin van de 20ste eeuw profiteerden jaarlijks 500 tot 600 vrouwen van deze activiteiten. Daarna liep het aantal enigszins terug, hoewel eind jaren dertig nog tussen de 300 en 400 vrouwen werden bedeed (GAD 231-11). In de Tweede Wereldoorlog zette de vereniging haar activiteiten wegens textielschaarste geheel stop en even later hief zij zichzelf op. Net als andere verenigingen trok ook Dorcas zich weinig aan van bestaande diaconieën en armbesturen. Zo werd een groot aantal vrouwen uit het Eben Haëzerhof bedeed, terwijl dat hof toch eigendom was van de hervormde diaconie en de bewoners in de regel bedeedden waren (GAD 231-12). Voor de naaisters die ingeschakeld werden door Dorcas, vormde dit werk eveneens een soort armenzorg.

2.6 Een eerste poging tot meer efficiëntie

Aan het eind van de 19e eeuw kwam er steeds meer weerstand tegen de vormen van publieke en particuliere armenzorg. Sommige bedeedden kregen van twee, drie

ART. 4.

Er zullen jaarlijks twee deelingen plaats hebben, één voor de begunstigten der donateurs en donatrices, te houden op den derden Maandag in November en één voor de begunstigten der Werkende leden op den derden Maandag in December.

De deelingen worden geleid door de Voorzitter, Mede-voorzitter en Secretaris. Bij verhindering moet voor een plaatsvervangster gezorgd worden.

Met het oog op de December-deeling zal de stad verdeeld zijn in dertien wijken, aan te wijzen door het Bestuur. Aan elk Werkend lid, behalve aan de onder-Voorzitter, wordt door het bestuur eene wijk aangewezen, waarvoor dit lid de verzorging op zich neemt.

Afb. 2.7. Artikel 4 van het huishoudelijke reglement van Dorcas bepaalde dat er per jaar twee uitdelingen van kleding zouden zijn. Om de behoefte goed te kunnen inschatten was de stad in 13 wijken verdeeld (GAD 231-2).

of soms nog meer kanten hulp, terwijl anderen buiten de boot vielen. Bovendien beperkten de meeste armbesturen zich tot het uitdelen van geld en goederen en keken te weinig naar de individuele omstandigheden van bedeeden. Daardoor kwamen ze niet toe aan het bestrijden van de oorzaken van armoede. Bedéling was te veel een kwestie van liefdadigheid en te weinig een gevolg van sociaal beleid. Daarom waren onder anderen de socialisten tegen de bestaande vormen van armenzorg. Uit deze onvrede ontstond in 1894 de *Vereeniging Armenzorg*, die voortkwam uit de kort daarop opgeheven *Vereeniging tot Heil der Armen*. De nieuwe vereniging, die werd opgericht op initiatief van enkele notabelen, onder wie mr. A.C. Crena de Iongh, wethouder, statenlid én voorzitter van het Burgerlijk Armbestuur, nam in haar statuten op dat gestreefd moest worden naar opheffing van de oorzaken van armoede, niet alleen individuele maar ook maatschappelijke. Niettemin concentreerde zij zich toch voornamelijk op de individuele omstandigheden. Dat gebeurde door arme gezinnen te bezoeken, te volgen en te adviseren. Op die manier hoopte de vereniging de armen te kunnen 'verheffen' uit hun positie, bijvoorbeeld door hun spaarzin en huiselijkheid bij te brengen. Dit principe was uitgewerkt in het zogenaamde *Elbertfelder stelsel*, dat gebaseerd was op een intensief contact tussen armenverzorger en arme. Via vaste onderstandtarieven voor individuen, echtparen en kinderen probeerde Armenzorg willekeur tegen te gaan. Steun kon zowel in de vorm van geld als van voedsel, kleding of andere goederen worden gegeven. Mensen die geschikt waren te werken, werden verplicht deel te nemen aan de werkverschaffing. Vrouwen wer-

³ Dorcas is de liefdadige vrouw uit de Handelingen van de Apostelen 9:36.

den ingezet om kleding te vervaardigen, die vervolgens weer aan andere armen kon worden uitgedeeld. Hiertoe was een aparte damesafdeling opgericht. Tegelijk was er de hoop door een sterkere controle fraude en inefficiëntie tegen te gaan. Deze controle werd uitgeoefend door een groot aantal armenbezoekers, dat onder leiding stond van vijftien wijkhoofden (GAD 230-73).

Het enthousiasme van Armenzorg werd vrij snel getemperd. Van een eendrachtige samenwerking van de instellingen kwam niet veel terecht. Ook het stelsel van vrijwillige armenbezoekers bleek niet lang vol te houden. In 1908 besloot de vereniging de wijkhoofden af te schaffen en bezoldigde armbezoekers in dienst te nemen, omdat er onvoldoende vrijwilligers waren te vinden (GAD 230-17). Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de vereniging steeds minder te doen en in 1968 werd zij omgezet in het *Stoop-Fangmanfonds*.

2.7 Verzuiling in de sociale zorg

In het begin van de 20ste eeuw begon de opkomende verzuiling een steeds grotere rol te spelen in het sociale stelsel. Hoewel de diaconieën een aanzienlijk deel van hun taken en cliënten hadden overgedragen aan de plaatselijke overheid, kregen kerkelijke en particuliere instellingen de zeggenschap over tal van terreinen van sociale zorg. De zorg voor bejaarden, wezen en verwaarloosde kinderen, gehandicapten en drankverslaafden werd grotendeels uitgevoerd door deze organisaties, terwijl de overheid de rol van geldschietster op zich nam. Ook de vakbeweging kreeg een aandeel in de sociale zekerheid. De zieken- en werklozenfondsen die door een deel van de vakbonden met pijn en moeite in de tweede helft van de 19e eeuw waren opgericht, namen de plaats in van de armbesturen bij het verzorgen van mensen die door ziekte of werkloosheid in de problemen kwamen.

Sociale verzekeringen werden een steeds belangrijker middel om armoede tegen te gaan en de overheid ging er dan ook steeds meer aandacht aan besteden, zoals tot uiting kwam in de Ongevallenwet van 1901 en de Ziektewet en Invaliditeitswet uit 1913, die verzekeringen tegen inkomstenverlies als gevolg van ongelukken of ziekte regelden (Noordam, 584-585). Om werklozen die niet of niet meer van een werklozenfonds gebruik konden maken niet tot de armenzorg te veroordelen, gingen veel overheden, waaronder de Dordtse, de kassen van dit soort fondsen subsidiëren of aanvullen met aparte regelingen (Leeuwen 1998, 538).

2.8 De Armenraad: een eerste poging tot centralisatie

De nieuwe Armenwet, die in 1912 werd ingevoerd, betekende geen grote verandering in de armenzorg. Het primaat werd opnieuw gelegd bij het particuliere initiatief, met de kerkelijke instellingen voorop. Dat hield in dat bededen in de eerste plaats bij de eigen diaconie moesten aankloppen, en pas als die weigerde bijstand te verlenen, zich bij het Burgerlijk Armbestuur mochten melden (Valk, 21). Maar net als elders was de Dordtse praktijk heel anders. Aangezien de grootste diaconie, de hervormde, alleen lidmaten bedeede en een groeiend deel van de bevolking geen belijdenis had gedaan of onkerkelijk was, kwam het gros van de armen bij de gemeentelijke armenzorg voor bedeling. Wat dat betreft, werden de tendensen uit de tweede helft van de 19e eeuw nog eens versterkt.

Het verschil was, dat er steeds meer naar een uniforme en efficiënte armenzorg werd gestreefd. Dat betekende dat terwijl kerkelijke of particuliere organisaties de uitvoering van de sociale zorg in handen hielden, zij wel meer gingen samenwerken. Hiertoe werd in 1912 als uitvloeisel van de nieuwe armenwet de *Armenraad* opgericht. Doel van de Armenraad was het structureren van de plaatselijke bedéling en de bestrijding van inefficiëntie. Dat betekende vooral dat meervoudige bedéling voorkomen diende te worden. Hiertoe werd een kaartsysteem ingevoerd. De aangesloten instellingen voor armenzorg konden dan bij de Armenraad informeren of een bepaalde persoon of gezin al onderstand ontving, van welke organisatie en hoeveel. Het was dus nadrukkelijk niet de bedoeling dat de Armenraad zelf onderstand ging verzorgen. Hij fungeerde als een soort overkoepelend inlichtingenbureau. Aan de autonomie van de diverse instellingen voor armenzorg werd nog niet getornd. Niettemin was ook voor zo'n overkoepelend orgaan natuurlijk de medewerking van de betrokken instellingen nodig. Daarover had de Armenraad geen klagen, want binnen korte tijd sloten de meeste van de Dordtse gemeentelijke, kerkelijke en particuliere instellingen op het gebied van armenzorg zich aan bij de Armenraad. Hiermee stak Dordrecht in gunstige zin af bij veel andere steden (Leeuwen 1998, 524). Ook de Rumfordse Soepcommissie sloot zich aan.

Het is de vraag in hoeverre de Armenraad bijgedragen heeft tot een meer efficiënte armenzorg. Herhaaldelijk liet de raad klachten horen over dubbele bedéling of hulp aan mensen die daar buiten konden. Zo liet het *Leger des Heils* bij zijn jaarlijkse kerstuitdeling iedereen toe ... *die meent in aanmerking te komen*. Daardoor kwamen er veel mensen op af die niet tot het Leger behoorden en niet armlastig waren of van wie armoede te wijten was aan drankmisbruik, vond de Armenraad. Het Leger des Heils was echter niet bepaald geneigd om aan die kritiek toe te geven. Daarom dreigde de Armenraad het Leger af te voeren van de lijst van officieel geregistreerde instellingen van weldadigheid, wat weer consequenties zou hebben voor de vergunning en subsidie. Maar zover is het niet gekomen (GAD 173-49).

Het idee van geregistreerde armen, die in principe maar voor één vorm van bedéling in aanmerking kwamen, botste met het idee van anonieme liefdadigheid dat sommige particuliere verenigingen er op nahielden. Zo weigerde de *Stuiversvereniging voor stille armen* het aantal ondersteunden voor de jaarlijkse armenstatistiek op te geven. Deze vereniging ondersteunde mensen die uit oogpunt van schaamte hun nood geheim wilden houden en buiten het officiële onderstandcircuit om via de predikanten anoniem werden ondersteund (GAD 173-35-55). Ook Armenzorg hanteerde een dergelijk standpunt. Zij was, al in 1896, in conflict gekomen met het gemeentebestuur, dat een opgave wilde van bedeelden in verband met het kiesrecht. Bedeelden moesten daarvan immers uitgesloten kunnen worden. Armenzorg wilde deze inlichtingen niet geven, want zij beschouwde die als privé (GAD 230-6).

2.9 Oorlogen en crisis

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek al snel dat de bestaande Armenwet, die immers uitging van voorrang voor het particuliere initiatief boven staatszorg, niet voldoende waarborgen bood om de groeiende nood van de bevolking het hoofd te bieden. Niet alleen nam de werkloosheid enorm toe, maar ook begonnen de prijzen

Afb. 2.8. Het Leger des Heils verleent steun op vele gebieden. In 1995 werd hulp verleend aan slachtoffers van de watersnood in Limburg (foto redactie Leger des Heils, Almere).

de pan uit te rijzen. In Dordrecht had vooral de omvangrijke schippersbevolking te lijden van de instortende handel met Duitsland. Daarom ontstonden er overal zogenaamde *crisiscomités* om de nood van degenen die niet in termen van de reguliere armenzorg vielen te lenigen. Ook Dordrecht kreeg in 1915 zo'n comité, maar dit werd al snel weer opgeheven omdat het, volgens het gemeenteverslag, met die nood wel meeviel. Weliswaar waren de levensmiddelen erg duur, maar ook de lonen stegen en sommige werkgevers gaven een duurtetoeslag. De opheffing van het comité bleek echter al gauw nogal voorbarig, want de prijzen bleven stijgen en de voedselvoorziening bleef achteruitgaan.

Hoe nijpend de situatie was, viel op te maken uit de activiteiten van particuliere instellingen als de Rumfordse Soepkokerij. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de voedselprijzen zo hoog dat een groot aantal kinderen niet voldoende te eten had. Daarom besloot het *Comité Kindervoeding* in 1916 na het beëindigen van de reguliere uitdelingen van Rumfordse soep in maart het uitdelen van kindervoeding voort te zetten. In dat jaar maakten ruim 1.000 kinderen er gebruik van. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog was het grootste leed geleden. Toch namen in 1919 nog 750 kinderen uit ruim 400 gezinnen aan de kindervoeding deel.

Net als het Comité voor Kindervoeding kreeg ook dat voor Kinderkleding in de Eerste Wereldoorlog extra toeloop. Zo constateerde dit *Comité voor Kinderkleding* in 1916 dat toen de uitdelingen in de zomer waren opgehouden, korte tijd later kinderen weer met slecht schoeisel en kapotte kleding naar school kwamen. Dus vroeg de

vereniging een krediet bij de gemeente en werden nog eens ruim 7.000 kinderen van klompen, hemden, kousen, broeken of gewoon een knot sajat (naaigaren) voorzien. Zowel Kindervoeding als Kinderkleding had de meeste 'klanten' op de scholen in buurten waar ook veel bedeelden woonden (GV 1916-1919).

Toen in 1918 een landelijk *Centraal Steuncomité* werd opgericht, nota bene gesteund door de koninklijke familie, kon Dordrecht niet achterblijven en kreeg ook deze stad een afdeling.

Daarin zaten uiteenlopende personen zoals arts en wethouder Th. Stoop, die voorzitter was, de oud-katholieke pastoor E. Lagerweij en diverse andere maatschappelijke kopstukken. Bovendien werkte het comité nauw samen met de plaatselijke vakbonden, zowel socialistische als confessionele. Het comité steunde werklozen die als gevolg van de oorlog zonder werk waren komen te zitten en die niet door een vakbondskas ondersteund werden. Dat konden ongeorganiseerden zijn, maar ook leden van een vakbond die er geen werklozenkas op nahield. Volgens het Werkloosheidsbesluit van 1917 kregen mensen die als gevolg van de oorlogsomstandigheden hun werk hadden verloren een uitkering, die hoger lag dan in de reguliere armenzorg. Bovendien was er een soort bonus voor vakbondsleden, want die kregen in Dordrecht f 1,50 bovenop de wekelijkse f 7,50 die elke gehuwde werkloze als steun ontving. Ook werd er een gulden per kind beneden de veertien jaar gegeven. Met een aantal kleinere bedrijven trof het comité wachtgeldregelingen. Bovendien organiseerde het werkverschaffing, die met name bestond uit graafwerkzaamheden bij de West-Merwedijk. In het laatste oorlogsjaar steunde dit comité, afhankelijk van het seizoen, maandelijks tussen de 600 en 2.900 personen en gezinnen (GV 1918).

Afb. 2.9. E. Lagerweij (omstreeks 1930) was pastoor van de Oud-Katholieke kerk en woonde Voorstraat 86. Hij was onder meer voorzitter van de Dordtse Armenraad en van het Comité voor Kindervoeding.

Het belang van deze ontwikkeling was dat een onderscheid werd gemaakt tussen 'echte' armen, die bij de armenzorg moesten aankloppen, en mensen die buiten hun schuld tijdelijk in problemen waren gekomen en daarom een aparte behandeling kregen. Hierdoor ontlieden zij stigmatisering. Bovendien betekende het dat de overheid zich verantwoordelijk voelde voor werklozen en aanvaardde dat die recht hadden op een zeker inkomen. Wel werd deze regeling na het einde van de Eerste Wereldoorlog weer teruggedraaid. Het Centraal Steuncomité werd kort na de oorlog opgeheven en de gesteunden aangezegd werk te zoeken, wat in de meeste gevallen lukte, aldus het gemeenteverslag van 1919.

Toen begin jaren twintig van de 20ste eeuw de werkloosheid opnieuw sterk steeg, kwam het particuliere initiatief weer op de voorgrond in de gedaante van een *Comité voor Werklozen*. 'Particulier' is een wat misleidende term, want het comité werd voorgezeten door burgemeester J. Wytema, die er dan ook zijn naam aan gaf, evenals later zijn opvolger P.L. de Gaay Fortman. In het comité zaten vertegenwoordigers van alle belangrijke politieke en maatschappelijke stromingen. Via collectes onder de bevolking en met gemeentelijke subsidies zamelde het geld in om gezinnen van langdurig werklozen van voeding, kleding en brandstof te voorzien. Toen het in 1926 weer beter leek te gaan met de werkloosheid, werd het comité opgeheven. Wel besloot de gemeenteraad op initiatief van de SDAP voortaan goedkope cokes te leveren aan werklozen (GAD 8-A1945). Tegelijkertijd veranderde de organisatie van de gemeentelijke armenzorg. Het Burgerlijk Armbestuur maakte in 1924 plaats voor een *Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon*. In eerste instantie was er slechts sprake van een naamswijziging, die zonder twijfel te maken had met de beladenheid van de term 'armbestuur'. Het bedeede de armen die van overheidswege moesten worden bedeed. Dat gebeurde nu echter voornamelijk in geld. In de jaren dertig kregen alleen nog die gezinnen bedéling in natura, zoals brood, waar de kostwinner door wangedrag was ontslagen, dronkenschap heerste of andere vormen van 'onmaatschappelijkheid' voorkwamen. De vrees bestond dat die mensen het geld aan verkeerde zaken zouden besteden. Pas in de jaren vijftig zou de bedéling in natura voorbij zijn, maar individuele bedeedden van het bureau kregen soms nog brandstof, kleding en versterkende middelen als zuivel en vlees. Hiervoor kregen ze dan bonnen die bij bepaalde winkeliers konden worden besteed (GAD 153-174).

Volgens het nog steeds geldende Werkloosheidsbesluit was de uitvoering van de regeling van de werkloosheidsverzekering primair opgedragen aan de vakbonden, wat wil zeggen dat alleen georganiseerden recht daarop hadden. De ongeorganiseerden kwamen toch weer bij de armenzorg terecht. Aanvankelijk kreeg de gemeente van het rijk nog wel een bijdrage in de kosten voor werklozensteun, maar vanaf 1927 moest zij die helemaal zelf opbrengen (GAD 8-A1945, nr. 1816). De werkloosheid was toen alweer sterk gedaald. Lang zou dat niet duren, want na het uitbreken van de crisis in 1929 kreeg ook Dordrecht haar aandeel in de werkloosheid en armoede. Het aantal werklozen steeg binnen enkele jaren van 607 eind 1929 tot een record van 4.867 in december 1936. Daarvan was ruim een kwart langer dan zes maanden werkloos. Daarna zette een daling in.

Aanvankelijk probeerde de gemeente nog aan de vraag naar werk te voldoen door werkverschaffing in de Biesbosch en door de aanleg van het Wantijpark. Maar die

was lang niet voldoende om iedereen aan de slag te helpen en werd bovendien slecht betaald, zodat veel gezinnen toch in de steunverlening kwamen. Hoewel de werklozensteun hoger was dan wat in de reguliere armenzorg werd gegeven, was zij toch nauwelijks voldoende om van rond te komen. Bovendien werd zij een paar keer verlaagd, in 1934 zelfs met tien procent. Behalve steun in geld kwam ook die in natura weer op gang. Werklozen konden goedkoop groenten, margarine, vlees in blik, kolen en kleding en schoeisel kopen. Daarvoor mochten zij bonnen à 3 cent kopen die ze bij een van de lokale middenstanders konden inleveren. Er waren zogenaamde groentehallen – onder andere in een woonhuis op de zuidwesthoek Aagje Dekensstraat / Tollensstraat waar goedkoop groenten en fruit konden worden gekocht. Speciale maatregelen kwamen er voor sterk door de crisis benadeelde beroepsgroepen zoals schippers en sleepbooteigenaren (GAD 8, A1945, nr. 1763 en 2559).

In 1931 werd ook het *Comité-De Gaay Fortman*, dat in de jaren twintig actief was geweest, nieuw leven ingeblazen. De burgemeester en naamgever zelf was nog niet zo overtuigd van de noodzaak daarvan, want hij vond de crisis niet te vergelijken met die van begin jaren twintig, toen veel gezinnen door jarenlange werkloosheid te kampen hadden gehad met verarming (GAD 8-1945, nr. 1786). Niettemin ging het nu ook snel die kant op. Het aantal langdurig werklozen groeide met de dag, terwijl de werklozensteun regelmatig werd verlaagd. Het nieuwe *Comité Winterhulp aan Werklozen*, waarin naast de burgemeester en politieke kopstukken ook vakbonden en werkgevers waren vertegenwoordigd, maakte al snel na de oprichting deel uit van een landelijk *Nationaal Crisiscomité*. Het hield zich bezig met het uitdelen van kleding en andere levensbehoeften. Net als zijn voorgangers was dit comité voor zijn inkomsten aangewezen op de goedgeefsheid van de stadgenoten. Maar zonder subsidie van de gemeente kon ook dit comité niet. Toen in februari 1933 de kas van het comité leeg dreigde te raken en de hulp aan meer dan 800 langdurig werklozen in het nauw kwam, zag de gemeente zich gedwongen extra middelen uit de gemeentekas te doneren (GAD 8-A1945, nr. 1788).

In 1935 werd – uit bezuinigingsoverwegingen, maar ook om tot een efficiëntere organisatie te komen – besloten het Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon te laten fuseren met de Armenraad tot de *Dienst Sociale Zaken*, waardoor dus de controle op en uitvoering van de armenzorg in één hand kwamen. Van het nieuwe conglomeraat ging ook het Vereenigd Armen Wees- en Nieuw Armhuis, omgedoopt in *Stichting voor Kinderverzorging te Dordrecht*, deel uitmaken. Hiermee werd in feite de moderne sociale dienst geboren, zoals wij die kennen. De nieuwe dienst werd gehuisvest aan het Beverwijcksplein. Overigens was Dordrecht hiermee vrij vroeg; in veel andere steden zou een dergelijke gemeentelijke sociale dienst pas ver na de Tweede Wereldoorlog tot stand komen. (Leeuwen 1998, 526-528)

Een andere noviteit was de invoering van het verplichte lidmaatschap van een ziekenfonds voor alle bedeelden en werklozen die door het Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon ondersteund werden. Een van de motieven daarvoor was dat veel mensen het lidmaatschap van een ziekenfonds vanwege hun slechte financiële positie lieten voor wat het was en voor geneeskundige hulp aanklopten bij de armenzorg. Voor een verplicht lidmaatschap van een ziekenfonds moesten zowel de bedeelden en werklozen als de gemeente meebetalen aan de premies, maar daar stond tegen-

over dat de aanstelling van de traditionele armendokters achterwege kon blijven. Die werden nu geselecteerd door de fondsen, zij het niet zonder goedkeuring van de gemeente. Alleen voor de hulp bij bevallingen bleef de gemeenteraad vroedvrouwen aanstellen (GAD, *Gedrukte raadsverslagen* (1935), 255-266).

Zo was de periode tussen de twee Wereldoorlogen het sein voor de overheid zich schoorvoetend te bemoeien met de levensstandaard van haar burgers en te komen tot een eerste vorm van centralisatie. Officieel gold volgens de Armenwet van 1912 nog dat kerkelijke en particuliere instellingen prioriteit hadden. Burgemeester De Gaay Fortman vergeleek de maatschappelijke zorg met een huis. Wanneer iemand in financiële nood kwam, moest deze eerst aankloppen bij familie en vrienden, die op de begane grond huisden. In tweede instantie kwam zo iemand op de eerste verdieping, het domein van de kerkelijke armenzorg. Een verdieping hoger zetelden de particuliere organisaties. Pas als men daar ook niet terecht kon, was het toegestaan te klimmen naar *de ruimen zolder van de gemeentelijke armenzorg, het maatschappelijk hulpbetoon* (GAD, *Weldadigheid in Dordrecht* 1925, 1).

Afb. 2.10. In 1919 werd de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG&GD) opgericht om de preventieve geneeskunde in Dordrecht te bundelen. Behalve met het voorkomen van ziekten was de GG&GD tevens belast met het bestrijden van besmettelijke ziekten. Het ziekenvervoer via de amulancedienst werd eveneens door de GG&GD verzorgd. De organisatie werd in 1988 omgevormd tot een basisgezondheidsdienst onder de naam Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst regio Dordrecht, GGD (Esseboom/vKammen, 242). Op de afbeelding drie verpleegkundigen bij de Ford Mercury-ambulance uit de jaren vijftig van de 20ste eeuw. Het zijn van links naar rechts: zuster Sas-van Osch, zuster Jensma en zuster De Jong. Een van de werkzaamheden van deze zusters was het bezoeken van de lagere scholen om de kinderen te controleren op hoofdluis en persoonlijke hygiëne (foto GGD).

Maar de praktijk werd hoe langer hoe meer anders: de meeste hulpbehoevenden namen al direct de trap naar zolder. Die was weliswaar tijdens de jaren dertig door de grote toestroom nogal krap geworden, maar bood uiteindelijk toch de meeste bescherming tegen armoede.

De positie van de kerkelijke en particuliere armenzorginstellingen werd verder verzwakt door de Tweede Wereldoorlog. Een belangrijke oorzaak was het toenemende tekort aan eerste levensbehoeften, waardoor de prijzen sterk stegen en bedéling in natura steeds moeilijker werd. Bovendien mochten de kerkelijke en particuliere instellingen tijdens de bezetting niet meer collecteren en probeerden de autoriteiten hen te laten opgaan in de stichting *Winterhulp*, die de nationaal-socialisten in 1940 hadden opgericht (Leeuwen 1998, 532-534). Ook in Dordrecht is deze stichting actief geweest, maar veel invloed lijkt zij niet gehad te hebben.

2.10 Opkomst van de categorale hulpverlening

Een van de kenmerken van de 20ste-eeuwse sociale zorg was de groeiende aandacht voor specifieke groepen als kinderen, bejaarden en gehandicapten. Met de opkomst van de moderne jeugd- en kinderscherming rond de eeuwwisseling en de invoering van de zogenaamde Kinderwetten kwam er meer aandacht voor kinderen die geen wees waren, maar het wel op een andere manier moeilijk hadden, bijvoorbeeld omdat zij mishandeld werden of op het criminele pad dreigden te komen. Net als elders in Nederland ontstond ook in Dordrecht een scala van verzuilde organisaties die zich bezighielden met de zorg voor deze kinderen. Een van de oudste was de afdeling Dordrecht van de *Vereeniging tot Opvoeding van half-verweesde, verlaten of verwaarloosde kinderen in tehuizen*, die overigens minder pupillen dan woorden in haar naam had. Later is zij omgedoopt in *Kinderhulp*. De belangrijkste vereniging was *Pro Juventute*, waarvan een afdeling kort na de eeuwwisseling werd opgericht en die haar leden vooral onder juristen trok. Geleidelijk aan kreeg zij dan ook een steeds belangrijker functie binnen de kinderscherming en de jeugdrechtspraak. Ook de protestantse en katholieke takken ontwikkelden zich in deze periode.

De traditionele weeshuizen pasten eveneens hun beleid aan. Het Vereenigd Armenweeshuis en Nieuw Armenhuis ging zijn pupillen bij voorkeur onderbrengen in pleeggezinnen, zodat het weeshuis zelf in 1922 opgeheven kon worden. Zoals hierboven vermeld, was deze instelling vanaf 1936 onderdeel van de gemeentelijke dienst sociale zaken. Het Hervormde Bestedelingenhuis had zijn kinderen al eerder in gezinnen ondergebracht en beperkte zich nu uitsluitend tot de zorg voor bejaarden. Alleen het katholieke Jacobsgesticht bleef nog geruime tijd ouderen en kinderen in hetzelfde gebouw onderbrengen (GAD 173-35-55).

De zorg voor bejaarden – of die nu in hofjes of in tehuizen plaatsvond – werd lange tijd op de oude voet voortgezet. Naast de grote instellingen, zoals het Bestedelingenhuis en het Jacobsgesticht – de gemeente zelf had nog steeds geen instelling voor ouderen – kwamen er diverse kleinere tehuizen en verenigingen, zoals het joodse *Misjene Zekeiniem* (Steun der Ouden), die overigens slechts één cliënt had, en het tehuis *Merwestein* (GAD, Weldadigheid te Dordrecht 1925, 21). Het verblijf in een oudeliedengesticht was nog steeds geen aantrekkelijk vooruitzicht.

2.11 Van armoedebestrijding naar achterstandsbeleid

Er traden langzamerhand veranderingen op in de sociale zorg. De invoering van het verplichte ziekenfonds en van de Algemene Ouderdomswet (AOW) maakten dat minder mensen direct afhankelijk werden van de armenzorg wegens ziekte of ouderdom. Door de invoering van de kinderbijslag – in 1939 geregeld, maar pas tijdens de oorlog in werking getreden – werden grote gezinnen niet meer automatisch veroordeeld tot armoede. Tegelijkertijd werd het Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon van de gemeente de feitelijk enige instelling voor sociale zorg en gingen de diverse kerkelijke en particuliere instanties een marginale rol spelen. Deze ontwikkeling werd bevestigd door de invoering van de Algemene Bijstandswet (ABW) in 1965. Voortaan had iedere Nederlander, die om wat voor reden ook zonder inkomsten zat, recht op een vaste uitkering, die weliswaar varieerde naar burgerlijke status en kostwinnerschap, maar in principe voor elke burger gelijk was. Doordat de Sociale Dienst – die met deze wet de taken van het Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon overnam – ook verantwoordelijk werd voor de uitvoering van de werkloosheidswetten, werd de rechtsgelijkheid nog groter.

Geleidelijk aan begon het gemeentelijke bureau ook andere activiteiten te ontplooiën. Zo was het verantwoordelijk voor de verdeling van de schaarse woonruimte in deze tijd van wederopbouw. Het duurde nog lang voordat door grootschalige nieuwbouw in de naoorlogse wijken de woningnood enigszins werd gelenigd. De situatie werd nog verergerd doordat in het oude centrum enkele dichtbevolkte wijken een ingrijpende sanering ondergingen, die voor het merendeel van de vaak vervallen huizen neerkwam op sloop. Voor de bewoners moesten dan weer andere woningen worden gevonden. Een deel van deze bewoners werd dan ook het onderwerp van aanhoudende sociale zorg.

Direct na de oorlog benoemden burgemeester en wethouders een maatschappelijke werkster, die hulp moest gaan geven aan zogenaamd sociaal-zwakke gezinnen. Halverwege de jaren vijftig waren het zo'n vijftig gezinnen, waarvan de mannen vaak in de lompenhandel zaten of andere onregelmatige inkomstenbronnen hadden. Daarnaast begonnen de gezinnen van verlaten en gescheiden vrouwen een steeds grotere groep bijstandstrekkenden te vormen, wat in een tijd waarin zaken als echtscheiding en ongehuwd moederschap nog geen gemeengoed waren, al snel als een moreel probleem werd beschouwd, afgezien van de financiële consequenties. Aan deze groepen ging de algemene welvaartsstijging voor een groot deel voorbij. Bovendien leefden veel van deze gezinnen in uitgewoonde krotten in de oude binnenstad.

Een van de taken van het nieuwe vak maatschappelijk werk was deze 'sociaal-zwakke' of 'onmaatschappelijke' gezinnen op een nieuw spoor te zetten. Dus werden er kook- en naaicursussen gegeven, waar de moeders werd geleerd goedkoop en toch voedzaam te koken en zelf kleren te maken voor de kinderen. Vaders konden leren doe-het-zelven in een timmerclub. Er was zelfs een zangclub (GAD 153-125). Maatschappelijk Hulpbetoon organiseerde ook gezinskampen, waar een aantal gezinnen een week lang in een soort vakantieoord verbleef om tot rust te komen en het nodige voor een ordentelijk gezinsleven aangeleerd te krijgen (GAD 153-119-120). Het aantal gezinnen dat onder dergelijke begeleiding stond, liep op van ongeveer vijftig in 1955 tot zeventig enkele jaren later.

Afb. 2.11. De sanering die in de Dordtse binnenstad plaatsvond in de jaren zestig van de 20ste eeuw ontlokte veel kritiek. Die vooral (veel) later geuite bezwaren waren niet altijd terecht, zoals blijkt uit de toestand van deze woningen in de Mariënbornstraat in 1967 (foto H. Boshoven, GAD 552-303.476).

Dit soort gezinnen was vooral te vinden in de oude binnenstad. Toen halverwege de jaren zestig plannen werden ontwikkeld voor de sanering van de binnenstad, werd er ook uitgebreid onderzoek gedaan naar de woon- en leefomstandigheden van de bewoners. Die moesten immers voor een groot deel herplaatst worden en de vraag was waar die het best heen konden. De resultaten waren schokkend, want een groot deel van de bewoners bleek – althans in ogen van de maatschappelijk werkster – te passen in de categorie ‘onmaatschappelijk’. Een aantal van hen behoorde tot de zelfkant van de maatschappij, met zijn louche logementen, duistere kroegen en wel of niet openlijke prostitutie. In veel huishoudens was sprake van gebroken gezinnen, scheidingen of ‘verlatingen’ en gedwongen uithuisplaatsingen van de kinderen. Gebrek aan hygiëne en afwezigheid van spaarzin behoorden eveneens tot de problematiek.

De sanering van de binnenstad had naast een bouwkundig ook een belangrijk sociaal doel, namelijk een eind maken aan de slechte leefomstandigheden van het armste deel van de bevolking. Toen deze eenmaal goed op gang was gekomen, waren de nieuwe buitenwijken de plaatsen waar veel van deze mensen naar toe werden verplaatst, al kwam een deel ook in de oudere nieuwe wijken terecht en bleef weer een ander deel in de herbouwde straten van het centrum wonen. Net als in andere steden is er ook in Dordrecht sprake geweest van de stichting van speciale woonoorden voor onmaatschappelijken. Ideeën om een aparte wijk te bouwen zijn nooit verwezenlijkt, maar wel huurde de gemeente enkele huizenblokken in de Zeehavenbuurt om deze gezinnen te huisvesten. In het beleid moest geschipperd worden tussen de wens om dergelijke gezinnen geen negatief stempel te bezorgen door hen te isoleren en anderzijds te zorgen dat de buurt niet verpauperde.

Tegelijkertijd was er sprake van een noodzaak; door de vele onbewoonbaarverklaringen en saneringen in de oude binnenstad moesten de bewoners daarvan aan

Afb. 2.12. De Zeehavenbuurt. Een zijstraat van de Zeehavenlaan gezien naar de Kotterstraat, 9 maart 1972 (foto H. Gebuis, GAD 552-301.228).

andere goedkope huisvesting worden geholpen. Het experiment mislukte totaal, doordat als het ware sociale problemen werden geconcentreerd in één straat, terwijl de begeleiding van deze gezinnen te wensen overliet. Tien jaar later bleek de Zeehavenbuurt door wanbewoning en huurschulden een dermate slechte reputatie opgebouwd te hebben, dat door de lokale overheid maatregelen op sociaal en financieel gebied werden getroffen. Geleidelijk aan was hier een wereldje op zich ontstaan, dat moeilijk was open te breken (GAD 153-123-126).

In de jaren zestig deed een ander soort ‘onmaatschappelijkheidsbestrijding’ zijn intrede, en wel het club- en buurthuiswerk. De mensen moesten in hun eigen omgeving een ander leefpatroon aangeleerd krijgen, in plaats van naar een afgelegen straat te worden verbannen. In deze benadering kregen activiteiten als cursussen en festiviteiten een belangrijke rol. Geleidelijk aan zou het aspect van ‘onmaatschappelijkheidsbestrijding’ wat op de achtergrond raken en het accent verschuiven naar sociaal-cultureel en jongerenwerk.

Naast het maatschappelijke werk dat vanuit de gemeentelijke dienst voor sociale zaken werd beoefend, waren er ook diverse kerkelijke initiatieven te bespeuren, vooral vanuit de hervormde, gereformeerde en katholieke hoek. Nadat de confessionele instellingen voor maatschappelijk werk al langer hadden samengewerkt in een contactraad, besloten zij in 1972 tot een fusie in de *Stichting Maatschappelijke Dienstverlening Dordrecht* (S.M.D.D.). Daarnaast was er het maatschappelijke werk van het Leger des Heils.

Behalve het algemene maatschappelijk werk waren er na de Tweede Wereldoorlog talloze organisaties die zich richtten op bepaalde leeftijdsgroepen, maatschappelijke groeperingen of wijken, zoals het woonwagenwerk, het sociaal-culturele werk en het buurthuiswerk. Ook deze werkzaamheden raakten in de jaren zeventig deels hun verzuilde karakter kwijt en gingen op in grotere verbanden.

In 1989 besloten de kruisverenigingen van IJsselmonde en de Zwijndrechtse Waard en de Kruisvereniging Dordrecht samen verder te gaan. Dit werd de vereniging *Kruiswerk Oude Maas* (K.O.M.). Aangezien er een stelselherziening van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) werd verwacht, waarbij maatschappelijke hulp en wijkverpleging via één loket verstrekt zouden worden, besloten de K.O.M. en de S.M.D.D. in november 1993 te fuseren in de *Stichting voor Maatschappelijke Dienstverlening Opmaat* die haar hoofdkantoor in Zwijndrecht kreeg. Naast deze neutrale stichting ontstond in Dordrecht uit de rooms-katholieke instanties voor maatschappelijke hulp de *Rooms-Katholieke Stichting Thuiszorg Internos* die eveneens het volledige pakket van hulp in de huishouding en wijkverpleging kan bieden.

Een andere ontwikkeling in de na-oorlogse periode was de opkomst van het bejaardenwerk. In de jaren zestig heerste er een ware golf van oprichtingen van bejaardentehuizen. Die oprichtingen vonden soms plaats op de fundamenten van de oude, traditionele instellingen. Het Hervormd Bestedelingenhuis verhuisde in 1964 van het oude gebouw aan het Bagijnhof naar een complex in de nieuwbouwwijk Crabbehof. In dezelfde periode werden ook andere bejaardentehuizen van neutrale, protestants-christelijke of katholieke signatuur opgericht. Begin jaren zeventig waren er niet minder dan zeven bejaardentehuizen; zij hadden de oudeliedentehuizen vervangen.

Voor de meeste van alle maatschappelijke instellingen gold dat zij in toenemende mate afhankelijk waren van subsidie van de overheid. Dat vormde geen probleem zolang de overheid overtuigd was van het nut van deze instellingen. De gemeente was desnoods bereid bij het ministerie te lobbyen voor zaken als extra formatieplaatsen ten behoeve van het opbouwwerk in de stadsvernieuwingswijken.

Maar toen in de jaren tachtig bezuinigingen werden doorgevoerd, kreeg het maatschappelijke werk het zwaar te verduren. Een groot deel van welzijnsinstellingen als buurt- en clubhuizen werd opgedoekt. Pas in de laatste tien jaar is er, onder de noemer sociale vernieuwing, weer meer aandacht én geld gekomen voor het welzijnswerk in de stad.

Een andere ontwikkeling was de toenemende differentiatie in het sociaal bestel. Geleidelijk behoorden zaken als kruiswerk, bejaardenoord en kinderscherming niet langer tot de activiteiten van de armenzorg, maar kregen die een eigen financieringsbron. Daar kwam nog bij dat gemeentesubsidies in deze periode steeds meer werden vervangen door rijksbijdragen. Het betekende meestal tegelijk dat ook de controle een zaak van 'bovenaf' werd. Het toezicht op de bejaardenoord, tot 1964 geregeld via een gemeentelijke verordening, werd in dat jaar overgenomen door de provincie. Zo werden de gemeente en de sociale dienst veel meer uitvoerende dan beleidsbepalende instanties. Pas met de invoering van de nieuwe Algemene Bijstandswet (de nABW) in 1996 kwam aan deze situatie een einde en kregen gemeenten iets meer speelruimte bij het bepalen van het sociale beleid.

In de jaren zeventig en tachtig steeg de werkloosheid sterk, terwijl het aantal cliënten van de Sociale Dienst in tien jaar tijd meer dan verdrievoudigde van zo'n 2.000 naar bijna 7.000. De grote stijging werd niet alleen veroorzaakt door de sterk toegenomen werkloosheid, maar ook door de groei van het aantal echtscheidingen. Gescheiden vrouwen met kinderen vormden een van de grootste categorieën bijstandstrekkenden.

Het economische herstel van de jaren negentig leidde ertoe dat de aantallen werklozen en bijstandstrekkenden ook in Dordrecht gingen dalen. Niettemin is de situatie in sommige delen van de stad nog altijd slecht. De armste wijken, gemeten naar het percentage werkzoekenden en bijstandstrekkenden, en naar gemiddeld inkomen, waren aan het eind van de jaren negentig Matena's Pad en omgeving en een deel van Oud-Krispijn, waar een kwart van de beroepsbevolking werkzoekend was. In het Matena's Pad moest ook bijna een kwart van de volwassen bevolking rondkomen van een bijstandsuitkering. Rond de Lijnbaan, in Wielwijk en op de Staart was de situatie niet veel beter.

Onder allochtonen heerst nog steeds een grote werkloosheid. Terwijl die voor autochtonen in 1997 minder dan negen procent bedroeg, nam die voor Turken, Marokkanen en andere allochtonen nog toe, zodat meer dan een derde van de allochtone beroepsbevolking in 1997 zonder werk zat. Daarnaast is ook de seksebepaaldheid van de armoede toegenomen. Dat wil zeggen dat (alleenstaande) vrouwen, vaak met kinderen, de grootste categorie bijstandstrekkers vormen en dat zij het in vergelijking met mannen, gezinnen en tweeverdieners, steeds moeilijker krijgen (SGB, Statistisch Bulletin Dordrecht 83, okt.1995).

Afb. 3.1. Een soepuitdeling in Rotterdam aan het begin van de 19e eeuw (detail van een tekening van P. Langendijk).

3 Soepcommissies buiten Dordrecht

3.1 Voedsel voor armen

In de armenzorg namen de bedélingen – en in het bijzonder de soepuitdelingen – een voorname plaats in. Ze waren betrekkelijk eenvoudig te organiseren en te beheren. Ze bleken een dadelijk toepasbaar middel ter bestrijding van de armoede. In de meer geïndividualiseerde contacten van de leden van het armenbestuur met de hun toevertrouwde armen – het systeem van het armenprotectoraat – waren met name soepuitdelingen concrete manifestaties van zorg voor maatschappelijk minderbedeelden. Het bezwaar tegen deze en andere vormen van bedéling was evenwel, dat zij, naar een opvatting uit de 18e eeuw, luiheid, zorgeloosheid, domheid en apathie bevorderde. Desondanks richtten armbesturen soepkokerijen op, die onder hun beheer en toezicht, aan armen een warme maaltijd beschikbaar stelden. Sinds 1800 kende zowel Arnhem als Utrecht een soepkokerij, Rotterdam had een dergelijke instelling vanaf 1801, evenals Groningen sinds 1802 en Den Haag vanaf 1805. In 1809 werd een soepkokerij in 's-Hertogenbosch gesticht. Delft had sinds 1812 een soortgelijke instelling, die, evenals alle andere kokerijen, gericht was op *het regelen van alles wat tot de bereiding en uitdeeling der spijs aan de armen, gedurende het wintersaisoen betrekking heeft* (GADT 89, 1). In het Zuid-Hollandse Voorburg werd in 1813 een soepkokerij gesticht door het *Collegie van heeren Directeuren der Soepbedeling* ten behoeve van het *welzijn der behoeftigen dezer gemeente* Voorburg en de *opwekking tot liefdadigheid van de meergegoeden* (art.7) (ASV 1, Reglement 1850). De oprichting van soepkokerijen bleek een activiteit die zich over een periode van enkele decennia uitstrekte. Met name Leiden richtte pas in de jaren twintig van de 19e eeuw een soepinrichting op.

Aanvankelijk bestonden de maaltijden van behoeftigen overwegend uit brood, zoals, voor de 15e, 16e en 17e eeuw, signaleerd werd in Alkmaar en in Maastricht. In 1441 werden door een inwonster van Alkmaar financiële middelen beschikbaar gesteld op voorwaarde dat aan de armen brood zou worden uitgedeeld. In dezelfde stad besloot de kerkenraad in 1614 armen voortaan met brood te bedienen (Vis 1994,21). Over Maastricht werd de opmerking gemaakt dat de bijstand aan behoeftigen gedurende de 16e eeuw in roggebroden gemeten werd (Gales, I, 169). Genoemde eeuwen waren, als vervolg op de voorafgaande Middeleeuwen, evenzeer een periode van schrijnende en onverhulde armoede. In de 16e eeuw en tot ver in de 17e eeuw was brood, en vooral roggebrood, het voornaamste bestanddeel van het voedingspatroon van de armen. Uiteindelijk bestond het basisvoedsel voor armen uit de granen: rogge, gerst, tarwe, haver, die als brood of pap werden opgediend. Vlees was duur en behoorde daardoor niet tot het reguliere consumptiepatroon van armen. Groenten waren seizoengebonden en veelal duur. Voor armen bleken slechts kool, rapen en wortelen beschikbaar. Pas in de 18e eeuw konden de armen tegen een redelijke prijs de producten van de in de 17e eeuw tot ontwikkeling gebrachte aardappelteelt aanschaffen. In de 19e eeuw vervingen de armen de broodconsumptie door aard-

appelmaaltijden. Granen waren duurder dan aardappelen. Met de consumptie van aardappelen sloeg echter opnieuw de eenzijdigheid toe: *elke middag gekookt, des avonds in pap veranderd en des morgens wederom gebakken* (Otterloo 1990,16). De gebruikelijke toevoeging aan de aardappel van zout en mosterd veranderde aan de beperktheid van de maaltijden niets. Het voedselpatroon van de 19e eeuw bleek, evenals in voorgaande perioden, voor de armen weinig gevarieerd. In 1847 werd dan ook terecht gefulmineerd tegen de slechte voeding niet alleen van de armen, maar ook van de middenstand, waardoor de bevolking lichamelijk en geestelijk niet krachtig geacht werd. In het bijzonder het veelvuldige gebruik van aardappelen werd afgewezen. Een breder voedselpatroon was echter vooralsnog niet te verwachten, althans niet voor de armen. Hun financiële positie bood geen perspectief. Ze bleven nog lange tijd overwegend aangewezen op brood- en aardappelmaaltijden.

Het beschikbaar stellen van soep was in dit verband een opvallende ontwikkeling en voor de armen een opmerkelijke vooruitgang. De initiatiefnemers van soepuitdelingen veronderstelden dat de variatie in ingrediënten de lichamelijke gesteldheid van armen ten goede zou komen. Het doorbraak in elk geval de eenzijdigheid van de eerdergenoemde broodmaaltijden. Ook aardappelmaaltijden werden – al was er sprake van een warme maaltijd – als eenzijdig gekwalificeerd. Soep zou verandering brengen in het eenzijdige voedingspatroon van armen. Ze kregen andere voedingsstoffen dan overwegend koolhydraten aangeboden.

3.2 De lichamelijke gesteldheid

De specifieke aandacht voor gevarieerde en bovenal warme maaltijden werd gerechtvaardigd door de zogenoemde miasmaleer, een theorie die veronderstelde dat de gezondheid bepaald werd door invloeden van buitenaf. Het zouden de omstandigheden zijn die bepalend waren voor een psychosomatische ontwikkeling van individuen. De kwaliteit van het menselijke bestaan werd beïnvloed door het leefmilieu, waartoe onder meer lucht en water werden gerekend. In het bijzonder smetstoffen – *miasmata* – hadden een negatieve werking (Lenders, 87 e.v.). Vooral voedsel was in dit verband van betekenis. De aard en de samenstelling van maaltijden bepaalden uiteindelijk de gezondheid. Dit uitgangspunt was er de reden van dat – tegen het einde van 18e eeuw en aan het begin van de 19e eeuw – aan soepuitdelingen als warme maaltijd voor armen veel waarde gehecht werd. Soep werd door de ingrediënten waaruit zij was samengesteld een aanbevelenswaardig product geacht, waarvan de kwaliteit rond 1815 nog verhoogd zou worden door het gebruik van beendergelei (Hartog, 56). De gelei zou een hoge voedingswaarde hebben.

De ingrediënten van de voor uitdeling gereedgemaakte soep bestond uit aardappelen, bonen, erwten en grutten. Ze vormden een stevige, maagvullende voeding. Door de uitdelingen zou de lichamelijk-geestelijke constitutie van armen verbeteren. Soepkokerijen waren erop gericht, zoals in 1819 in Kampen gesteld werd, om in de wintermaanden periodiek voedzame soep aan de arme gezinnen te verstrekken. Behoeftigen konden enkele malen per week in het winterseizoen een portie soep in een daartoe aangewezen lokaliteit halen. Hun lichamelijke gesteldheid zou er krachtiger door worden, wat temeer nodig was, omdat in de maanden december, januari, februari en maart een groter appèl werd gedaan op de conditie van armen dan in de

overige seizoenen. Goede en stevige voeding was gedurende genoemde periode een levensvoorwaarde. Het was ook alleszins gewenst, want de gemiddelde leeftijd van de bevolking was laag. Rond 1875 bedroeg deze voor een meisje 40,7 jaar en voor een jongen 38,4 jaar (Brugmans, 189). Betere voeding moest tot een gezondere samenleving leiden waarvan de leden op een langere levensverwachting mochten rekenen.

De aandacht voor de lichamelijk-geestelijke gesteldheid van de bevolking bleek in de 18e eeuw een noviteit. De samenleving moest boven alles een beschaafde gemeenschap zijn, die geleid werd door deugden als betrouwbaarheid, dankbaarheid, eerbied, eerlijkheid, geduld, medelijden, ijver en voorzichtigheid. Onmatigheid moest vermeden worden. In het bijzonder maaltijden mochten niet ontaarden in drinkgelagen en braspertijen; verkwisting en uitpattingen moesten worden tegengegaan. In dit verband werden door de secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, M. Nieuwenhuyzen, al in 1788 raadgevingen voor een gezond leven gepresenteerd. De kwaliteit van de voeding was een teken van een geciviliseerde samenleving. Kinderen moesten *verhittende dranken* mijden. Een *glas koud water en melk* was daarentegen goed voor ze. *Leert alle soorten van spijzen eten en eet alle fruiten, maar met maate, eet ze 's morgens en des namiddags, in plaats van thee drinken* (Nieuwenhuyzen, 37 e.v.) merkte Nieuwenhuyzen op. De secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen volgde de opvattingen van de 16e- en 17e-eeuwse Jacob Cats die de menselijke psyché als een wit vel papier opvatte, waarop gedurende de periode van haar ontwikkeling door opvoeders en onderwijzers geschreven kon worden. Opvoeding en onderwijs waren uiterst serieuze aangelegenheden, omdat ze uiteindelijk de menselijke lichamelijk-geestelijke constitutie bepaalden. Lichamelijke matheid, traagheid en lusteloosheid moesten voorkomen worden, omdat daardoor geestelijke ijver, opmerkzaamheid en leergierigheid zouden afnemen. Naast een geordende psychische ontwikkeling presenteerde Cats praktische aanwijzingen betreffende gezondheid, voedsel en kleding. Hij beval een natuurlijke leefwijze aan. Regelmatig reinigen van het lichaam was een vereiste. Ook achtte hij harding van het lichaam alleszins gewenst. Kinderen moesten wennen aan de wisselingen van het weer. Frisse lucht was daarbij van groot belang. De raadgevingen van Cats waren algemeen bekend. Zijn invloed was groot. De inhoud van zijn publicaties maakte deel uit van het Nederlandse gedachtegoed. Nog tegen het einde van de 18e eeuw werd opgemerkt, overeenkomstig zijn opvattingen, dat de lucht *eene vloeistoffe is, welke ons van alle kanten omringt, waar in wij, als het waare zwemmen, buiten welke geen vuur branden, geen plant groeien, en geen dier leeven kan* (Bakker 1797, 23). Cats wees er op, dat de voeding eenvoudig diende te zijn: brood, melk, boter en kaas waren de basisbestanddelen. Er moest pas gegeten worden als het hongergevoel zich meldde. *Hij eet veel, die weinig eet*, was Cats' wijsheid. Een voor Cats geliefd beeld van de menselijke ontwikkeling was het buigzame rijs dat bij zijn groei geleid moest worden. Een aangeleerd en verworven beschaafd gedrag, zowel in mentaliteit als in gewoonten, kenmerkte het menselijke bestaan. Deze instelling zou met name zichtbaar worden bij het gebruik van maaltijden.

3.3 De organisatie van de soepkokerij

Beschaafde manieren konden vooral verworven worden bij het nuttigen van maaltijden. Tijdens soeputdelingen zouden armenverzorgeren armen kunnen wijzen op

algemeen geaccepteerd gedrag. Het goede voorbeeld van de armenverzorger zou stimulerend zijn voor de hun toevertrouwde armen. Het optreden van de leden van de soepcommissies moest in dit verband zorgvuldig in ogenschouw genomen worden. De zogenoemde commissarissen of directeuren dienden zich welwillend op te stellen tegenover de armen. Vriendelijk moesten zij de armen wijzen op hun verkeerde gedrag. Gedecideerd moest worden aangegeven welke wijze van denken en welk optreden de voorkeur hadden. Soepuitdelingen waren daartoe alleszins geschikt; het waren immers steeds terugkerende activiteiten. De invloed van de leden van de soepcommissies kon zich over weken uitstreken. De uitdelingen werden gedurende vier tot vijf maanden van het winterseizoen enkele malen per week georganiseerd door de genoemde soepcommissies. De meeste van deze commissies bestonden uit ongeveer vijf tot zes leden – al kwamen er ook commissies voor met negen leden – van wie een correct optreden verwacht mocht worden; ze waren tenslotte *de notabelste ingezetenen der gemeente* (art.1) (ASV,1, 1850).

De commissieleden maakten veelal deel uit van een overkoepelend armbestuur dat was samengesteld uit individuen uit de kleine maatschappelijke bovenlaag van de 18e en 19e eeuw. In 's-Hertogenbosch droeg het armbestuur sinds 1816 de naam van *College van Regenten over de Armen* (GALa, Sociale Zorg, 1694). In het *Reglement voor de Commissie ter Spijsuitdeeling aan den Armen binnen de Stad Delft* (GADT 89, 1, 6 e.v.) uit 1813 werd aangegeven – en voor de meeste andere steden gold een soortgelijk voorschrift – dat bedoelde, uit een plaatselijk armenbestuur afgeleide commissie geformeerd was uit vertegenwoordigers van confessionele groeperingen, voor zover ze deel uitmaakten van het plaatselijke algemene armbestuur.

Afb. 3.2. Een van de commissarissen was belast met het ophalen van de broodnodige penningen om de soepuitdelingen mogelijk te maken (detail van de tekening van Hilmar Johannes Backer, GAD 238-197).

Geen enkele geloofsrichting werd over het hoofd gezien, zij het dat de joodse Nederlanders, ondanks hun gelijkberechtiging in 1796, aan de burgerlijke soepuitdelingen niet deelnamen. Nederlandse Israëlieten verzorgden hun eigen armen; hun maaltijden dienden kosjer te zijn. Slechts in enkele steden – met name in Arnhem en Voorburg – berustte de soepcommissie op particulier initiatief. Ze functioneerde buiten een gemeentelijk armbestuur om, voorzover dat al aanwezig was. Een aantal individuen bood in dat geval in een georganiseerd verband armen enkele malen per week de gelegenheid *goede uit rundvleesch, erwten en gort samengestelde soep* (GAAa, ADC 135) te nuttigen. De Voorburgse commissie noemde zich zelfs neutraal. Van confessionele betrokkenheid was geen sprake, al waren de meeste leden van de soepcommissie lid van een kerkelijke geloofsgemeenschap.

De werkzaamheden van de soepcommissies werden zowel door gemeentebesturen als particulieren gesteund. Intekenaren die jaarlijks een bedrag fourneerden, stelden de commissies in de gelegenheid hun activiteiten uit te voeren. In veel gevallen echter werden ze door gemeentebesturen gesubsidieerd. Desondanks waren de soepcommissies in grote mate aangewezen op de financiële bijdragen van de plaatselijke rijken. Soms boden ook confessionele groeperingen gelden aan. Door middel van advertenties werden de burgers geattendeerd op jaarlijkse collecten.

Aanvankelijk – vóór de eenheid van de Bataafse Republiek van 1798 – was de armenzorg plaatselijk georganiseerd door onder meer afzonderlijke kerkgenootschappen. Confessionele instellingen voor armenzorg besteedden aandacht aan de lichamelijk-geestelijke gesteldheid van hun eigen arme en verarmde geloofsgenoten. Daarnaast was er een burgerlijk armbestuur dat gericht was op armen die niet of in onvoldoende mate geholpen werden door de confessionele instellingen. Ook particuliere instellingen richtten hun zorg op de vele niet-confessioneel gebonden armen in de kerkelijke gemeenschap die Nederland toentertijd was. Van onderlinge samenwerking tussen de afzonderlijke confessionele vormen van armenzorg was nauwelijks sprake. De organisatorische structuur van de armenzorg vertoonde differentiatie. In enkele steden en dorpen hield één confessionele groepering zich bezig, met financiële steun van de gemeentelijke overheid, met alle plaatselijke armen. Elders was er sprake van één gemeentelijk armbestuur voor alle ingezetenen ongeacht hun confessionaliteit. Vanaf 1798 werd evenwel getracht de burgerlijke armenzorg en de gedifferentieerde kerkelijke armenzorg te vervangen door een georganiseerde eenheid van staatsarmenzorg, een poging die echter pas op den duur gestalte kreeg. In Leiden mislukten aan het begin van de 19e eeuw de pogingen om de werkzaamheden van de armenzorg door samenvoegingen te vereenvoudigen en te vergemakkelijken. De afzonderlijke confessionele vormen van armenzorg bleven echter vooralsnog zelfstandig functioneren. In de gemeente Den Haag benoemde in 1805 het stadsbestuur echter – en dit leek een meer algemene trend – in een plaatselijk armbestuur twaalf leden uit de gegoede burgerij, waarbij rekening gehouden werd met hun confessionele achtergrond. In de Hofstad waren de leden van het armbestuur – de *Hoofdcommissie van het Armbestuur over den Hage* – afkomstig van de Nederduitshervormde, rooms-katholieke, Waalse, evangelisch-lutherse, Nederlands-israëlitische en Portugees-israëlitische diaconie, later nog aangevuld met leden van de remonstrantse, oud-katholieke, Duits-evangelische en Christelijk-gereformeerde diaconie.

Afb. 3.3. Bij de soepuitdelingen kon het er rumoerig en rommelig aan toegaan.

Uit de Haagse Hoofdcommissie werd een *Commissie tot de aankoop van benooidigheden, het aanleggen van magazijnen en soupkokerijen* (GADH 412, 1) benoemd. Een soortgelijke ontwikkeling kon in Delft opgemerkt worden bij de installatie van een commissie die belast was met *het inkoopen van eetwaaren, – het werk van de keuken* (GADT 89, 1). De Haagse soepcommissie schafte voor de soepuitdelingen de gewenste ingrediënten aan, overlegde met leveranciers en beoordeelde de kwaliteit van de bestelde producten, waaronder aardappelen, bonen, erwten, gerst, haver, gort, linzen, rijst, spek en vlees. Om verzekerd te zijn van goede ingrediënten werden met leveranciers schriftelijk vastgelegde contracten van koopvoorwaarden afgesloten. *Het vleesch*, zo vermeldde een contract uit 1830, *zal moeten bestaan in schenkelvleesch, de schenkels aan het lit afgehakt zonder knien, moettende de haks van den agterschenkel er af zijn. Dezelve heel aan de soepkokerij te bezorgen, en zodanig klein te hakken als de Heeren Commissarissen zullen verkiezen* (art. 2). In een contract met een aardappelleverancier werd gesteld dat de te leveren aardappelen *moeten zijn gezond van gewas, zuiver en gaaf zonder klokhuizen of kolen, niet roestig of blaauwendig, maar melig, droog, gaaf, eenvormig, met één woord dat zij de proefkunnen doorstaan* (art.1) (GADH 412, 30). Prei en selderij dienden geleverd te worden bij bossen. *Elke bos moet behoorlijk gevuld zijn en bij invallende vorst volstrekt niet dunner worden gemaakt dan zij behoort te wezen* (art.4). Grutten dienden van *beste kwaliteit* te zijn, te weten *droog en hard*. Van de leverancier van erwten werd verwacht dat hij *puik kokende Zeeuwsche groene erwten* (art.1) leverde (GADH 412, 148). In 1855 mochten uitgekozen bakkers brood leveren op voorwaarde dat het brood *van zuivere rogge was, zonder eenige inmenging van andere graansoorten of eenige afval hoe ook genaamd* (art. 4). Slechts rogge van *beste kwaliteit zal tot het bakken van het brood moeten worden gebruikt* (art.5). Het brood moest *goed gaar gebakken zijn. Geen zuurdeeg zal in*

hetzelve mogen worden gedaan en op iedere mud rogge zal een Nederlandsch pond zout van de beste qualiteit moeten worden gebruikt (art. 4). Het brood werd uiteindelijk gekeurd door een *beëdigd keurmeester* (art.10) (GADH 412, 152).

Omdat de Leidse soepcommissie het oppertoezicht had *over alles wat tot de bereiding en uitdeeling der spijs aan den armen* (art.2) behoorde, dienden twee commissieleden aanwezig te zijn *bij het uitdeelen der spijs ten einde te zorgen dat alles in behoorlijke order* (art.12) verloopt (GALa, Sociale Zorg 1922). De Voorburgse directeurs waren aanwezig bij *elke kooking en uitdeeling der soep* (art.9) (AVS 1,1850). De commissieleden vergewisten zich, zo bleek in de gemeente Utrecht, van de kwaliteit van de soep. Mocht de soep door de schuld van de kok aangebrand zijn of als *daaraan eenige wansmaak bevonden werd* (art. 8), dan sprak de commissie, zoals bleek uit een Delfts reglement uit 1813, de kok daarop aan. Deze zou, indien er sprake was van nalatigheid, een boete worden opgelegd. Tevens waren de commissieleden verantwoordelijk voor de inkoop van de ingrediënten van de soep.

In Leiden werd een directeur benoemd die als plaatsvervangend hoofd optrad, wanneer geen der leden van de commissie tegenwoordig kon zijn. In Den Haag werd in dit verband gesproken van een *Bode die Oppertoezigter der soepkokerij* (art.1) was (GADH 412,21, Reglement der soepkokerij 1821 en 1822). Delft had een toeziende *Oppasser* die *bij de uitdeeling zoodanige order houdt, dat alles geregeld afloope* (art. 19). De leden van de soepcommissie en hun plaatsvervangers droegen een externe verantwoordelijkheid. Zij dienden te zorgen *dat door de kok en verdere bedienden hunne gegeven bevelen zoo ten aanzien van de zindelijkheid der gereedschappen en de bereiding der spijs ten striksten worden geobserveerd* (art.21) (GADTa 89, 1, 6 e.v.). Van de bedienden werd geëist dat zij hun werkzaamheden, zoals vermeld werd in een reglement uit het midden van de 19e eeuw, *naar genoegen der commissie* verrichtten. Met uitzondering van de stoker die verantwoordelijk was voor het *stoken van de stoomketel en de pappiniaansche pot*¹, werd het werk onder de overige bedienden zodanig verdeeld *dat men elkander in het zwaarste werk* afwisselde en behulpzaam was, *opdat daardoor het werk van een ieder gemakkelijk* (art. 5) werd. Tenslotte werd van alle keukenpersoneel verwacht en geëist dat ze *zindelijk gekleed zijn, doch boven alles moeten ze stipt eerlijk zijn* (art. 22) (GALa, Sociale Zorg, 1906). Het personeel mocht *volstrekt niets afgeven of uit den ketel nemen* (art.5) (AVS 31).

3.4 Het personeel en zijn werkzaamheden

De maaltijden werden klaargemaakt door een kok, die in Den Haag de vererende titel van *Kastelijn* droeg. In Voorburg was sprake van *kooksters* die bijgestaan werden door *roersters* (AVS 31, reglement). De kok en de kookster hebben een interne verantwoordelijkheid. Beiden waren aansprakelijk voor het verloop van de werkzaamheden in de keuken. De samenstelling van de soep werd door hen op basis van de beschikbare en aangeschafte ingrediënten bepaald. Bij hun keukenwerkzaamheden werden de kok en de kookster geassisteerd door keukenhulpen. Volgens een door het Delftse armbestuur in 1813 opgesteld reglement, maakte een dienstmaagd onder toezicht van de kok de groenten schoon. In de gemeente Den Haag schilden bed-

¹ De Papiniaanse pot was een voorloper van de hogedrukpan. De pan werd geconstrueerd door de Fransman Denis Papin (1647-1714) en is ook bekend onder de benaming autoclaaf.

Art: 7

De Kok Zal voor Zyn vertrek uit de keuken een wi-
ng vuur onder de Ketel welke met Ingredienten tot
de volgende dag en de wox geroet is aan leggen, om
alzo sene gestadige warmte aan de Ketel te geven doch
Zich Zorgvuldig hebbende waqter dat alles ver-
der is opgeruimt en op geen andere plaatsen meer-
der vuur voorhanden is.

Art 8

Wanneer het moete gebeuren dat de Soepe aangebrand
is of daaraan eenige wansmaak bevonden werd Zal de
Commissie van directie naar de verzaak da arwan onder-
zoek doen en ingevalles bevonden moegt worden dat zulke
door de schuld en magtsaamtijd van de Kok is Zal de
Zelve Commissie van directie de schadeloos Stelling
toediening bepalen als men onderling naar gelang
der Zaken Zal voordelen te behoren het welk door de
Kok Zal moeten worden gedragen en betaald.

Art 9

De Kok is en blijft betrekkeelyk de Koking der Soepe ter
dispositie van commissarissen belatt met de directie te dra
opzigte en is verpligt zich en alles getrouw te gedragen en dit
gemaakte reglement en ver dire of andere st maken reglemen-
ten exact na te komen.

Afb. 3.4. In een reglement van 20 artikelen betreffende de kok en verdere bedienden relatief hunne werkzaamheden regelde de Delftse Soepcommissie op 25 februari 1813 de activiteiten rond de bereiding en uitdeling van oeconomische soupén. Uit artikel 8 blijkt dat de kok een financieel risico liep (GADT 89-1).

laarsters die opgenomen waren in het armenhuis, de aardappelen en raspten peen. In Voorburg werden deze werkzaamheden verricht door kooksters die bijgestaan werden door roersters. Van de Delftse keukenhulp werd verwacht dat ze de gekookte erwten fijn stampte. Het vlees moest ze in kleine stukjes snijden. Als er bij de soep brood geleverd werd, diende dat, volgens een Haags voorschrift, behoorlijk op maat gesneden zijn, terwijl de sneden samen weer een brood moesten vormen. Gedurende het koken van de soep diende in Voorburg de roerster *gestaag te roeren in den ketel* (art 3) (AVS 31, reglement). Zij moest aanbranden tegengaan.

In het *Reglement voor de Stedelijke Soepkokerij te Leijden* werd vermeld dat – en in andere steden was het nauwelijks anders – door de stoker 's morgens om 7 uur *het vuur onder den stoomketel moest worden aangemaakt en voorts doorgestookt, zoodat de stoom ten 8 ure op de noodige kracht is gebragt*. Om 10 uur werd *het vleesch bestemd voor de soep in de vleeschbakken gedaan en aan de kook gemaakt nadat hetzelfde vooraf is klein gesneden*. Het vlees werd gedurende een periode van vier uren – *tot twee ure 's namiddags* – gekookt. De voor de soep gewenste hoeveelheid gort werd, evenzeer omstreeks 10 uur, *met het noodige water, in de weekbakken gedaan*. Om 4 uur 's middags werd *het vleesch met de geweekte gort in de groote kookbakken overgeheveld*. Tevens werden daaraan de groenten toegevoegd. Nadat er zout bij de ingrediënten gedaan was, werd de soep tot acht uur 's avonds aan de kook gehouden. De volgende morgen werd *de gereedgemaakte soep ten acht ure wederom aan het koken* (art. 3) gebracht (GALa, Sociale Zorg, 1922). Tevens werd dan peper toegevoegd. Verwacht werd dat de soep omstreeks elf uur voor uitgifte aan de

Afb. 3.5. Dirk Langendijk tekende in 1803 een uitdeling van de Rotterdamse Rumfordsse soepkokerij. Diverse commissarissen zijn aanwezig die evenals de soepbaas (links van het midden) toezicht houden. Uiterst rechts komen enkele 'weldoeners' kijken aan wie hun bonnen zijn besteed (Collectie Gemeentearchief Rotterdam).

armen gereed was. Vanaf dat moment konden zij – tot 's namiddags twee uur – in de lokaliteit van de soepuitdeling hun warme maaltijd afhalen. De overgebleven soep werd voor de volgende dag in emmers bewaard. Na de uitdeling werden de kookbakken met water uitgekookt en schoongemaakt en de gebruikte gereedschappen gereinigd. Tenslotte werd nog vermeld dat de vloer schoongeschrobd moest worden. Mochten de bedienden de gestelde regels overtreden of mochten ze zich schuldig maken aan nalatigheden dan zou *voor de eerste maal 25cts* ingehouden worden op hun inkomen *en voor de tweede maal 50 cts*. Bij ernstiger overtredingen zouden ze *voor de commissie worden geroepen, die als dan naar bevind van zaken zal handelen* (art. 21) (GALa, Sociale Zorg, 1906).

3.5 Bonnen

De armen haalden hun *spijsen af tegen afgifte van kaartjes, die door liefdadige ingezetenen gekocht* werden. De financieel welvoorziene burgers schaften bonnen aan, die ze aan armen verstrekten. Het gebaar was een vorm van armenpatronaat; de armen hadden, omdat ze regelmatig een beroep deden op hun stadsgenoten, een welhaast persoonlijke relatie met hun gevers. Voor de Rotterdamse situatie werd opgemerkt dat de *verkoop van spijsbons aan vermogende ingezetenen* plaatsvond, *die deze aan de hun bekende behoeftigen uitreiken of ter beschikking van de commissie laten* (Falkenburg, III, 112). In 1874 kochten de Hagenaars W.A. Hottinga Raven en P.W. Romeny voor hun armen 200 en 208 bonnen. Behoeftigen konden gedurende een periode van vier maanden bij hen aankloppen. Ook mevrouw Burgerhoudt zorgde met een afname van 96 bonnen goed voor haar armen. De heer W. Jochems mocht met 80 bonnen eveneens met ere genoemd worden. Generaal De la Sarrax beperkte zich tot tien bonnen. Niet bij naam genoemde Haagse particulieren – 32 in getal – kochten – met een gemiddelde van 6,5 bon per persoon – 228 *spijsbiljetten*. Ook instellingen, zoals gemeentebesturen en diaconieën, betrokken van het armbestuur bonnen om die aan armen beschikbaar te stellen. In 1822 schafte het Haagse gemeentebestuur 1.000 bonnen aan om die uit te delen aan de armen, een aantal dat een jaar later verhoogd werd tot 1.500 bonnen voor de *spijsuitdeeling bestaande uit rumfordse soep* (GADH 412, 25). In 1860 besteedde onder meer het rooms-katholieke parochiale armbestuur voor f 1.000 aan spijskaarten. Ook enkele protestants-christelijke besturen betrokken bonnen van de soepcommissie.

Omdat het burgerlijke armbestuur aangewezen was op de verkoop van bonnen aan particulieren en instellingen, naast collecten, giften en legaten, werd vrijwel elk jaar besloten *eene circulaire aan de meest goeode burgers te doen aanbieden, ten einde de deelneming op te wekken*. Aan diaconieën werd evenzeer bericht gegeven dat bonnen aangeschaft konden worden. Advertenties in dagbladen moesten de stadsbewoners stimuleren tot aanschaf van voedselbonnen *ter eigene uitreiking aan behoeftigen* (GADH 412, 155). Nog in 1919 verzocht de Arnhemse *Commissie tot uitdeeling van warme spijsen aan onvermogenen* in plaatselijke bladen om financiële hulp *voor de bestrijding der kosten van de uitdeelingen* (GAAb, ADC 135). In de loop van de jaren verminderde evenwel de belangstelling voor aanschaf van de soepbonnen, wat geweten werd *aan het vele misbruik dat er van de soepkaarten is gemaakt, de goeode familien geven hunne giften in geld of andere waren omdat*

Afb. 3.6. De soepbon en spijskaart zoals de Soepcommissie van Voorburg die gebruikte (NA-3.22.17, 39 en 40).

de kaarten 50 à 60 pct onder den gekochten prijs in andere handen overgaan. Armen bleken te handelen in bonnen. Sinds het midden van de 19e eeuw bestond er bij de armen klaarblijkelijk meer behoefte aan geld dan aan voedsel uit de soepkokerijen. Het verkopen van de bonnen leidde ertoe, dat slechts enkele burgers *nog kaarten uit ouder gewoonte namen.* Nieuwe *deelnemers doen zich niet meer voor,* berichtte de Haagse soepcommissie. Het leidde zelfs tot het denkbeeld de soepcommissie op te heffen; *de tijd voor opheffing* was daar, merkte de Haagse commissie op, mede doordat de soepkokerij verdrongen werden *door de vele kokerijen die in de laatste jaren opgericht* (GADH 412, 156 I) werden.

3.6 Het einde van de soepuitdelingen

De soepuitdelingen waren een fase in de ontwikkeling van de armenzorg, in het bijzonder in de rechtstreekse bedelingen aan behoeftigen. Voedseluitdelingen bleken

de oudste vormen van armenzorg te zijn. Het verstrekken van voedsel aan armen kwam in elke samenleving voor waarin een maatschappelijk onderscheid gemaakt kon worden tussen rijken en armen. Rijken toonden hun medeleven met armen door verstrekking van onder meer brood. Armen vertrouwden op de solidariteit van de rijken en rekenden op hun welhaast bijbelse gebaar van brooduitdelingen. In de kleine overzichtelijke agrarische gemeenschap die Nederland gedurende lange tijd was, waren bedelingen tekenen van caritas, een vorm van liefdadigheid die betrokkenheid van gegoeden aangaf bij arme en verarmde individuen die in de kleine overzichtelijke samenleving bekenden waren. In een anonieme stedelijke samenleving werd de caritas te bureaucratisch. Er werden regels opgesteld, waarvan akten van indemniteit de meest opvallende waren; het waren akten waarin gemeenten verklaarden verantwoordelijk te zullen zijn voor een eventuele gebrekkige financiële positie van hun naar elders vertrokken, vroegere stadgenoten. De stedelijke liefdadigheid gold alleen voor de plaatselijke armen. Landlopers en zwervers werden naar hun plaatsen van herkomst teruggestuurd. Mét de introductie van het calvinisme in de 16e eeuw ontstond een andere visie op de uit te oefenen liefdadigheid. Caritas werd gekoppeld aan een verplichting tot het verrichten van arbeid. Pas het verrichten van werkzaamheden gaf recht op ondersteuning. De arme die niet genoeg kon verdienen met zijn arbeid, kon op ondersteuning rekenen. De werkschuwe werd slechts in uiterste nood geholpen. Een meer optimistisch mensbeeld kwam tot uiting in de opvatting van de vormbaarheid van individuen van de 19e en 20ste eeuw. Opvoeding en onderwijs waren voorbereidingen op een menselijke status die niet gekenmerkt werd door behoeftigheid. Armoede kon overwonnen worden.

Het verstrekken van brood – het beginsel van alle bedeling – zal altijd doorgaan, ook al wordt dit product eenzijdig geacht. Een soortgelijke opmerking kan gemaakt worden met betrekking tot aardappelen. Voor armen zal dit volksvoedsel altijd beschikbaar zijn. Onder invloed van medisch-hygiënische opvattingen werd in de 19e eeuw geattendeerd op de noodzaak van warme maaltijden. Met een zekere voldoening meldde het Delftse armenhuis aan het einde van de genoemde eeuw in zijn huishoudelijke reglement dat de inwoners eens per dag een warme maaltijd kregen. Er werden door gemeentebesturen, diaconieën en particulieren soepcommissies opgericht die pogingen deden een voedzame warme maaltijd samen te stellen en te verstrekken. Bovendien was soep door een gevarieerde samenstelling een bredere voedselverstrekking dan brood of aardappelen, al is de mededeling dat er viermaal per week een *uitdeeling van goede uit rundvleesch, erwten en gort samengestelde soep* (GAAa, ADC 135) zal plaatsvinden, minder veelbelovend voor de lichamelijke gesteldheid van de armen. Ook soep kende zijn eenzijdigheden.

De soepcommissies boden met hun soep – hoe gevarieerd naar ingrediënten dan ook – evenmin een gevarieerd voedselpakket aan. Ook hún product trof het verwijt van eenzijdigheid. Meer en meer werd dan ook gepleit voor een beter voedselpakket, temeer omdat de huishoudelijke bestedingen voor het merendeel gericht bleken op voeding. Omstreeks 1890 zouden die bestedingen, naast huisvesting en kleding, om en nabij 60% van het gezinsbudget beslaan. Een vermindering van genoemd percentage – in 1910 49% en in 1935 39% van de gezinsuitgaven voor het dagelijkse voedsel (Jonge 1976, 292 e.v.) – leidde tot aandacht voor verbreding van het voedselpakket.

Er bleken meer gelden in het gezinsbudget beschikbaar voor een verscheidenheid van warme maaltijden. Toch bestond het voedselpakket van arbeiders en armen nog gedurende lange tijd overwegend uit brood en aardappelen. Daarnaast werden slechts in bescheiden mate groenten en vlees geconsumeerd. Na de leerplichtverleningen van de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw verbeterde en verbreedde evenwel, onder meer door kookcursussen op huishoudscholen, in toenemende mate het voedselpakket. Er werden andere voedingsgewoonten geïntroduceerd met onder meer bruin brood, rijst, groenten, paardenvlees en melkproducten.

Door de verbetering en verbreding van het voedselpakket hadden de soepkokerijen in het laatste kwart van de 19e eeuw geen reden van bestaan meer. De Haagse soepcommissie beëindigde dan ook in 1880 haar taak; al in 1878 werd de soepkokerij een verouderde instelling gevonden. Bovendien werd de soepkokerij geleidelijk aan *verdrongen door de vele kokerijen die in de laatste jaren* – in de tweede helft van de 19e eeuw – *zijn opgericht* (GADH 412, 156 I). Het bleken kokerijen te zijn op confessionele grondslag die de confessionalisering van de Nederlandse samenleving uit die dagen volgden. Er ontstonden confessionele politieke partijen en confessionele vakvereni-

Afb. 3.7. De wet op het nijverheidsonderwijs van 1919 regelde onder meer het onderwijs op de zogenaamde industrie- en huishoudscholen. Deze scholen hadden tot doel naast een algemene ontwikkeling een goed begrip te ontwikkelen over wonen, kleding en voeding. De meisjes dienden eveneens vaardigheden te ontwikkelen op het terrein van handwerken, kleding maken en verstellen en huishoudelijke bezigheden. Op de foto uit de jaren twintig van de 20ste eeuw is een kostuumnaaistersklas van de Dordtse industrie- en huishoudschool aan het werk met paspop en naaimachine.

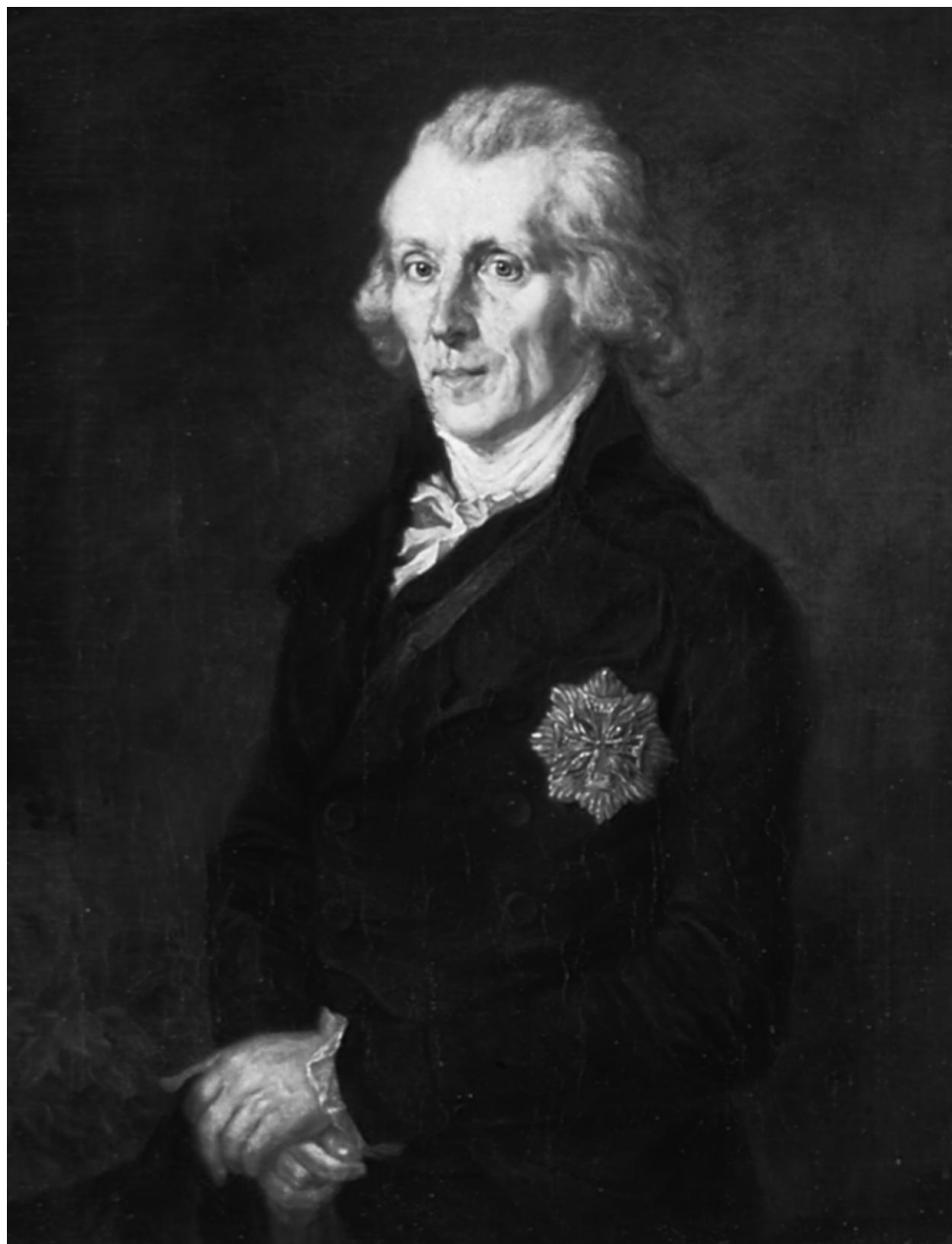
gingen. Ook het Nederlandse schoolsysteem kreeg van doen met deze ontwikkeling met bijzondere scholen van confessionele richtingen en openbare scholen die geleidelijk aan elke vorm van christelijk beleven in neutraliteit achter zich lieten. In 1863 nam het rooms-katholieke parochiale armenbestuur in Den Haag geen deel meer aan de soepkokerij. In het vervolg zorgde het nog slechts voor zijn eigen bedeelden aan wie een warme spijs verstrekt werd. Ook de andere confessionele groepen deelden het burgerlijke armenbestuur mee dat zij overgingen tot de zorg voor hun eigen armen, waarbij de soepmaaltijden vervangen werden door meer gevarieerde warme maaltijden. Zij volgden de werkwijze van de Israëlieten die in de armenzorg reeds eerder op zichzelf stonden. De zorg voor armen confessionaliseerde in de 17e en 18e eeuw, de periode waarin de confessionaliteit in de gewestvorming van de Zeven Verenigde Nederlanden verankerd werd. Confessionele groepen werden machtsconcentraties. In de 19e eeuw werd dit optreden nog eens herhaald. In de loop van de 20ste eeuw ontwikkelde zich echter, in tegenstelling tot de tweedeling van openbaar en bijzonder onderwijs in het Nederlandse schoolsysteem, een eenheid van armenzorg. De landelijke overheid nam in toenemende mate de sociale aandacht voor arbeiders en armen op zich. Wettelijke voorschriften van de eerste helft van de 20ste eeuw verschaften de onderste maatschappelijke lagen van de samenleving sociale zekerheid. De identieke ontwikkeling van armenzorg en onderwijsaandacht splitste zich in een staatsarmenzorg en in een aandacht voor openbare scholen van gemeentebesturen en bijzondere scholen van stichtingen en verenigingen.

De beperkte soepuitdelingen werden vervangen door uitgebreidere voedselverstrekkingen door gaarkeukens. Deze vorm van beschikbaarstelling van voedsel nam de plaats in van de soepkokerijen. Gouda, de stad waar in het verleden nimmer een soepcommissie opgericht werd, stichtte in 1889 een gaarkeuken *waardoor aan den arbeidersstand tegen matige betaling voedingsmiddelen worden verschaft* (GAG 1.16, 334, 264). Leeuwarden richtte een gaarkeuken op in 1885, voor Utrecht wordt in 1895 een gaarkeuken gemeld. In Deventer was al in 1872 een gaarkeuken geopend. Twee leden van het stichtingsbestuur vormden de commissie voor de voeding, die *haren werkring vond in het dagelijks nazien en keuren der spijzen, in het toezicht houden dat rein en zindelijk gekookt werd*. Ze moesten tevens voor alle inkopen zorgen. Een kok en zijn assistent die bijgestaan werden door twee dienstboden, een zaalbediende en een *bureaulist die uitsluitend belast is met de afgifte van kaartjes*, waren verantwoordelijk voor de bereiding van de maaltijden. De Deventer gaarkeuken had, evenals alle andere gaarkeukens, tot doel *om goedkoope, goede en voedzame spijzen te verschaffen tegen matigen prijs, om afgehaald of gebruikt te worden, in daartoe bestemde lokalen*. De bezoekers bestonden voor het grootste deel uit *handwerkslieden, terwijl op marktdagen de keuken groote diensten bewees aan vrachtrijders, bestellers van wagens, knechten van winkeliers enz.* (GAD, Verslag 7 e.v.).

De industrialisering trok arbeiders van het platteland naar de stad. Van boerenknechten werden ze fabrieksarbeiders. Tevens breidde de sector van de dienstverlening zich uit met onder andere een assortiment van vervoersondernemingen. Doordat sommige arbeiders 's avonds niet meer naar hun dorpen terug konden, overnachtten ze in kosthuizen. In de ruimten van de gaarkeuken konden ze tweemaal of driemaal per dag tegen betaling – een regeling die voor de armen van de soepkokerijen niet

gold – een maaltijd in de vorm van een ontbijt, een middagmaal en een avondboterham gebruiken. Hoewel arbeiders aanvankelijk onwennig stonden tegenover de gaarkeukens – er zou een *volksvooordeel* van behoefte aan deze keukens verbonden zijn – bleek de arbeidersgroepering sinds het laatste kwart van de 19e eeuw te steunen op dit soort instellingen. Arbeiders nuttigden in de gaarkeukens een ontbijt dat bestond uit brood met enige variatie van beleg, een middagmaal dat *rundersoep met rijst* omvatte of *groene erwtensoepp met spek, bruine bonen of grauwe erwten met een stukje vlees, aardappelen met of zonder groente, alles met vleesnat en 's avonds karnemelk met parelgort*. Ook kon er hutspot gegeten worden, *bestaande uit kool, wortelen of zuurkool met aardappelen* (Burema, 262). De traditie van vroegere dagen continueerde zich in aardappelgroentesoep waarvan in Hengelo melding werd gemaakt, met onder meer aardappelen, bloemkool, prei, peterselie, selderij, tomaten, ui en wortelen. In de loop van de jaren verwierf de gaarkeuken zelfs enig populariteit; in het laatste kwart van de 19e eeuw kwamen ze onder andere voor in Amsterdam, Delft, Den Haag, Leiden en Rotterdam. Bij deze ontwikkeling hebben particuliere soepcommissies zich – ondanks het feit dat ze niet konden bogen op een breed voedselpakket – nog lang kunnen handhaven. Met name de Voorburgse soepcommissie continueerde haar werkzaamheden nog tot 1934. In laatstgenoemd jaar kwam er evenwel door de *uitgebreide overheidsbemoeiing inzake werkloosheid en armenverzorging* (AVS 45) een einde aan de werkzaamheden van deze soepcommissie. De commissie was niet meer in staat zorg te dragen voor *het gratis verstrekte portie soep* dat nog in 1919 *met dankbaarheid* door de leden van de Nederlandsche Roomsche-Katholieke Bouwvakarbeidersbond St. Joseph *aanvaard werd* (AVS 34). Andere soepcommissies hadden hun werkzaamheden al eerder gestaakt.

De gaarkeukens konden niet vergeleken worden met soepkokerijen; ze lagen in het verlengde ervan. De relatieve eenzijdigheid van de soep werd vervangen door de meer gevarieerd geachte maaltijden van de gaarkeukens, waar een driegangenmaaltijd geboden werd. De soepcommissies richtten zich in hun activiteiten op armen, de gaarkeukens waren bestemd voor arbeiders, al zou er ook ruimte zijn voor zwerwers en landlopers. De veranderingen in de beroepenstructuur door industrialisatie leidde tot wijzigingen in het leefpatroon. Arbeiders – in het bijzonder fabrieksarbeiders – verwierven meer inkomsten en konden vanaf het einde van de 19e eeuw betere voedselvoorzieningen treffen. Door hun uithuizigheid waren ze aangewezen op gaarkeukens die, mede door andere inzichten omtrent de gezondheidssituatie van individuen en hun voedselgebruik, niet konden volstaan met soepuitdelingen. De maatschappelijke ontwikkelingen maakten een einde aan dit soort commissies. Voor kinderen werden zelfs afzonderlijke gaarkeukens gesticht, een ontwikkeling waarvoor in de periode van de soepuitdelingen geen ruimte was, maar ook niet overwogen werd. Kinderen moesten toen deelnemen, als ze er voor in aanmerking kwamen, aan de voor volwassen armen opgerichte soepuitdelingen. In 1884 werd er een Haagse *Vereeniging voor het verstrekken van warm voedsel aan arme schoolkinderen* ingesteld. In Utrecht was er een *Commissie tot spijziging van schoolgaande kinderen uit de meest behoeftige gezinnen*. Van de 20ste eeuw kon in dit opzicht met recht verwacht worden *de eeuw van het kind* te zijn.

Afb. 4.1. Benjamin Thompson, Graaf van Rumford (1753-1814), schilderij door Johann Georg Edlinger (1741-1819), aanwezig in de Alte Pinakotek in München.

4 Benjamin Thompson, Graaf van Rumford zijn beknopte levensloop (1753 – 1814) en zijn betekenis voor de armenzorg

4.1 Brits Noord-Amerika 1753 – 1776

Op 28 maart 1753 werd op de boerderij van de familie Thompson bij Woburn, niet ver van Boston, Massachusetts, een zoon geboren. Zijn ouders noemden hem Benjamin. Anderhalf jaar later stierf de vader van Benjamin op 26-jarige leeftijd en nam een oom de boerderij over. Benjamins moeder hertrouwde in 1756 met Josiah Pierce die in hetzelfde dorp woonde.

Tijdens zijn schooltijd in Woburn en Byfield toonde Benjamin zich een leergierige leerling maar ook een nogal opstandig kind. Moeder en stiefvader besloten hem elders onder te brengen. Benjamin kwam in de leer bij winkelier J. Appleton in Salem. Benjamin bleek een handige verkoper van thee, kleding, gezouten vis en dergelijke. Vuurwerk dat bestemd was voor een feest, kwam vroegtijdig tot ontploffing, wat een einde maakte aan zijn verblijf bij winkelier Appleton. Daarna volgde hij lessen in experimentele filosofie aan het Harvard College in Cambridge.

In 1769 vond hij emplooi in Boston bij de firma Capen. Zijn brede belangstelling bracht hem op de Franse avondschoon en zelfs tot een medicijnenstudie bij Dr. Hay in Woburn.

Op 18-jarige leeftijd werd Benjamin leraar en gaf les bij mensen aan huis, wat hij wist te combineren met het opnieuw volgen van colleges op Harvard in het eerder genoemde Cambridge.

In 1772 leerde Benjamin in Concord (tot voor kort nog Rumford geheten) in New Hampshire ds. Timothy Walker kennen, met wie hij met veel genoegen discussieerde over filosofische onderwerpen. Bij ds. Walker leerde hij de zojuist weduwe geworden dochter Sarah kennen, veertien jaar ouder dan hij. Zij was vermogend en beschikte over belangrijke relaties. Zij mocht ‘oom’ zeggen tegen John Wentworth, de Engelse gouverneur van New Hampshire in Portsmouth. Benjamin en Sarah trouwden spoedig en maakten hun opwachting bij de gouverneur. Deze benoemde de zeer vlotte nieuwkomer dadelijk tot majoor van het 2e New Hampshire Regiment. Het heulen met de koloniale machthebbers veroorzaakte thuis in Concord wantrouwen bij de dorpsgenoten en tot tweemaal toe zijn er schermutselingen en arrestaties door de ‘Yankee’ militie, omdat zij Thompson beschouwden als geheim agent van de Britten.

De benoeming van George Washington tot opperbevelhebber tijdens het Congres van Philadelphia in 1775 en de schotenwisselingen bij Lexington en Concord leidden de Amerikaanse Vrijheidsoorlog in. Toen de troepen van Washington inkwartierden in het Harvard College hielp Thompson mee de bibliotheek over te brengen naar Concord.

Thompson voelde zich steeds meer vervreemd van en gehaat door de Amerikanen. Hij zegde vrouw en dochter Sally (1 jaar) vaarwel en voegde zich bij Generaal Gage

in Boston. De Britse troepen werden in maart 1776 door Washington verdreven. Majoor Thompson vluchtte mee naar Engeland. Enkele maanden later – in juli – verklaarden de Amerikanen zich onafhankelijk.

4.2 Engeland 1776 – 1784

In Londen mocht Thompson persoonlijk rapport uitbrengen aan koning George III. Minister van Koloniën Lord George Germain benoemde hem tot zijn privésecretaris. Spoedig volgde ook zijn benoeming tot secretaris van de provincie Georgia in Amerika.

De techniek van het krijgsbedrijf kreeg veel aandacht en Thompson startte diverse experimenten onder andere in zake de kracht van buskruit in relatie tot de snelheid van de kogel. Ook zorgde hij ervoor dat de bajonet werd ingevoerd en ontwierp hij een code voor marinesignalen.

In 1779 werd Thompson gekozen tot fellow van de Royal Society, wat hem extra prestige opleverde. Een jaar later volgde zelfs zijn benoeming tot onderminister voor het Noorden. De wijze van uitoefening van deze functie leverde hem ook belangrijke vijanden op.

Onverwacht nam hij in 1781 ontslag. Thompson trad weer in actieve militaire dienst, ditmaal als luitenant-kolonel van de King's American Dragoons. Zijn schip met bestemming New York raakte echter uit koers en belandde in Charleston, Zuid-Carolina. Om het daar ingesloten Britse garnizoen van generaal Leslie tegen verhongering te behoeden leidde de jonge overste plundertochten naar omliggende dorpen. Zijn tweejarige verblijf aan het front in Amerika, met name in Huntington op Long Island, bracht hem weinig roem. Inmiddels was de nieuwe Engelse eerste minister Pitt jr. in het geheim onderhandelingen begonnen met de 'Yankees'. Het zou het einde inluiden van de Amerikaanse vrijheidsoorlog. In april 1783 vertrok Thompson naar Engeland. De Amerikaanse revolutie was geslaagd: in september tekenden Engeland en de Verenigde Staten van Amerika in Versailles een vredesverdrag. Thompson nam afscheid van het leger met de rang van kolonel en een levenslange uitkering van een half salaris.

Benjamin Thompson verlegde zijn activiteiten naar het Europese vasteland. In Beieren werkte hij volgens sommige schrijvers als spion voor Engeland.

Om zijn mogelijkheden aan het Beierse hof te vergroten, wist hij zelfs koning George III ertoe te bewegen hem te ridderen. Zodoende kon hij in 1784 als Sir Benjamin Thompson de 'aide de camp' van de Beierse keurvorst Karl Theodor worden.

4.3 Beieren 1784 – 1798

In dienst van de Beierse keurvorst in München beleefde Sir Benjamin zijn productiefste jaren op natuurwetenschappelijk gebied. Ook op amoreus gebied liet hij zich bepaald niet onbetuigd, met alle complicaties van dien. Zijn eerste taak was te adviseren inzake een reorganisatie en modernisering van het Beierse leger. Het doel was de moraal en de gevechtswaarde omhoog te brengen en de kosten omlaag. Het bleek dat de kleding van de manschappen een grote kostenpost was. Hij analyseerde de isolerende eigenschappen van weefsels, maar vond geen

Afb. 4.2. Benjamin Thompson, de latere Graaf van Rumford, op dertigjarige leeftijd.

geschikte leverancier voor een verbeterd militair tenue en dus zette hij zelf een uniformfabriek op. Vervolgens stichtte hij in Mannheim een militaire werkplaats en in München een kanonnengieterij. Zijn aanzien groeide snel en in 1788 werd hij al staatsraad en minister van oorlog. Daarna volgden het ministerschap van politie, dat te vergelijken is met minister van binnenlandse zaken, en de bevordering tot luitenant-generaal.

Zijn bevoegdheden waren welhaast dictatoriaal. Hij maakte daarvan gebruik door alle zwervers en bedelaars op te laten pakken, gevangen te nemen én aan het werk te zetten. De gevangenis heette voortaan *Het Huis der Industrie*. Hun eerste taak was uniformen voor het leger maken in ruil voor kleding en voeding.

Omdat de kosten van voedsel hoog waren, onderzocht Sir Benjamin kookmethodes, voedingswaarden en tevredenheidsgevoelens. Hij concludeerde dat de aardappel een heel goed basisbestanddeel voor een maaltijd was. Soep was volgens hem een plezierige aanbiedingsvorm van voedsel. Het leger zette hij in om een door hem ontworpen stadspark aan te leggen, *Englischer Garten* geheten.

Allerwegen waren de reacties positief, want de armen kregen een rol in de maatschappij en de tevredenheid en stabiliteit werden vergroot. Zijn filosofie was, dat je beter mensen eerst gelukkig kunt maken en daarna deugdzaam, dan omgekeerd.

In 1792 stond generaal Thompson op het toppunt van zijn macht toen hij naast zijn militaire en politieke functies ook vice-regent voor de keurvorst van Beieren werd. Deze bezorgde Sir Benjamin de titel *Graaf van Rumford van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie*.

Graaf Rumford ging onvermoeibaar door met natuurwetenschappelijke experimenten en analyses, met name op het gebied van de warmteleer. De calorische warmte-theorieën van Black en Lavoisier werden door hem gekritiseerd. Miste Rumford nog één vorm van erkenning en wel de wetenschappelijke? Militair en politiek aanzien, titels en rijkdom waren immers aanwezig. Hij kreeg verlof van de keurvorst en keerde in 1795 naar Londen terug voor publicatie van zijn ‘essays’ en presentaties voor de Royal Society.

In Londen ontmoette hij ook zijn inmiddels volwassen dochter Sally voor het eerst weer. Zij zou daarna haar vader bijna vier jaar vergezellen. Intussen raakte Beieren tussen twee vuren door de oorlog van Frankrijk met Oostenrijk. In 1796 riep de keurvorst Rumford terug om het opperbevel van het Beierse leger op zich te nemen en een regentschapsraad voor te zittingen, zodat Karl Theodor naar Saksen kon gaan. Met succes verdedigde Rumford München tegen de Fransen; voedsel en brandstof waren er in voldoende mate dankzij zijn weldoordachte distributiesysteem.

Als Beieren weer tot rust is gekomen, wordt Rumford opnieuw minister van politie en voert hij onder andere een meldplicht voor vreemdelingen in.

Intussen verslechterde de relatie van Rumford met het Münchense stadsbestuur en aasden ‘echte’ Duitsers op zijn functies. De keurvorst vaardigde Rumford af als buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister bij het Hof van St. James in Londen, maar George III weigerde zijn geloofsbrieven te aanvaarden, omdat er geruchten gingen dat de graaf de Britten bespioneerde ten behoeve van Frankrijk. Rumford vestigde zich in 1798 als een rijke ambteloze burger in Londen.

4.4 Engeland 1798 – 1803

Rumford bood vanuit Londen John Adams, de president van de Verenigde Staten van Amerika, zijn diensten aan. Zijn plan was de leiding van de militaire academie in West Point op zich te nemen. Toen Adams gewezen werd op de opstelling van de vroegere Thompson tegenover de Amerikanen tijdens de jaren vóór de onafhankelijkheidsverklaring, kwam de gewenste benoeming er toch niet.

In 1799 ontwikkelde Rumford samen met zijn Londense vrienden Sir Joseph Banks en Henry Cavendish, Earl of Spencer, het plan voor een Openbaar Instituut met twee doelen:

- verspreiden van kennis van nieuwe en nuttige mechanische verbeteringen;
- onderwijzen van de toepassing van wetenschappelijke ontdekkingen ter verbetering van kunst en nijverheid en ter vergroting van huiselijk comfort en gemak.

Hij ontwierp de statuten en kocht alvast een groot pand in Albermarle Street, dat in 2002 nog steeds een onderzoekslaboratorium, theater, leslokaal en bibliotheek met als huidige functie museum, gentlemenclub en tv-studio bevat!

In 1800 ging hij er zelf ook wonen. Er ontstonden echter moeilijkheden. Rumfords eigengereide gedrag riep weerstand op en de toegankelijkheid van uitvindingen voor iedereen werd door ondernemers als onlogisch en bedreigend ervaren. De industrieel Matthew Boulton schreef bijvoorbeeld: *uw openbaar maken van uitvindingen is ruïneus voor individuen en brengt uiteindelijk schade toe aan de welvaart van Brittannië, want uw vijanden hebben voordeel van zo'n onthulling*. Desondanks kwam het Royal Institution of Great-Britain van de grond. Grote geleerden en ontdekkers als Davy en Faraday zouden er later aan verbonden zijn.

In 1801 reisde Rumford naar München en Parijs. In de Franse hoofdstad ontmoette hij niet alleen Napoleon en Talleyrand, maar ook de rijke weduwe van de scheikundige Antoine Lavoisier, onthoofd in 1794. Twee jaar later koos hij Parijs als zijn nieuwe woonplaats. Zijn dochter Sally was in 1799 reeds teruggegaan naar Amerika.

4.5 Frankrijk 1803-1814

In mei 1803 vestigde Rumford zich in Parijs aan de Rue de Clichy 356. Hij vroeg zich niet af of trok zich iets aan van wat zijn Engelse vrienden hiervan vonden. Engeland en Frankrijk waren immers in staat van oorlog. In Parijs ging hij door met natuurkundig onderzoek en experimenteren en werd hij al gauw lid van het Institut National. Met mevrouw Anne Lavoisier werden de betrekkingen steeds hartelijker. Zij verheugde zich al op de titel Comtesse Lavoisier de Rumford en deponeerde ten gunste van hem 120.000 livres, een som gelijk aan 1 tot 1,5 miljoen euro in 2003. Het huwelijk werd gesloten in 1805.

Het huwelijk bleek geen succes. Aan zijn dochter Sally in Amerika (hij schreef haar tussen 1799 en 1811 meer dan honderd brieven) schreef hij de pech te hebben, getrouwd te zijn met een der meest heerszuchtige, tirannieke, gevoelloze vrouwen die er ooit geweest zijn. Hij kocht een huis in Auteuil en de scheidingsakte werd in 1809 getekend.

In 1810 hielp hij in Beieren Maximilian Joseph (die zich inmiddels koning mocht noemen) bij de oprichting van de Beierse Academie van Kunsten en Wetenschappen. Eind 1811 voegde dochter Sally zich bij hem. Rumford was van plan een allesomvattende filosofie te boek te stellen onder de titel *wezen en werking der ordening*; daar zou het echter niet van komen.

De terreinen van zijn onderzoek betroffen vooral (lamp)licht, warmte en verbranding. Met zijn visie op licht en warmte oogste hij veel succes, maar ook afgunst. Zijn gebrek om plezierig met andere mensen om te gaan deed hem veel sympathie verspelen.

Binnen het Institut National werd hij met intriges bestookt en als buitenlander werd hij allengs buitenstaander. Een bezoek van Davy en Faraday in 1813 vanuit Engeland deed Rumford goed. Voor het overige voelde hij zich geïsoleerd, verbitterd en ongelukkig.

Op 21 augustus 1814 stierf hij plotseling. Zijn grafsteen in Auteuil vermeldt dat er een groot natuurkundige en filantroop begraven ligt. De Universiteit van Harvard zorgt nog steeds voor het onderhoud van het graf.

4.6 Rumford als natuurwetenschapper

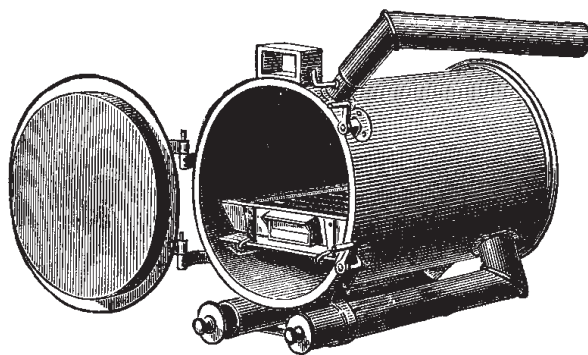
Rumford heeft zich een vernieuwende wetenschapper getoond. Als natuurfilosoof heeft hij nieuwe waarheden aan het licht gebracht. Als uitvinder heeft hij belangrijk bijgedragen aan het veraangenamen van het dagelijkse leven. De volgende opsomming geeft hiervan een beeld. Zij is niet compleet en ook mag bedacht worden dat diverse theorieën en ideeën van Rumford anderen tot nieuwe inzichten en uitvindingen hebben gebracht.

Uitvindingen:

Keukenfornuis, koffiepercolator, hoge-druk-kookpan, kachelpijpschuif, convectiehaard, dubbel-glas-paneel, Rumford kachel, efficiënte olielampen, Rumford glasaardewerk, fotometer, cilindrische doorstroom- thermometer, kalkoven voor cement.

Wetenschappelijke bijdragen:

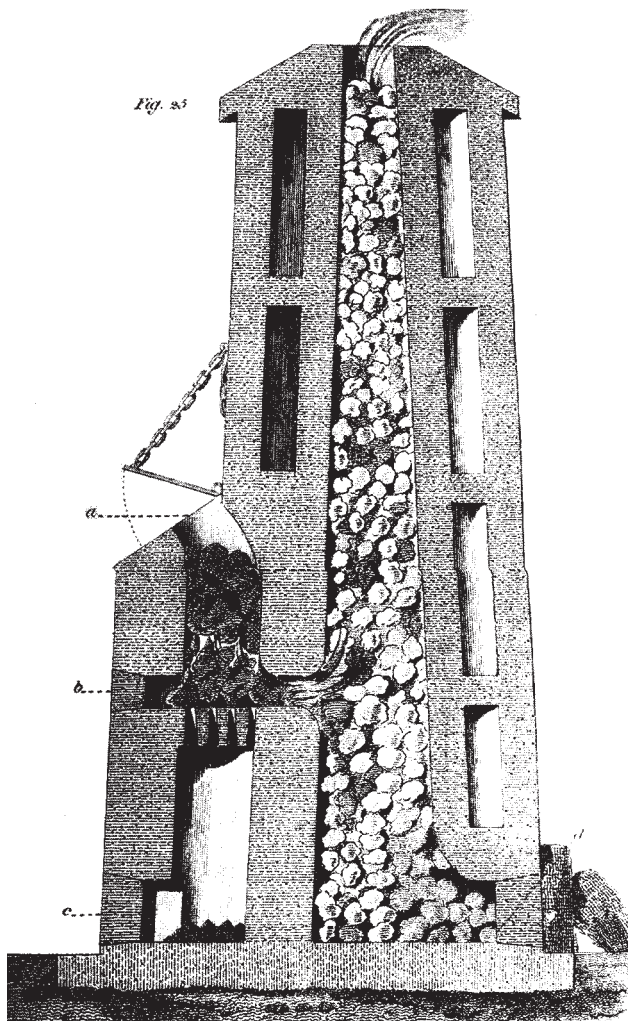
- Aantonen van de aard van de warmte.
- Meting van verbrandingswarmte van brandstoffen, inclusief het ontwerpen van een calorimeter daarvoor.
- Ontwikkelen van technieken voor het meten van de intensiteit van straling; definitie van 'kaarskracht'.
- Bepaling van de eigenschappen van buskruit en bijdragen aan de ballistiek.
- Meting van de specifieke warmte van vele stoffen en materialen.
- Ontdekking van convectiestroming in vloeistoffen.
- Meting van de warmtegeleidbaarheid van vele gassen en van warmteverlies door straling van oppervlakken.
- Bepaling van de isolerende eigenschappen van diverse stoffen.

Afb. 4.3. Rumford ontwierp ook een apparaat om vlees te roosteren.

4.7 Rumfords betekenis voor de armenzorg

Benjamin Thompson Graaf van Rumford heeft naast zijn militaire, politieke en natuurwetenschappelijke verdiensten ook een reputatie opgebouwd als sociaal hervormer. Zijn denkwijze en aanpak werd daarvoor waarschijnlijk niet bepaald door emotionele en sociale overwegingen, maar door rationele. Laat mensen werken

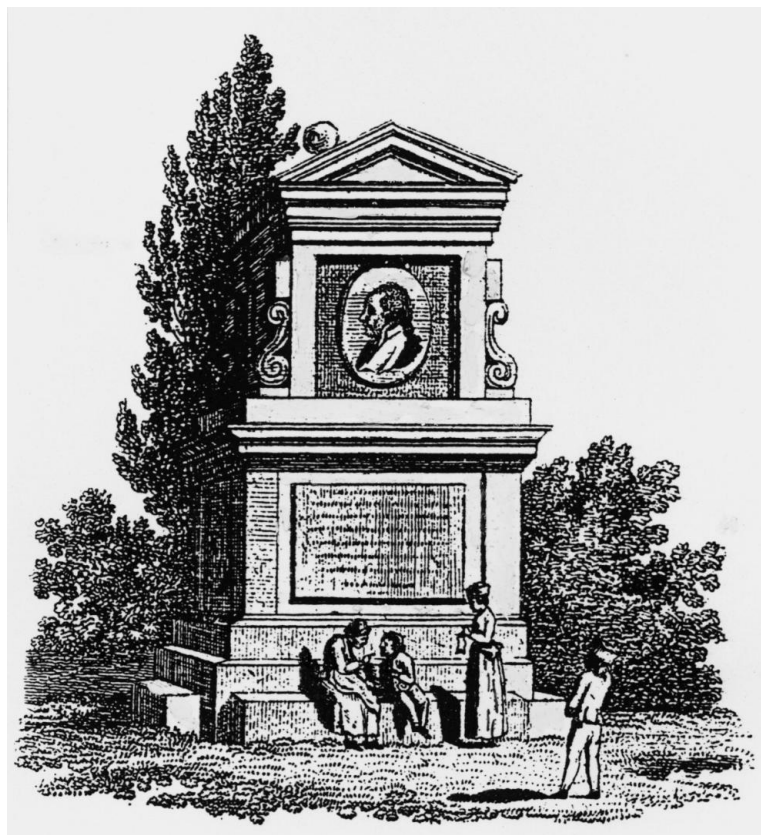
Afb. 4.4. De Rumford-kalkoven. Tegen het einde van de 18e eeuw was er een sterke toename te zien van de behoefte aan ongebluste kalk. De ovens waarin de kalksteen werd verhit, werkten langzaam en verbruikten veel hout als brandstof. Rumford ontwierp een nieuwe efficiëntere oven waarbij de verbrandingsschacht voor de kalksteen gescheiden werd van de brandstof. In het midden is er een constant vuur en bovenaan wordt de hoeveelheid kalksteen aangevuld.

in plaats van zwerven en bedelen. Geef mensen ruimte en ontspanning dan is de samenleving rustiger en veiliger. Voed soldaten goed, dan kunnen ze beter vechten. Bereid voedsel efficiënt, dan kost het minder. Dergelijke inzichten zijn ten dele nieuw voor het laatste kwart van de 18e eeuw. Rumford vertaalde ze in werkhuizen voor bedelaars en zwervers, een andere opzet van gevangenissen, parken en tuinen ter ontspanning en gaarkeukens voor grootschalige voedselbereiding, vooral in de vorm van soep. Rumfords visie en maatregelen, vooral uit zijn Beierse tijd, hebben

zeer snel op grote schaal in vrijwel geheel West-Europa navolging gevonden. In het bijzonder betrof dit Rumfords soep op basis van aardappelen.

Vanaf de Franse Revolutie was de politieke kaart van West-Europa sterk in beweging. Oorlogsgebieden breidden zich uit. Het platteland kon niet altijd voldoende voedsel leveren op de traditionele manier en de stedelijke bevolking vond onvoldoende werk.

In Engeland en Schotland hadden rond de eeuwwisseling alle grote steden een volkskeuken. In Londen voedde de 'Maatschappij tot verbetering van de positie der armen' in het jaar 1800 al 60.000 inwoners via volkskeukens. In Parijs stond Rumfords naam voluit op de soepbiljetten, ook al was hij dan onderdaan van de niet-bevriende natie Engeland. In Genève bevatten de aankondigingsaffiches zelfs een portret van Rumford. In Nederland zouden Rumfords ideeën inzake voeding der armen langer dan een eeuw in praktijk worden gebracht. De gegoede burgerij heeft daartoe het initiatief genomen en de kosten gedragen, onder meer in steden als Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam, Delft, Gouda en Haarlem. In Dordrecht werd in het jaar 1800 een Rumfordse soepkokerij opgericht. Met de

Afb. 4.5. Het monument dat in 1867 voor de Graaf van Rumford in München werd opgericht.

grote verspreiding van de soepkokerijen wordt de betekenis van Rumford voor de armenzorg goed geïllustreerd.

4.8 *Meningen over Rumford*

De meningen over Rumford zijn verdeeld.

Als mens heeft Benjamin Thompson Graaf van Rumford aanleiding gegeven tot veel kritiek en wantrouwen. Hij bleek niet steeds loyaal, zocht zijn succes in vier landen. Dikwijls is hij beticht van spionage. Hij huwde twee keer, vooral om het geld? Zijn naasten liet hij gemakkelijk in de steek. Hij streefde naar macht door diverse functies tegelijk te vervullen.

Titels en uiterlijk vertoon spraken hem zeer aan. Zijn arrogantie en neiging tot strijd veroorzaakten veel conflicten. Als hij niet dadelijk gewaardeerd werd, voelde hij zich verraden. Anderzijds toonde hij zich als bestuurder/politicus en als natuurwetenschapper onvermoeibaar en creatief. Zijn onderzoekende instelling heeft geleid tot doorbraken in wetenschap, techniek en op maatschappelijk gebied. Harvard en Royal Institution gaan graag praten op Rumford.

In München werd in 1867 aan de Maximiliaanstraat een monument opgericht dat door Koning Maximilian II van Beieren uit eigen middelen was bekostigd.

De Amerikaanse president Franklin Delano Roosevelt heeft zelfs gesteld, dat Thomas Jefferson, Benjamin Franklin en Graaf van Rumford de drie grootste geesten zijn, die Amerika heeft voortgebracht.

4.9 *Besluit*

Ongetwijfeld was Rumford een onverbeterlijke opportunist, die veel weerstand ondervond. Daarnaast oogstte hij bewondering. Op veel terreinen geniet Benjamin Thompson ook twee eeuwen later nog bekendheid. Op grond daarvan behoort hij zeker tot de categorie van bijzondere mensen. Ideeën van Benjamin Thompson, Graaf van Rumford, zijn gedurende vele jaren onder meer in Dordrecht in praktijk gebracht. Dit boek, daaruit voortvloeiend, vormt een klein monument voor de Graaf van Rumford.¹

¹ Voor verdere kennismaking met Rumfords leven en werk zijn vele bronnen beschikbaar. Thompson, Benjamin: 'Essays, Political, Economical and Philosophical', London 1796. Egon Larsen: 'Graf Rumford, ein Amerikaner in Muenchen', Muenchen 1961. Internet: www.ri.ac.uk: Royal Institution. www.rumford.com.

Afb. 5.1 *Het Schoon Gebouw der Rumfordsche Soepcommissie*. (Tekening uit 1842 van Commissaris Hilmar Johannes Backer). Deze verschaftte tevens een toelichting bij zijn fraaie tekening:

De hechte zuilen waarop het Soepgebouw rust, zijn de bestuurders, van wie de namen zijn weergegeven. De zuilen rusten op de hoekstenen die door de oprichters Gevers en Riemersma worden gevormd. Het middenstuk wordt gevormd door oprichter Rens die in 1842 nog altijd actief is. De tekenaar eert hem in het midden met een borstbeeld op een sokkel waaromheen volgens hem *een lief getal van Maagden* (die aan 't ontschillen van het Appeltje zich waagden) danst (GAD 238-197).

5 De Dordtse Rumfordse Soepkokerij

In hoofdstuk 2 werd melding gemaakt van de mislukte landelijke collecte voor stadgenoten die in behoeftige omstandigheden verkeerden. Dit vormde voor het particuliere initiatief in Dordrecht mede de aanleiding tot actie over te gaan.

In Den Haag hadden Gijsbert Karel van Hogendorp en C.W. de Lange van Wijngaarden een aantal proeven met de bereiding van soepmaaltijden genomen. Deze experimenten waren dermate gunstig uitgevallen, dat zij besloten in hun stad een intekenlijst te laten rondgaan en als tegenprestatie aan de intekenaren bonnen te geven, waarmee een begunstigde gedurende een bepaalde periode een warme maaltijd kon krijgen.

Dordtenaar Albert Jan Verbeek verhuisde naar Den Haag, waar hij tot afgevaardigde van Dordrecht in de centrale regering gekozen was. Daarom nam hij ontslag als leraar aan de Dordtse Latijnse School, waar zijn broer rector was. Verbeek kwam dermate onder de indruk van de Haagse experimenten, dat hij een Dordtse vriend, mr. Hugo Gevers, handelaar en lid van het stadsbestuur, zo enthousiast maakte dat deze in Dordrecht een organisatie opzette voor het uitdelen van voedzame maaltijden aan behoeftige en armlastige stadgenoten.

Omdat Gevers het te druk had de kar in zijn eentje te trekken, verzocht hij twee van zijn Dordtse vrienden hun medewerking aan het project te verlenen: mr. Pieter Cornelis Riemersma, die destijds in Dordrecht verbleef vanwege zijn benoeming tot Raad van een departementaal gerechtshof (dat ten gevolge van de staatsomwentelingen nooit in werking was getreden) en Jan Cornelis Rens, griffier aan de Dordtse rechtbank. Dit drietal vormde de *Commissie tot Uitdeeling van Rumfordsche Soep* in Dordrecht, zij waren de eerste commissarissen.

5.1 Een intekenlijst gaat rond

Waarschijnlijk vond de oprichtingsvergadering plaats op 22 november 1800, want toen besloten de drie commissieleden onder de gegoede burgers van Dordrecht een intekenlijst te laten rondgaan, waarop voor één of meer porties voedsel kon worden ingetekend. Onder een portie werd verstaan het totaal van warme soepmaaltijden die vier maal per week gedurende een aaneengesloten periode van 15 tot 21 weken werden uitgedeeld. Bij een periode van 15 weken betekende dat dus 60 maaltijden per portie. Ter informatie van de intekenaren, dus de ‘weldoeners’ of ‘donateurs’, was de lijst vergezeld van een pamflet uit Den Haag, gedateerd 15 november 1800. Hierin stond vermeld, dat de burgers De Lange van Wijngaarden en Van Hogendorp zich met het bestuur over het liefdewerk belastten, daar vrienden der noodlijdende mensheid aldaar een intekening gehouden hadden.

Het doel van de voedselverstrekking was *eerlijke brave lieden die door ouderdom, gebreken, ziektes, toevallen of andere noodlottige omstandigheden als gebrek aan werk, dan wel vele kinderen, in armoede gedompeld zijn en voedsel derven, te hulp te komen*. Bedelaars, lediglopers en ander slecht volk werden echter uitgesloten, omdat de vrees bestond dat anders de bedelarij en lediggang er door bevorderd zou-

De ondergetekenden, door de intekenaars op het Plan tot de uitdeeling der Rhumfordsche Soup gecommitteerd om hetzelfde in werking te brengen, hebben de eer, by deezen aan hunne Medeburgers bekend te maken, dat de Lyst ter Intekening op gem. Soup, ten einde aan niemand de gelegenheid zou benomen worden om tot dit liefde-werk mede te arbeiden, zal open leggen in de Menno-niten Kerk van Maandag den 22 tot Zaturdags den 27 dezer Maand, Was steeds de weldadigheid het onderscheidend character onzer natie, by elke behoefte haarer lydende Natuurgenooten; Dordrechts ingezeetenen hebben voorzeeker, bestendig hunne schatting der Menschlievendheid toebrengeende, en deswegens nooit vruchteloos aangespoort, genoegzaam getoond, hoe zeer zy van dien Christen-plicht overtuigd waaren en dien ook betrachten; dan dat eenige verdere opwekking hier toe, by de beschouwing van het toeneemen der nooddruft in dit jaarsaisoen noodzakelijk zouden zyn. Met veel genoeg en berichten tevens Commissarissen aan hunne Mede-Intekenaars, dat hun door de Municipaliteit van Stadswegen, ingevolge hun verzoek, een lokaal ter uitdeeling der Soupen is aangewezen, beneevens het gebruik der benoodigden Keukengereedschappen; werdende door hun ten deezen aan het Plaatselyk Bestuur opentlyk dank betuigd wegens dit daadelyk en nuttig bewys van medewerking tot bereiking van het doel deezer Instelling,
Dordrecht, den 19 December 1800.

HUGO GEVERS
PIETER CORNELIS RIEMERSMA
JAN CORNELIS RENS.

Afb. 5.2. Advertentietekst uit de Dordrechtsche Courant van 23 december 1800.

den worden. Ter meerdere zekerheid werden predikanten, pastoors en armbezorgers van de gemeenten verzocht te melden welke lieden naar hun mening deze hulp nodig hadden en deze het meest verdienden.

Teneinde zoveel mogelijk Dordtenaren te bereiken, werd de intekenlijst ook nog van 19 tot 27 december 1800 ter tekening gelegd in de voormalige Mennonietenkerk, nu bekend als het gebouw Patrimonium aan de Lange Breestraat (Dalen, 803-805).

Nog vóór de kerstdagen van 1800 riepen de drie Dordtse commissarissen een vergadering bijeen in de Grote Zaal van de Heelhaaksdoelen, thans beter bekend als de Statenzaal in het Hof. Ten overstaan van ongeveer 2/3 deel van het aantal intekenaars werd onder voorzitterschap van Gevers verslag gedaan van de voorbereidingen. De vergadering keurde alle genomen maatregelen goed. Het driemanschap kreeg opdracht alles te doen wat in zijn vermogen lag om de voedselverstrekking tot een succes te maken. Daarnaast werd het driemanschap gemachtigd, indien noodzakelijk, het aantal commissarissen uit te breiden uit de intekenaars. Bovendien bepaalde de vergadering, dat het eigendom van de portie en de besteding ervan een zaak van de intekenaar was.

Vervolgens verdeelden de commissarissen onderling de taken. Gevers zou voor de bevoorrading zorgen, wat inhield dat hij tegen een zo gunstig mogelijke prijs

de voedingsmiddelen en brandstoffen zou inkopen. Daarom werd de aankoop van de ingrediënten die in grote hoeveelheden vereist waren, aanbesteed. Dit betrof aardappelen, rijst, gort, erwten, zout, peper, rundvlees, alsmede steenkolen voor het stoken van de kookketels. De levering werd meestal aan de inschrijver met de laagste prijs gegund. Indien er maar één aanbieding was, werd deze pas in tweede instantie geaccepteerd, nadat de commissarissen ook nog naar een andere offerte hadden gekeken.

P.C. Riemersma belastte zich met het toezicht op de bereiding van de maaltijdsoep, een deel van de verstrekking van de spijzen en de zorg voor het personeel. Aldus bleven voor J.C. Rens het ophalen van de penningen bij de intekenaren en het betalen van de kosten over. Daarnaast hield hij, evenals Riemersma, het toezicht op de uitdeling en afgifte van de maaltijden. Tenslotte verplichtten de commissarissen zich na het einde van het winterseizoen aan de gezamenlijke intekenaren Rekening en Verantwoording der penningen af te leggen.

COMMISSARISSSEN over de INTEEKENING ter UITDEELING van SPYZE aan BEHOEFTIGEN, hebben het genoegen hunne Mede-Inteekenaren te verwittigen, dat met de Uitdeeling een aanvang zal worden gemaakt, op Donderdag den 1 January 1801 's namiddags ten 12 uur, in het *Oude Vrouwenhuis* op het *Bagynhof*.

Dat, tengevolge het vastgesteld Plan, hier meede zal worden gecontinueerd, des Maandags, Dingsdags, Donderdags en Zaturdags van elke week, tot den *1 Maart aanstaande*.

Dat de Uitdeeling zal geschieden in een Pot, Kan, Kom of Bak, welke zal moeten worden meedegebracht door een yder, welke tot de uitdeeling koomt. Commissarissen verzoeken alle Inteekenaren, hun te willen berichten, of zy al dan niet over de aan hun ter hand gestelde portie Kaartjes beschikt hebben, ten einde daar naar de benooodigde hoeveelheid voedsel te reegelen. Zy herinneren deswegens hunne Meede-Inteekenaaren de bepaaing dat by gebrek deezer opgaave geen uitdeeling zal geschieden, aan de Behoeftigen van wier nummer dit verzuimd is. Zullende tot het ontvangen van dit bericht gevaceerd worden ten huize van den derde Ondergeteekende op Woensdag den 31 December 1800, 'smorgens van 9 tot 12 uren. Zonder echter dat opgaave behoeft te geschieden van den Naam der Persoon, welke met de uitdeeling begunstigd word.

De zoodanigen der Inteekenaaren, welke ter Vergadering van den 23 December niet zyn tegenwoordig geweest, kunnen, des verkiezende, van de als toen bepaalde schikkingen ter uitdeeling, kennis neemen ten huize van den derde Ondergeteekende.

Dordrecht, den 27 December 1800.

HUGO GEVERS
PIETER CORNELIS RIEMERSMA
JAN CORNELIS RENS

Afb. 5.3. Advertentietekst uit de Dordrechtsche Courant van 30 december 1800.

In de Dordrechtsche Courant van 27 december 1800 werd per advertentie bekend-gemaakt dat de voedseluitdeling op donderdag 1 januari 1801 zou beginnen. Aan de intekenaren werd verzocht alsnog te berichten of zij van de ingetekende hoeveelheid voedsel gebruik wilden maken, dat wil zeggen, die aan de hun bekende arme mensen wilden toekennen, opdat de hoeveelheid te bereiden soep hieraan aangepast zou kunnen worden.

Om zoveel mogelijk personen in de gelegenheid te stellen in te tekenen, hield commissaris Rens op woensdagochtend 31 december 1800 in zijn woning een ontvangst. Hier konden degenen die alsnog wilden deelnemen, zich aanmelden.

5.2 Plaats van de uitdeling

Het stadsbestuur stelde het leegstaande Oudevrouwenhuis aan het Bagijnhof ter beschikking van de Commissie. Dit gebouw had zij namelijk op 27 februari 1800 gekocht van de regenten van het voormalige Oudemannen- en Oudevrouwenhuis (Lips 434-435). Hier bevond zich een keet of kookhuis met een ketel voor de maaltijdbereiding, maar hierin konden slechts 100 maaltijden ter grootte van een scheplepel gekookt worden, terwijl het aantal uit te delen maaltijden aanzienlijk meer bedroeg. Na overleg met het stadsbestuur betaalde de Commissie aan de Ontvanger van de stedelijke belastingen f 100 als bijdrage voor een door de stad aan te schaffen grotere ketel.

Afb. 5.4. Uiterst links het Oudemannenhuys, daarnaast Gemeenteschool 3 en rechts het Oudevrouwenhuis aan het Bagijnhof op de hoek van het Achterom, omstreeks 1900. In 1904 werden het Oudevrouwenhuis en Gemeenteschool no. 3 gesloopt om plaats te maken voor een nieuw postkantoor, dat in 1974 op zijn beurt moest wijken voor een winkelcomplex.

De maaltijdsoep werd bereid volgens de receptuur van Rumford, zoals die in Den Haag en Haarlem toen ook gebruikelijk was. Ook de maat van een opscheplepel kwam overeen met die van andere steden.¹

5.3 Portiekaartjes of coupons?

Aan de intekenaren werd als bewijs van betaling een zogeheten *portiekaartje* met een registratienummer uitgereikt. Dit kaartje kon de intekenaar aan personen geven die hij er voor in aanmerking vond komen. Tegen overlegging van dit portiekaartje op de plaats van uitdeling ontving de begunstigde bonnen voor de maaltjduitdeling. Het was de bedoeling dat de intekenaren in de week voorafgaand aan de uitdeling het bewijs van hun intekening inleverden: een of meer genummerde portiekaartjes. Als zij dat niet, of te laat deden, konden de soepkokers geen goede prognose maken van het aantal te koken en uit te delen maaltijden. Dit laatste werd gecontroleerd aan de hand van de bonnen, die in de week voorafgaande aan de week van uitdeling ingeruild waren voor een portiekaartje. Deze portiekaartjes werden soms weer ingenomen van de personen die de soepmaaltijd kwamen afhalen. Daarna werd het portiekaartje weer afgegeven aan de gezinnen waarvan de commissie overtuigd was dat ze de maaltijden echt nodig hadden en dus ook zouden komen ophalen. *Anders zouden er te veel porties ingetekend worden die niet benut zouden worden*, aldus secretaris Rens. Gevreesd werd namelijk, dat bij een minder strenge controle op het afhalen van de soep veel te veel maaltijden zouden overblijven. Bovendien werd bij de bereiding toch altijd meer soep gekookt dan uitgedeeld. De resterende soep werd in de *nadeling* alsnog weggegeven, zonder vermelding van de begunstigden.

De commissarissen besloten al spoedig dat, als het nummer van het kaartje te laat werd aangemeld, in die week geen maaltijd aan de begunstigde zou worden verstrekt. Dit besluit werd onder de aandacht van het publiek gebracht door vermelding op de portiekaartjes. Bij de aanmelding voor de uitdeling kon volstaan worden met het noemen van het nummer van het portiekaartje, doordat de naam van de begunstigde geregistreerd was bij het toekennen van het nummer.

In 1846 overwogen de commissarissen of de portiekaartjes vervangen zouden moeten worden door bladen met coupons per maaltijd, zoals gebruikelijk was in Rotterdam. Enkele commissarissen waren zeer behoudend en voelden dan ook niets voor het veranderen van de portiekaartjes. Na een heftige discussie werd besloten de portiekaartjes in de bestaande vorm te handhaven: één kaartje met langs de rand een aantal nummers die gemarkeerd konden worden per uitgedeelde maaltijd.

In de vergadering van 12 december 1853 berichtte een commissie bestaande uit H. Vriesendorp, J. Rens en J. Deking Dura, dat het van de bon afknippen van het getal van de uitdeling een snelle en nauwkeurige manier van controle was. Derhalve besloot de Soepcommissie voortaan het nummer af te knippen, te beginnen bij 1, en zo voort. Dit systeem werd tot de laatste uitdeling volgehouden (GAD 238-160).

¹ Een scheplepel of Dordtse Kan mat ongeveer $2\frac{1}{4}$ Dordtse pond (= ongeveer 1 liter).

Ten behoeve van de bedeelden van de *Vereeniging tot Heil der Armen*, kortweg *het Heil der Armen* genoemd, werden in 1881 *dagkaartjes* of *bonnen* uitgegeven in plaats van de portiekaartjes (GAD 238-31).

De commissarissen besloten in oktober 1895 dat de verenigingen *Armenzorg* en het Heil der Armen voortaan de portiekaartjes naar eigen goedvinden mochten verdelen. In de loop van de jaren werd de controle op het aantal uitgedeelde maaltijden vereenvoudigd door alleen te turven hoeveel uitgedeeld werd, zonder de registratie van het nummer van het portiekaartje. Van deze registratie is slechts één weekstaat bewaard gebleven, zie afbeelding 8.3.

Als een milde weldoener of intekenaar meer personen te eten wilde geven dan hij zelf in aanmerking vond komen voor de maaltijden, kocht hij een groter aantal porties en gaf wat hiervan resteerde aan de Commissie ter verdeling onder de overige armen.

Wanneer na het begin van de uitdelingsperiode alsnog porties besteld werden, werd de prijs naar rato verminderd, want er hoefden immers minder maaltijden geleverd te worden. In deze eerste uitdelingsperiode van 1801 kreeg de intekenaar voor elke twee weken korter durende uitdelingsperiode een korting van zes stuivers op de oorspronkelijke intekenprijs. In totaal waren toen 430 porties uitgedeeld, wat neerkwam op ongeveer 25.800 maaltijden.

Na afloop van de uitdelingen legden de commissarissen tegenover de intekenaren rekening en verantwoording af over het gevoerde financiële beleid. De bescheiden hiervan werden ter inzage gelegd en vervolgens in een vergadering met de intekenaren besproken.

Helaas was de belangstelling van de intekenaren voor het gevoerde beleid zo gering, dat er vrijwel niemand ter vergadering verscheen. De eerste keer werd aan de voornaamste drie donateurs verzocht de papieren in te zien en voor akkoord te ondertekenen. Sindsdien werden deze bescheiden tevoren aan de commissarissen toegestuurd, zodat op de dag van de aanbesteding van de ingrediënten de commissarissen de rekening en verantwoording konden beoordelen en na goedkeuring ondertekenen.

5.4 De benoeming van commissarissen

Aan het begin van de nieuwe uitdelingsperiode werd de eerste vergadering in de derde week van september of in het begin van oktober gehouden. Allereerst werden de commissieleden opnieuw benoemd, of in geval van bedanken of overlijden, aan-

Rekening & Verantwoording welke doen de Burgers Jan Hendrik van Meeteren, Hugo Gevers, Pieter Cornelis Riemersma, Jan Cornelis Rens, David du Bois & Hendrik Vriesendorp van zoodanigen ontvangsten & uitgaven als zij gehad & gedaan hebben wegens de intekeningen van spijsze aan behoeftigen alhier plaats gehad hebbende van de 1^e Januarij tot den 31 Maart & op den 8^e April 1801 in het gewezen Oude Vrouwenhuis & waar daar viermaal ter weeke telkens van 226 tot 150 porties á 2½ Ct zijn uitgereikt

Afb. 5.7. Bovenstaande tekst is te lezen aan het hoofd van de lijst van de Rekening en Verantwoording van de eerste uitdelingsperiode in 1801 (GAD 238-36). Met *porties* worden hier maaltijden bedoeld.

gevuuld met nieuwe deelnemers, gekozen uit de lijst van intekenaren. Het was daarbij tot omstreeks 1925 de gewoonte, dat twee commissarissen – gekleed in lange jas en hoge hoed – het nieuw gekozen commissielid thuis opzochten om hem op de hoogte te brengen van zijn verkiezing, in afwachting van een acceptatie of afwijzing van de eervolle benoeming.

Oorspronkelijk werd iedere commissaris voor een periode van een jaar benoemd. In de praktijk bleef een commissaris echter in functie totdat hij bedankte of kwam te overlijden, hetgeen in een aantal gevallen tot een bijzonder lange zittingsduur geleid heeft. Behalve de genoemde zittingsduur valt eveneens op, dat gedurende het ruim 200-jarige bestaan van de Commissie nooit een vrouw er deel van heeft uitgemaakt. Uit de notulenboeken blijkt niet, dat vrouwelijke deelname aan de Commissie werd overwogen.

5.5 De taakverdeling van de commissarissen

De commissaris-controleur werd bijgestaan door een knecht of bediende die optrad als schrijver. Deze persoon noteerde tijdens de uitdeling wie een maaltijd kwamen halen of schreef de nummers op van de bonnen waarop een soepmaaltijd uitgedeeld werd.

Elk jaar dienden de taken en werkzaamheden van de commissarissen opnieuw vastgesteld te worden, zoals de (her)benoeming van president en secretaris-penningmeester. In de tweede helft van de 19e eeuw werd het secretariaat opgesplitst. De penningmeester was voortaan eerste secretaris, terwijl de *controleur* ook als tweede secretaris fungeerde. De *commissaris-controleur* had tevens tot taak *de voortgang van de intekeningen te bewaken*, dat wil zeggen: toezicht te houden op de intekenlijsten en het verstrekken van de portiekaartjes conform de ingetekende bedragen.

Vervolgens ging het om de benoeming van de *heeren opzieners* (= commissarissen) die voor het in ontvangst nemen van de goederen en het bijhouden van de voorraad zorgdroegen.

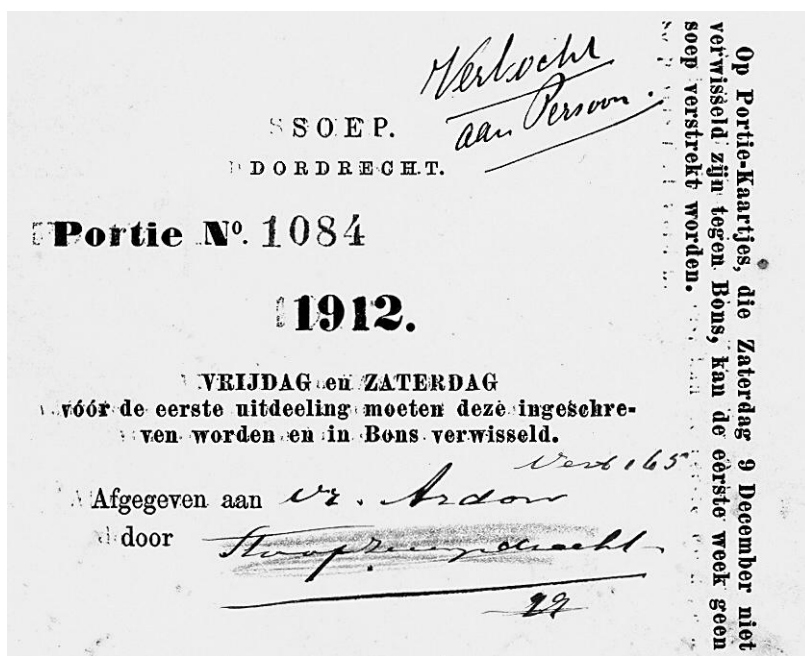
De *kokers* hielden toezicht op de bereiding en de *kokingen* van de soepmaaltijden. Daarnaast hadden zij de verantwoordelijkheid voor *het dienstwezen*. Hieronder werden de werkzaamheden verstaan van de baas en zijn huisvrouw, van de knechten en van de werksters en de schilsters. De commissarissen die toezicht hielden op het bereiden van de maaltijden, de *kokers/opzieners*, hadden tevens tot taak de overige bedienden die het zware werk verrichtten en de aardappelschilsters of werksters aan te stellen en daarnaast de ingrediënten voor de maaltijden te bestellen en in ontvangst te nemen. Een van de twee *kokers* hield meer toezicht dan de andere koker en werd dan ook de *controleur* genoemd.

Voorts moest jaarlijks vastgesteld worden wat de taken van de overige commissarissen, de delers, zouden zijn bij de uitdelingen en op welke dagen zij aanwezig zouden zijn.

Voor het personeel was de jaarlijkse aanstelling van de baas-opziener tezamen met zijne huisvrouw van grote betekenis, want dit echtpaar regelde de dagelijkse gang van zaken bij de maaltijdbereiding en hield tevens toezicht op het overige personeel.

Afb. 5.5. Voorkant van een maaltijdbon uit 1900. Op de rand staan de nummers die per uitdeeling werden gemarkeerd (GAD 238-203).

Afb. 5.6. Portiekaartje nr. 1084 uit 1912 werd verkocht aan Persoon. Uiteindelijk zou Vrouw Ardon dit portiekaartje ontvangen (GAD 238-141).

ADVERTENTIE van INTEEKENING

Op Maandag den 8 dezer en volgende dagen zal aan de huizen der Ingezetenen worden aangeboden, de LIJST van INTEEKENING voor de UITDEELING van SOEP aan behoeftigen, in het aanstaande wintersaizoen. De intekeningsprijs is bepaald op f 2,40 p. portie.

Deze inrigting, die sedert vele jaren, een gezond en aangenaam voedsel aan behoeftigen verschafte, en in hunne noodduft gedeeltelijk voorzag, wordt wederom aan de bekende weldadigheid van de Dordtse Ingezetenen aanbevolen; ook dit jaar zal wederom twee weken langer dan gewoonlijk, en dus gedurende tenminste 15 weken, viermaal per week, de uitreiking der gewone portie plaats hebben.

Zoo iemand de Lijst ter Inteekening niet mogt zijn aangeboden en verlangen zoude deel te nemen, wordt men verzocht zich aan te melden bij den Heer H. VRIESENDORP, Hoogenieuwstraat, alhier.

Dordrecht, den 2 October 1847

Afb. 5.8. Advertentietekst in de Dordrechtsche Courant van 4 oktober 1847.

5.6 Vaststelling van prijs, data van intekening en duur van de uitdelingsperiode

De intekenprijs per portie werd voorlopig vastgesteld op grond van de prijzen van de ingrediënten in het voorafgaande jaar, vergeleken met de prijzen op het moment van intekening. De datum voor de intekening en het aanbesteden van de grote hoeveelheden ingrediënten voor de soep werden meestal medio oktober bekendgemaakt via een advertentie in de Dordrechtsche Courant en omstreeks 1877 ook gedurende een korte periode in de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Al spoedig verving de Commissie deze laatste krant door het Dordrechtsch Nieuwsblad.

Te zelfder tijd brachten twee commissarissen een bezoek aan Burgemeester en Wethouders om te laten weten, dat de inschrijving weer geopend werd. Tevens verzochten zij wederom van het Oudevrouwenhuis aan het Bagijnhof gebruik te mogen maken. Dit jaarlijkse verzoek werd overigens altijd ingewilligd. Pas in oktober 1885 lieten B & W weten, dat het lokaal aan het Bagijnhof tot wederopzegging in vrij gebruik werd toegestaan (GAD 238-161).

Een volgend punt van de commissievergadering betrof het vaststellen van het aantal uitdelingsdagen, dat bij de intekeningen aangekondigd moest worden – vrijwel altijd de maandag, dinsdag, donderdag en zaterdag – en hoeveel weken de uitdeling zou duren (tussen de 13 en 21 weken).

Aandacht was er ook voor het vaststellen van de datum waarop het koken van de maaltijden zou beginnen, meestal medio december. Een van de commissarissen kreeg tot taak met de boekhouders van de diaconie van de Nederduitsch Gereformeerde (= Hervormde) Gemeente, de diaconieën van de overige kerkgenootschappen, het stedelijke armbestuur en de armbesturen van Zwijndrecht en Groote Lindt, overleg te plegen over de prijs van hun aandeel in de soepuitdelingen. Voor uitdelingen buiten de stad werden transportkosten berekend. In 1928, bijvoorbeeld, werd een ½ cent per liter soep in rekening gebracht.

5.7 Uitbreiding van de Commissie.

Afgesproken was, dat tenminste één commissaris bij toerbeurt aanwezig zou zijn bij de bereiding (de koker) en ook minstens één bij de uitdeling van de maaltijden (de deler) om er op toe te zien, dat alles goed verliep. Deze kreeg ook de taak van controleur. Het was zijn taak nauwkeurig na te gaan of de uitdeling goed verliep en of iedereen zijn maaltijdsoep kwam afhalen.

Aangezien het takenpakket van de Commissie een te groot beslag op de drie commissarissen legde, nodigden zij al spoedig uit het midden van de intekenaren Johan Hendrik van Meeteren, David Dubois en Henri Vriesendorp uit om tot de commissie toe te treden.

Het aantal maaltijden dat jaarlijks werd uitgedeeld, vertoonde in het begin van de 19e eeuw een voortdurende groei. Dit vormde een toenemende werklast voor de commissarissen. Daarom besloten zij in het najaar van 1811 hun aantal van zes uit te breiden tot veertien. Hierbij behielden Hugo Gevers en Jan Cornelis Rens hun bestuursfuncties, respectievelijk als president en secretaris-penningmeester. Vier commissarissen werden gedurende een dag per week belast met het toezicht op het koken van de maaltijden en het beheer van de voorraden. Van de tien overige heren waren er dagelijks twee die toezicht op de uitdeling hielden.

Hugo Gevers bedankte in 1819 voor de Commissie, omdat hij tot burgemeester van Dordrecht was gekozen en die functie eiste al zijn aandacht op. François de Roo van Westmaas volgde hem dat jaar op als president.

Bij de voorbereiding van het seizoen 1847/1848 werd op voorstel van Henri Vriesendorp de functie van controleur aan een aparte commissaris opgedragen. Dit betekende, dat er nog een commissaris benoemd moest worden. Deze eer viel Elias de Joncheere ten deel, terwijl Vriesendorp de functie van controleur bleef vervullen. Hiermee was het aantal commissieleden op vijftien gebracht.

5.8 Overige voorbereiding voor het uitdelingsseizoen

Aan de hand van het verslag over het gebruik van het Oudevrouwenhuis en de toestand waarin het gebouw en de gereedschappen verkeerden, werd nagegaan of er reparaties dan wel vervanging van materialen noodzakelijk waren.

Tijdens dezelfde vergadering bepaalde de Commissie de datum waarop het aanbesteden van de ingrediënten om 12 uur 's middags in het Oudevrouwenhuis zou plaatsvinden. De condities van aanbesteding van het vorige jaar werden daarbij opnieuw bekeken en zonodig bijgesteld. Op dezelfde dag als die van de aanbesteding, maar een uur vroeger, werd de *Rekening & Verantwoording* van het voorgaande jaar beschikbaar gehouden voor de intekenaren, voor het geval zij zouden komen opdagen. Het financiële overzicht circuleerde onder de commissarissen voorafgaand aan de dag van de aanbestedingen, zodat zij tevoren allen de papieren konden doornemen en voor akkoord tekenen (GAD 238-197). In 1883 werd besloten voortaan geen vergadering meer bijeen te roepen voor de rekening en verantwoording, maar de papieren uitsluitend ter goedkeuring onder de commissarissen te laten circuleren.

Bezoek van keizer Napoleon

Tijdens het eerste jaar van de Franse overheersing, bracht keizer Napoleon op 5 oktober 1811 een bezoek aan Dordrecht. Hij arriveerde per ‘jagt’ onder begeleiding van enkele lichte oorlogsvaartuigen, maar voer daarna met een ‘chaloup’ (= luxe sloep) door de Dordtse havens. Hier ontving hij de Dordtse magistraten aan boord. Vervolgens bracht hij een bezoek aan de Biesbosch. Hierna scheepte Napoleon zich voor het Groothoofd weer in op het keizerlijke jacht. Om 12.00 uur vertrok de keizer naar Gorinchem.

Napoleon schonk Dordrecht een bedrag van 6.000 Franse Francs, d.w.z. bijna 3.000 Nederlandse guldens, tegenwoordig ongeveer € 65.000. Hij overhandigde dit bedrag aan de Maire, mr. Paulus Repelaer van Spijkenisse (1766-1844), ten behoeve van de armen van de stad. Burgemeester Repelaer droeg deze schenking over aan het bestuur van de Rumfordse soepuitdeling, die voor dit bedrag 920 portiekaartjes aan het Algemeen Armbestuur ter beschikking stelde.

Afb. 5.10. Van het bezoek aan Dordrecht van keizer Napoleon (1769-1821) is een verslag te vinden in de Dordrechtse Courant van 8 oktober 1811. Hierin wordt niets gezegd over de schenking die de keizer deed aan de maire van Dordrecht. Het notulenboek van de Soepcommissie geeft hierover meer uitsluitsel (GAD 238-197).

5.10 Wie kregen de maaltijden uitgereikt?

Zoals hierboven werd vermeld, was er uitvoerig contact tussen de commissarissen van de Rumfordse Soep en de diaconieën in de stad en de armbesturen van Dordrecht, Zwijndrecht, Groote Lindt en zelfs Hendrik Ido Ambacht.

Het is echter niet eenvoudig te achterhalen welke personen in aanmerking mochten komen voor de soepmaaltijden. De bedeelden werden niet met naam geregistreerd, behalve de begunstigden van het *Fonds Stoop en wijlen de Weduwe van Nicolaas Leendert Antonie Vriesendorp, geboren Wilhelmina Deking Dura*, korthedshalve het *Fonds Stoop* genoemd (GAD 238-141). Dit fonds, waarover later meer, noteerde nauwkeurig de naam, het adres en het nummer van het uitgereikte portiekaartje van de cliënten in een soort kasboek, dat van 1909 tot en met 1931 werd bijgehouden. Tevens werd opgeschreven welke instantie de begunstigde had aangemeld, bijvoorbeeld een commissaris (met naam), of een instelling zoals het Heil der Armen, of Armenzorg. Indien de bewuste persoon niet meer in aanmerking kwam voor de soep, werden de gegevens doorgestreept en daardoor onleesbaar gemaakt.

Met enige moeite is te lezen in de aantekeningen van het *Fonds Stoop* betreffende de winter 1929-1930, dat onder de 57 bedeelden zich 15 weduwen bevonden. Als het adres leesbaar is, valt op dat zeer veel adressen rond de Nieuwkerk gelegen zijn. Dit gebied stond in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw nog steeds bekend vanwege de sociale en economische problemen van de bewoners.

Dikwijls werden kinderen erop uitgestuurd voor het ophalen van de maaltijden. Dit gaf soms aanleiding tot problemen. Bovendien werden er vaak door één persoon (of kind) ettelijke maaltijden tegelijk opgehaald, zodat de commissarissen in 1852 op de achterkant van de bonnen lieten drukken, dat iemand niet meer dan twee bonnen

vr. Kralygh N.R.	3. Hasperpad 52	1077	1047	942.
J. Tharfa N.R.	1078 1078	1078	1049	
Wed. J. Grooten N.R.	1079	1079	1049	885.
J. de Groot N.R.	1080	1080	1050	943.
Wed. H. de Groot N.R.	1081	1081	+	
J. de Groot N.R.	1082 1083	1082 1083	1051 1052	
vr. Ardon Tabel van Ardon verkocht.	1084	1084		
Wed. J. de Groot N.R.	1085	979		
Wed. J. de Groot N.R.	1086	1047	1053	886
J. de Groot N.R.		1014	1054	944
K. G. de Groot N.R.		1030	1055	
K. G. de Groot N.R.	1056		1056	887
J. de Groot N.R.	1057		1057	945

Afb. 5.11. Een bladzijde uit het Boek(je) van het Fonds Stoop en Wed. Vriesendorp-Deking Dura in 1912. Een unieke vermelding in het boek is, dat het portiekaartje van vr. Ardon is verkocht, zie ook afb. 5.6, (GAD 238-141).

Aan INTEEKENAREN ter UITDEELING van SOEP aan BEHOEFTIGEN wordt medegedeeld dat de Heeren *O.B. 't Hooft van Benthuisen, G.O. Lotsij, J.O.W.F. Rens, Mr. A. Blussé, S. van Brakel, J.C. Deking Dura, P.J. de Kanter Jr., C. Vriesendorp, Mr. J. de Koning, Mr. A. den Bandt, H. Vriesendorp Jr., Jhr. F.J. van den Santheuvel, Mr. S. van Gijn, A.F. van der Linden en J.W.M. Roodenburg* de regeling op zich hebben genomen.

De uitdeelingen zullen beginnen *Maandag 15 December 1873* en gedurende 15 weken, vier malen ter week plaats hebben.

De intekeningsprijs blijft bepaald op *f 3* per portie, waarvan de gelden in de volgende week zullen worden opgehaald.

Mogt iemand nog verlangen deel te nemen, gelieve men zich aan te melden bij den Heer P.J. DE KANTER Jr., aan de Nieuwehaven.

Nog wordt hierbij kennis gegeven, dat de Commissie besloten heeft voortaan geene kinderen beneden 13 jaar tot afhaling van Soep toe te laten.

Dordrecht, 29 November 1873

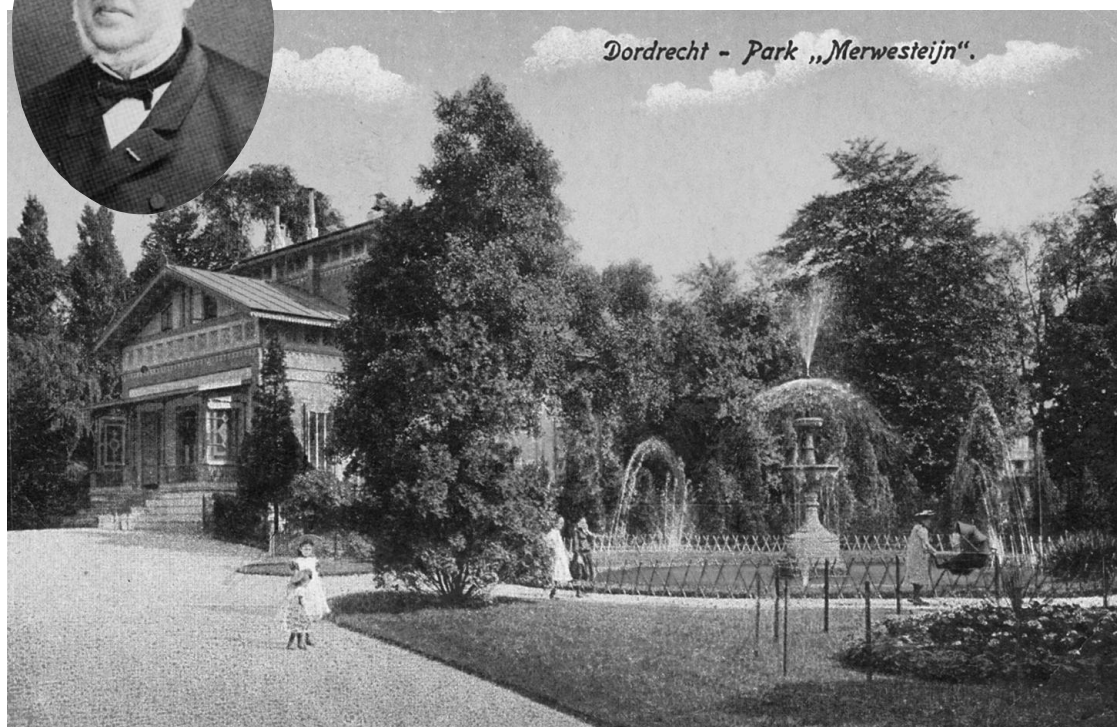
Afb. 5.12. Advertentietekst in de Dordrechtsche Courant van 30 november 1873.

tegelijktijd mocht aanbieden. Desondanks werden toch (te) jonge kinderen uitgezonden om de soep te halen. Dit vormde in oktober 1873 voor de Soepcommissie aanleiding te besluiten *kinderen beneden 13 jaar niet meer tot afhaling van Soep toe te laten, hetgeen achter op de Bons zal worden gedrukt en in een der volgende advertentiën zal bekend gemaakt worden. Het doel van dit besluit is, het schoolverzuim zoo veel mogelijk tegen te gaan.* Om deze maatregel bekendheid te geven, werd die onder de aandacht van het brede publiek gebracht door borden met de tekst van het besluit te laten ronddragen door de stad.

5.11 Buitengewone uitdelingen

Indien de nood van de behoeftigen bijzonder groot was, bijvoorbeeld als gevolg van ziekten zoals de cholera, maar ook in geval van extreem hoge prijzen van de levensmiddelen door slechte oogsten of een bijzonder langdurige en strenge winter, werden extra uitdelingen, door de commissarissen *buitengewone deelingen* genoemd, gehouden op de dagen waarop gewoonlijk geen uitdeling plaatsvond. Als extra uitdelingen overwogen werden, kwamen de commissarissen van de Rumfordse Soepkokerij in een of meer extra vergaderingen bijeen, waarin zij bepaalden of er uitdelingen op andere dagen dan de vier gebruikelijke weekdays moesten plaatsvinden. Tevens stelden zij dan vast of deze betaald zouden worden uit het inmiddels gevormde fonds of dat deze uitdelingen op kosten van particulieren gehouden zouden worden en tegen welke prijs.

De zomer van 1816 werd gekenmerkt door langdurige hevige regenval met dientengevolge aanzienlijk kleinere oogsten. Hierdoor stegen de prijzen van alle levensmiddelen fors. De verwachtingen voor de winter waren dan ook somber. Ten einde een maximale intekening te bereiken en dus een zo groot mogelijk aantal behoeftige medeburgers te kunnen helpen, besloten de commissarissen in plaats van een

Afb. 5.13. Otto Boudewijn 't Hooft van Benthuisen (1802-1878), commissaris van de Rumfordsse soep (1832-1877), lid van de Eerste Kamer, directeur van de Drentsche Veen- en Midden-Kanaal-Maatschappij en eigenaar van de villa Merwesteijn. Na de dood van zijn echtgenote (1884) kocht de gemeente Dordrecht het landgoed (foto H.J. Tollens, 1916).

bediende te laten rondgaan met de intekenlijst, zelf twee aan twee met de lijst de stad rond te gaan. Hiertoe maakten zij een verdeling van de stad in zes wijken. Deze actie resulteerde in een inschrijving voor 2.010 porties, bijna tweemaal zo veel als in voorgaande jaren! Waarschijnlijk hadden twee commissarissen met de intekenlijst meer overwicht, zodat een hogere inschrijving bereikt kon worden. Omdat de voedselprijzen hoog bleven, werd de uitdeling in 1817 voortgezet tot eind april, dat wil zeggen 19 weken achtereen.

Ook tijdens strenge winters werden buitengewone delingen door de commissarissen noodzakelijk geacht, zoals in februari 1841 toen de zeer strenge winter lang aanhield. Daarom bood Pieter Blussé van Zuidland de Commissie aan, een extra uitdeling te betalen. Zijn voorbeeld kreeg navolging van enige 'weldadige mensen-vrienden', zoals dat in de notulen genoemd werd. Voor de commissarissen vormde het voorstel van Blussé aanleiding tot het houden van een buitengewone vergadering

Wijkindeling van Dordrecht in 1816

- Wijk 1:* De Hoogt bij mej. de wed. J. Schouten, daar achter heen bij Jan Schouten, den Draai over op de Kalkhaven, de Kalkstraat door in de Prinsenstraat, de Leuvenbrug over naar het Maartensgat, de Engelenburgerbrug over naar de Hoge Nieuwstraat.
- Wijk 2:* Te beginnen van de Vuilpoort langs de Voorstraat aan beide zijden, tot aan de Visstraat, het Bagijnhof langs tot het einde van de straat.
- Wijk 3:* Te beginnen op de Voorstraat van de Visbrug, Vriezestraat ten einde, en op de Vest bij Roodenburg, Van de Vriezestraat op de Voorstraat aan beide zijden, tot aan de Nieuwstraat, de Hofstraat en 't Hof, Steegoversloot door tot aan de St. Jorispoort bij dr. Crol, aan de Voorstraat van de Nieuwstraat aan beide zijden, tot het Steegoversloot.
- Wijk 4:* Van het Steegoversloot langs de Voorstraat aan beide zijden, tot aan het Melkpoortje, de Lijnbaan en Noordendijk en dan de Boogjes tot bij Cramer.
- Wijk 5:* De Wollewevershaven, Kuipershaven, in de Wijnstraat aan beide zijden, de Gravestraat tot bij A. Blussé terug in de Wijnstraat tot aan de Wijnbrug aan beide zijden.
- Wijk 6 :* Van de Wijnbrug tot aan het Stadhuis aan beide zijden, de Grotekerksbuurt achter de Grote Kerk tot mevrouw de weduwe Van Pouliën, den Houttuinen door, op de Varkenmarkt tot aan de Rode brug.

Afb. 5.14. De wijkindeling voor de commissarissen die in 1816 rondgingen met de intekenlijst (GAD 238-197).

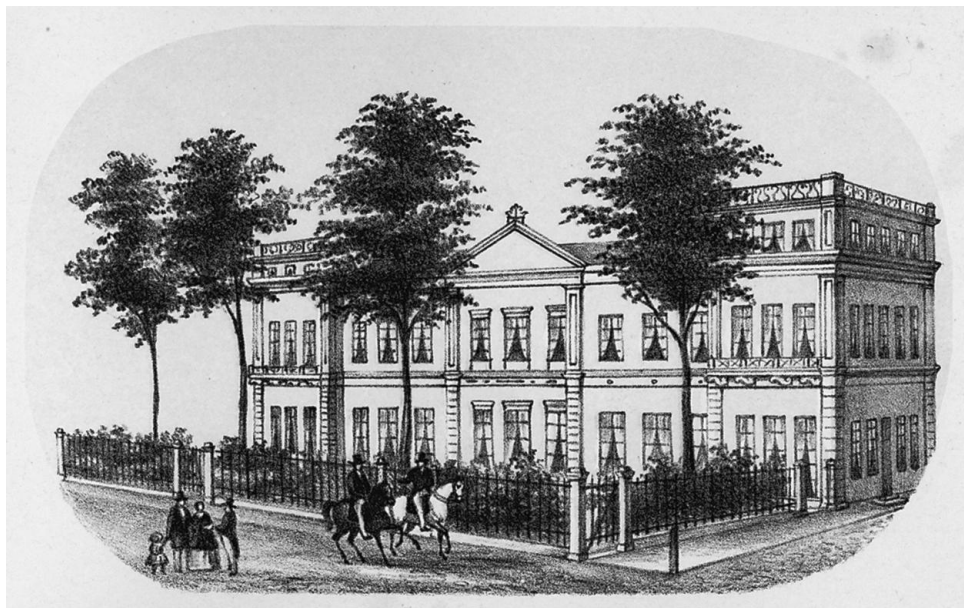
op zondagmorgen 7 februari 1841 in de spreekkamer van de toenmalige Sociëteit De Harmonie. Hier werden de kosten van de maaltijdverstrekking vastgesteld en werd bepaald dat extra maaltijden gekookt en uitgedeeld zouden worden wanneer de koude het noodzakelijk zou maken. Deze uitdelingen kwamen voor zover mogelijk ten laste van het fonds.

Wegens de buitengewoon strenge winter van februari 1871 werden extra uitdelingen van erwtensoep gehouden op maandag 13, woensdag 15 en vrijdag 17 februari. Deze maaltijden konden uit de opbrengst van de gewone intekening bekostigd worden. Op woensdag 22 februari 1871 werd zelfs nog een extra uitdeling gehouden.

5.12 Cholera en de uitdelingen van extra maaltijden

De cholera manifesteerde zich tussen 1832 en 1883 regelmatig in Dordrecht (Esseboom/Kammen, 233), hetgeen ettelijke keren aanleiding vormde voor extra verstrekkingen van maaltijden. De diaconie van de hervormde Gemeente verzorgde voor haar armen in de zomer van 1832 maaltjduitdelingen vanwege het heersen van de cholera. Deze uitdelingen werden tegen vergoeding van de kosten in het lokaal van de Rumfordse Soepcommissie gehouden. De diaconie werd hierin bijgestaan door enkele commissarissen van de Rumfordse Soepkokerij.

Verscheidene instanties verzochten rijst toe te voegen aan de soep. De president van de *Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt te Dordrecht*, dr. M.G.

Afb. 5.15. Sociëteit De Harmonie werd in 1796 opgericht in de Heelhaaksdoelen (onder anderen door J.C. Rens en D. Dubois). Na een verblijf van een aantal jaren in de Blauwpoort betrok de sociëteit in 1808 een eigen gebouw aan de Binnenwalevest (Veersteiger). Op deze plaats liet zij in 1850 een nieuw gebouw verrijzen, dat in 1851 in gebruik werd genomen. In 1916 werd het gebouw verkocht aan de Gemeente Dordrecht, die er een gemeentelijke kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen vestigde. Momenteel is het een appartementengebouw (litho van F. Böger naar een tekening van J.H. van der Heijden, D.I. 235).

Timmers Verhoeven, lichtte in een brief van 4 november 1848 aan de Soepcommissie het nut toe van rijst bij het heersen van diarree. Aangezien de rijst een enigszins stoppende werking op het darmstelsel heeft, werd om die reden de gort in de soep tijdens een cholera-epidemie dikwijls vervangen door rijst.

Het gebeurde ook dat de hervormde diaconie de maaltijdsoepen met gort betrok van de Rumfordse Soepkokerij, zoals onder andere in 1848, 1853 en 1866. Hoe

Maar thans veroorloven wij ons UEds aandacht bijzonder te vestigen op de bestanddeelen deszelves, erwten, gort en sellerij, welke wij bij de nu heerschende gevaarlijke ziekte zeer nadeelig achten en verplicht zijn ten sterkste te ontraden. De ondervinding heeft ons zoo menigmalen geleerd, dat dezelve op zich zelve reeds lichtelijk diarrhoea verwekken kunnen. Wij onderwerpen het aan UEd beoordeeling of dezelve niet zou kunnen vervangen worden door rijst-soep, maar zonder eenige specerij, welker nuttigheid en doelmatigheid gedurende de vorige cholera-Epidemieën binnen deze stad in het ooglopend gebleken is.

Afb. 5.16. Gedeelte uit de brief d.d. 4 november 1848 waarin dr. M.G. Timmers Verhoeven, president van de *Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorsigt te Dordrecht*, de Soepcommissie wijst op het belang van rijst (GAD 238-118).

ernstig dat laatste jaar de opleving van de ziekte was, moge blijken uit het feit, dat zowel een commissaris, H. Boonen, als een van de knechten, Antonie Schaap, in 1866 aan de cholera overleed. Na de 'gewone' uitdelingsperiode die van 10 december 1865 tot 24 maart 1866 duurde, werd wegens een hernieuwde uitbraak van de cholera in Rotterdam de voedseluitdeling in Dordrecht voortgezet tot 4 augustus 1866, nadat een nieuwe intekenronde met een bijzonder royale opbrengst was beloond.

Het hoofdbestuur van de *Vereeniging tot Bevordering van Volksgezondheid* verzocht de Soepkokerij in de periode van 29 augustus tot 26 september 1867 rijstsoep uit te delen wegens het heersen van de cholera.

In tegenstelling tot de gangbare wijze van administratie met de portiekaartjes die gedurende de gehele uitdelingsperiode geldig waren met markeringsmogelijkheid door middel van de nummers op de rand, werd voor elke maaltijd een aparte bon beschikbaar gesteld. De kostprijs bedroeg 6 cent per maaltijd. Omdat hiervoor vrijwel geen belangstelling bestond, kocht deze vereniging de kaartjes bij de Soepcommissie op en verkocht ze vervolgens voor 4 cent. Als 'Volksgezondheid' deze kaartjes niet afgenomen en doorverkocht had, zou de gehele uitdeling mislukt zijn.

5.13 Politiesteun tijdens de uitdelingen

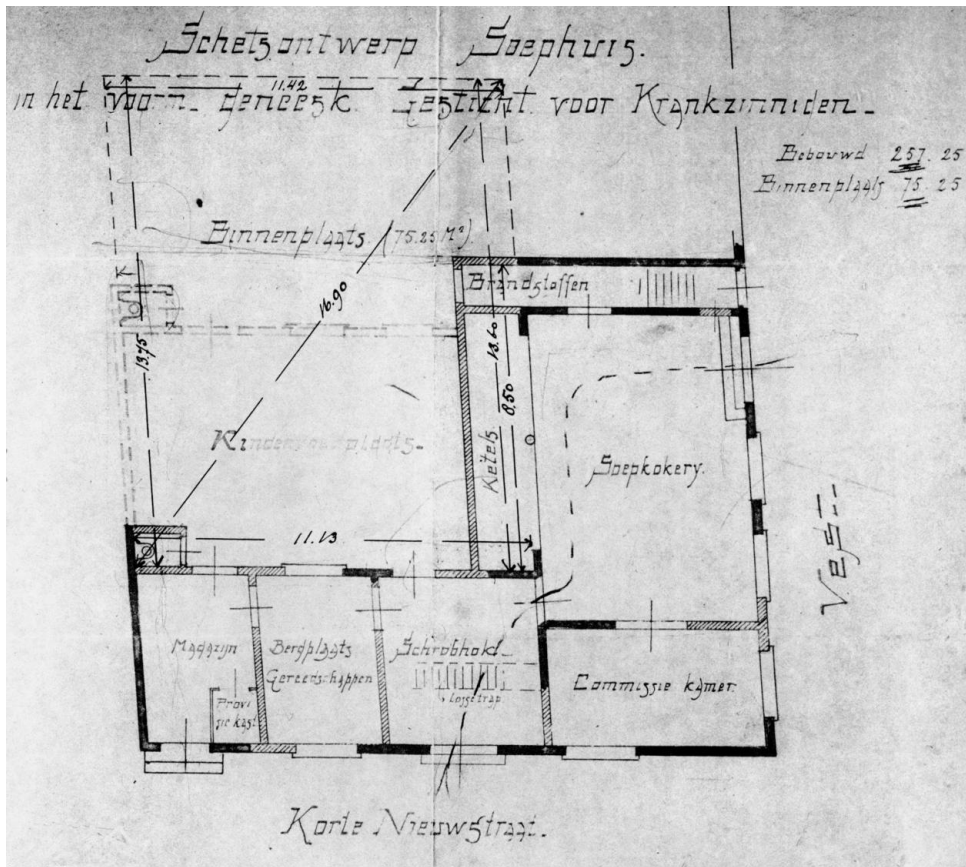
Omstreeks 1845 vroeg de Soepcommissie de stedelijke politie toezicht te verlenen bij de uitdeling van de soepmaaltijden, opdat deze ordelijk zouden verlopen.

Tijdens de vergadering van 9 maart 1846 kreeg A. den Bandt de opdracht *aan de Heer Commissaris van politie de vraag voor te stellen of het noodig en doelmatig is om aan de agenten die bij de uitdeeling hebben geadsisteerd een douceur voor die assistentie ter hand te stellen. Ter dispositie ter dezer zake wordt gesteld eene somma van f 12.*

Voortaan kregen de agenten van politie, die tijdens de uitdeling de orde moesten bewaren, gezamenlijk f 10 ter verdeling. Deze traditie werd voortgezet tot in de 20ste eeuw. Waarschijnlijk liet de medewerking van de politie soms te wensen over, want in maart 1857 kwamen er klachten van de zijde van de Soepcommissie over onvoldoende aanwezigheid van de agenten tijdens de uitdelingen.

5.14 Verhuizing naar de Vest

Eind januari 1904 liet het Dordtse gemeentebestuur de Rumfordse Soepcommissie weten, dat het voormalige Oudevrouwenhuis verkocht was en vóór 1 april van dat jaar ontruimd moest zijn. Vervangende ruimte werd aangeboden in een vleugel van het vroegere Krankzinnigengesticht op de hoek van de Vest en de Korte Nieuwstraat. Tegenwoordig is er de Dienst Kunsten van de gemeente Dordrecht gehuisvest. Deze ruimte was aanzienlijk kleiner dan waarover de Commissie aan het Bagijnhof had kunnen beschikken, zodat niet alle gewenste verbouwingen uitgevoerd konden worden. Onder andere werden twee nieuwe koperen ketels geïnstalleerd en de keukeninventaris vanuit de opslag weer op de juiste plaats gebracht.

Afb. 5.17. Plattegrond van Vest/Korte Nieuwstraat, na de verbouwing (GAD 238-21). Boven het magazijn, de bergplaats en het schrobhok bevond zich de erwtenzolder. Een gedeelte van de binnenplaats werd benut voor het bouwen van de Kindervoedplaats. Voor de commissarissen was een eigen kamer beschikbaar. Met een stippellijn werd de route aangegeven die de soephalers dienden te volgen.

Op 17 november 1904 werd de kookinstallatie op de Vest voor het eerst beproefd door het koken van 500 soepmaaltijden, die aan het Burgerlijk Armbestuur werden geschonken (GAD 238-161).

De eerste commissievergadering op de nieuwe locatie vond plaats op 23 december 1904. Er bleken nog enkele wensen betreffende de nieuwbouw:

- no. 100 voor HH Commissarissen ontbrak,
- de vloeren in kokerij en schrobhok waren niet voldoende afwaterend gelegd,
- de schoorsteenroker boven de ketels was te laag, want die kwam maar 2 m boven de dakgoot uit, terwijl het minstens 3.75 m moest zijn,
- het kolenhok was te klein door ongunstige afmetingen.

Een aantal van bovenstaande wensen kon niet (meer) gehonoreerd worden, doordat de bouwactiviteiten al te ver gevorderd waren en de ruimte te beperkt was voor alle veranderingen.

Afb. 5.18. De schalenbalans die de Soepkokerij lange tijd gebruikte. Onder toezicht van een commissaris werden de hoeveelheden afgewogen (GAD 238-197).

Het afwegen van de ingrediënten voor de soep geschiedde destijds nog steeds met schalen. Daarom stelde Daniël Crena de Iongh in 1904 de vraag of een bascule-weegschaal nodig was. Hierop kreeg hij een ontkennend antwoord. Jacobus Johannes Vriesendorp van Renesse vroeg zich af of er eigenlijk niet beter met een ander soort ketel gekookt zou moeten worden. Nachtarbeid zou dan wellicht overbodig zijn. Alle voorstellen kwamen echter te laat, want de bouwactiviteiten waren al te ver gevorderd, *bovendien voorheen werkte het toch deugdelijk*. Het probleem van de nachtarbeid door de knechten zou dan ook niet meer aangepakt of opgelost worden.

5.15 De voedselbereiding tijdens de Eerste Wereldoorlog

De Rumfordse Soepkokerij stelde voor 1912 en de volgende jaren de prijs vast op 6¼ cent per soepmaaltijd. Ondanks de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de prijzen van de levensmiddelen als gevolg van schaarste fors gestegen, zodat in 1915 de prijs van een soepmaaltijd verhoogd moest worden tot 8¼ cent.

De *Vereeniging De Centrale Keuken* kon in 1915 voldoende ingrediënten voor de maaltijdbereidingen verwerven, in tegenstelling tot de Rumfordse Soepkoke-

Afb. 5.19. In januari 1919 waren bovenstaande bonnen geldig.

rij. De Centrale Keuken nam daarom tijdelijk de taak van de Soepcommissie over en zorgde eveneens voor de maaltijden van *Kindervoeding*² (zie paragraaf 10.4).

In 1919 nam het Comité Kindervoeding de exploitatie van de maaltijdbereiding zelf ter hand, maar in 1921 besloot ze toch weer gebruik te maken van de Rumfordse Soepkokerij. De prijs per liter maaltijdsoep bedroeg toen 15 cent. Deze prijs werd in het volgende jaar niet gewijzigd. In 1923 kon de prijs tot 13 cent worden verlaagd. Tenslotte werd van 1924 t/m 1931 door de Soepcommissie aan het Comité voor Kindervoeding 8 ct. voor een liter maaltijdsoep berekend.

5.16 *Het einde van de soepuitdelingen*

De financiële deelname aan de maaltijdverstrekking door de donateurs van de Rumfordse Soepcommissie toonde al jarenlang een daling. Dit was een gevolg van de vergrijzing en dientengevolge het frequenter voorkomen van het overlijden van begunstigers, terwijl er daarentegen geen nieuwe donateurs bijkwamen. Bovendien werd vrijwel nooit meer dan één portie per intekenaar gekocht. Dit had tot gevolg dat jaarlijks het tekort aangevuld moest worden uit de opbrengst van het kapitaal. Als deze bron van inkomsten er niet was geweest, zouden de voedseluitdelingen noodgedwongen al veel eerder gestaakt zijn. Ook de belangstelling van de beoogde doelgroep nam steeds meer af dankzij de toenemende zorg van de overheid voor de minderbedeelden. Inmiddels waren in de meeste steden van ons land de gaarkeukens al opgeheven. Dit alles bijeen betekende dat het uitdelen van de Rumfordse soep zo langzamerhand een achterhaalde zaak was geworden. Op initiatief van de penningmeester van de Soepcommissie, F. Herman van Gijn, besloot de Commissie op 8 juni 1931 unaniem, dat met het einde van het winterseizoen 1930-1931 ook het definitieve einde van de soepuitdelingen was gekomen. Tevens werd besloten, dat

² Volgens J.L. van Dalen (p. 987-988) zou de Soepcommissie in 1915 zijn opgeheven en vervolgens als *Commissie tot uitdeling van warme spijzen aan behoeftigen* zijn heropgericht. Deze laatste naam – evenals diverse varianten ervan – werd echter al vóór 1880 gebruikt (GAD 238-102). Over een (tijdelijke) opheffing van de Soepcommissie is niets terug te vinden in het notulenboek van de Commissie (GAD 238-161).

Afb. 5.20. Kast van de Rumfordse Soepcommissie, sinds 1955 in het bezit van Museum Simon van Gijn, museum aan huis. De leverancier factureerde eveneens het bedrag dat op grond van de Zegelwet verschuldigd was.

het aantal commissarissen in de toekomst niet meer zou worden aangevuld, totdat het zou bestaan uit vijf personen.

Van de weinige roerende goederen die de Commissie in haar bezit had, werd in 1904 een oude peilstok, waarmee de inhoud van de kookketels werd bepaald, aan de vereniging Oud-Dordrecht overgedragen. In 1931 schonk de Soepcommissie de vereniging Oud-Dordrecht een koperen opscheplepel, symbolisch ter afsluiting van de uitdelingen van Rumfordse soep.

Daarnaast bezat de Commissie sinds 1896 een kastje, dat voor f 45 was vervaardigd door de meubelfabriek en stoffeerderij Wed. C. Drooge, Voorstraat 308. Hierop was voor de somma van f 1,25 de naam *Rumfordsche Soep* gegraveerd. In dit kastje werden de archiefstukken van de Commissie bewaard. Het stond vanaf 1931 in het kantoor van de Rotterdamsche Bankvereniging aan de Wijnstraat 79. In 1955 schonk de Commissie het kastje aan het Museum Mr. Simon van Gijn. Tegelijkertijd werd het grootste deel van het archief van de Commissie overgedragen aan het Dordtse Stadsarchief.

5.17 De Commissie is een Instelling van Weldadigheid

Bij de oprichting van de *Commissie tot uitdeeling van Rumfordsche Soep* op 1 januari 1801 was de enige doelstelling het uitdelen van voedsel in het kader van de armenzorg te Dordrecht. Na het beëindigen van de voedselverstrekking in 1931

beperkte de Commissie zich tot het beheer van het aanwezige kapitaal, dat bestond uit de samenvoeging van het *Fonds Stoop* en het 'gewone' fonds van de Soepcommissie. Uit de interesten van beide fondsen werd tot 1948 het pensioen van baas Van Voorden betaald. Door een zorgvuldig beheer van het kapitaal nam de opbrengst in de laatste decennia van de 20ste eeuw aanzienlijk toe. Dit maakte het mogelijk jaarlijks schenkingen te doen aan een of meer instellingen die op enigerlei wijze in relatie staan tot het oorspronkelijke doel, de armenzorg en voedseluitdeling in Dordrecht.

Tussen 1931 en 1950 werden organisaties die zich met armenzorg bezighielden door de Commissie bedacht. Ook in de tweede helft van de 20ste eeuw kregen dergelijke instellingen een schenking. Dankzij het feit dat de opbrengst van het kapitaal was toegenomen, konden ook andere, verwante, projecten met een bijdrage in de kosten gesteund worden. Als voorbeeld van de donaties die verleend werden, kunnen genoemd worden schenkingen aan sommige instellingen voor armenzorg. Daarnaast werden bijdragen geschonken aan instellingen voor jeugdwerk ten behoeve van de aanschaf van keukenapparatuur. Tevens werden verscheidene stichtingen met een ideële doelstelling bedeed met een bedrag voor de verstrekking van soep of maaltijden. Overheidsinstellingen kwamen en komen in principe niet voor een schenking in aanmerking.

5.18 De Commissie is voortaan een stichting

De Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep ontdekte in de loop van de jaren negentig van de 20ste eeuw, dat zij als instelling van weldadigheid geen juridische status had. Dit had echter nooit enig probleem opgeleverd. Wellicht had de hoge ouderdom van de instelling een betrouwbare uitstraling. Overigens, al in de tweede helft van de 19e eeuw werd de Commissie beschouwd als een instelling van weldadigheid. Zij moest toen jaarlijks verslag van haar financiële toestand uitbrengen aan de gemeente Dordrecht, hetgeen in de gemeentelijke jaarverslagen werd opgenomen. Ingevolge de Rompwet Instellingen van Weldadigheid van 1912 was ook nu nog de Commissie aan te merken als een instelling van weldadigheid. Op grond van artikel 54 lid 1 van de Overgangswet invoering Nieuw Burgerlijk Wetboek kon derhalve het bestaan van de Commissie als stichting voortgezet worden. Teneinde toch aan de fiscaal-juridische onzekerheid betreffende het functioneren van de Commissie een einde te maken, werd de naam bij notariële akte op 30 december 1996 gewijzigd in: *Stichting tot uitdeeling van Rumfordsche Soep*. Artikel 2.1 van de statuten vermeldt: *de stichting heeft ten doel te voorzien in de uitdeling van Rumfordsche Soep en andere warme spijsen aan behoeftigen in Dordrecht en omstreken; en voorts al hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords*.

Voornoemde ruime formulering van de doelstelling biedt het bestuur van de stichting (tot uitdeling van Rumfordse Soep) de mogelijkheid optimaal aan haar doelstellingen te beantwoorden. Het beleid inzake de schenkingen door de stichting wordt jaarlijks opnieuw overwogen door het bestuur, dat uit vijf commissarissen bestaat. Hoewel het nu een stichting is geworden, blijft officieus de al meer dan twee eeuwen gevoerde naam Commissie echter voortbestaan.

Afb. 6.1. Ook de gemeenten Zwijndrecht en Groote Lindt namen via hun armbesturen deel aan de voedseluitdeling, beide voor ongeveer 80 porties. Hiermee kwam het totale aantal ingetekende porties voor de winterperiode 1812-1813 op circa 1.370. Deze maaltijden werden in vaatjes naar de plaats van bestemming vervoerd. De vaten werden onder andere bij wijnhandel Van Oldenborgh geleend. De wijnkoperij J. van Oldenborgh & Zn. werd in 1799 in Willemstad opgericht. Deze kocht in 1831 de pakhuizen Bordeaux aan de Wijnstraat en Rheims aan de Kuipershaven. De knechten van deze wijnhandel ontvingen van de Soepcommissie in 1867 f 2,50 wegens *het gebruik van ledig fust*.

6 Financiën van de Dordtse Rumfordse Soepkokerij

Zoals eerder vermeld, verkeerden rond 1800 vele landgenoten en dus ook stadgenoten in moeilijke financiële omstandigheden. Algemene sociale maatregelen om de nood van degenen die in behoeftige omstandigheden verkeerden op te vangen, waren er nog niet. De armen waren aangewezen op het particuliere initiatief en de bijstand verleend vanuit de kerkelijke genootschappen. In het bijzonder tijdens de winterperiode wanneer veel werk stil lag vanwege de kou, ontvingen de arbeiders geen of weinig geld. In navolging van het Haagse voorbeeld werd geld ingezameld, waarmee voedingsmiddelen en brandstof (steenkool en brandhout) gekocht konden worden, waardoor de bereiding van de soepmaaltijden volgens de Rumfordse receptuur kon plaatsvinden.

6.1 De eerste uitdelingsperiode

Bij de voorbereidingen tot de uitdeling van de maaltijdsoep werd de prijs van een portie vastgesteld op f 10 als er vóór 1 januari 1801 werd ingetekend, de datum waarop de eerste maaltijden voor die winterperiode uitgedeeld zouden worden. Op de eerste dag van uitdeling werden 225 maaltijden verstrekt en al spoedig bleek, dat de kosten veel lager waren dan begroot was, zodat de prijs per portie (= meestal 15 weken lang vier maaltijden per week) tenslotte uitkwam op f 4.

Wanneer na het begin van de uitdelingsperiode alsnog porties werden besteld, werd de prijs naar rato van de latere intekening verminderd, er behoeften immers minder maaltijden geleverd te worden. In deze eerste uitdelingsperiode van 1801 kreeg de intekenaar voor elke twee weken korter durende uitdelingsperiode een korting van zes stuivers op de oorspronkelijke intekenprijs. In totaal waren toen 430 porties uitgedeeld, wat neerkwam op ongeveer 25.800 maaltijden.

6.2 De intekenprijs per portie

Zoals gemeld bij de eerste uitdeling in 1801, bedroeg de prijs voor een portie uiteindelijk f 4, wat overeenkwam met een prijs per maaltijd van bijna 7 cent. Voor de tweede uitdelingsperiode, de winter 1801/1802, werd de intekenprijs gesteld op f 3, een bedrag dat bijna tien jaar gehandhaafd kon worden. In 1802 slaagde de commissie door scherp in te kopen er in de kostprijs van een maaltijd zelfs tijdelijk te verlagen tot $2\frac{1}{2}$ cent, maar in het algemeen varieerde de prijs per maaltijd tussen 4 en 7 cent.

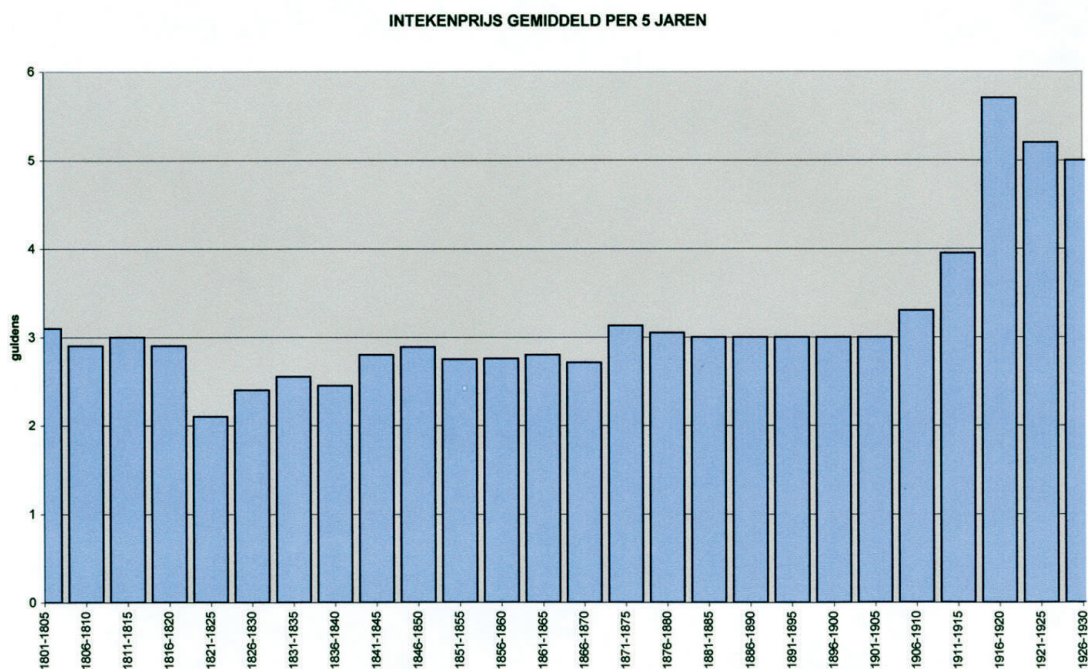
De Prefect van de regering van Dordrecht verzocht in een brief van 12 november 1812 (*het noodlottigste jaar der Fransche Overheersching*, aldus secretaris Rens) de Rumfordse Soepkokerij tegen een prijs van 6 cent soepmaaltijden beschikbaar te stellen voor de stedelijke armen (GAD 238-197). Daarnaast ging de soepkokerij gewoon door met het verstrekken van gratis soepmaaltijden aan degenen die een bonkaart hadden gekregen. Het resultaat was, dat er geen belangstelling was voor het kopen van de maaltijden. Blijkbaar was de armoede groter dan de stadsregering had verwacht. Waarschijnlijk waren degenen die geacht werden deze maaltijden te

kopen, niet in staat het geld op te brengen, evenals degenen die gratis maaltijden ontvingen.

In 1820 werd voor 1.142 porties ingetekend bij een prijs van *f* 2,50. Hiervan nam de hervormde diaconie er 400 af en de diaconie van de rooms-katholieke parochie aan de Kuipershaven 80. De diakenen zorgden voor de verspreiding van de maaltijden onder hun armen.

Tijdens de berekening van de prijs per portie in november 1857 vielen de kosten van de ingrediënten van de soep lager uit dan het voorgaande jaar, maar de extra uitgaven voor uitgebreide reparaties aan het stoomtuig en de ketel veroorzaakten een tekort van ruim *f* 100. Dit betekende dat de intekenprijs gelijk aan het voorgaande jaar zou moeten zijn, namelijk *f* 2,75. Na een uitvoerige discussie in de commissievergadering werd toch besloten tot *f* 2,60 voor een uitdelingsperiode van 15 weken. Een argument voor dit financiële beleid was de veronderstelling, dat de lagere prijs meer weldoeners tot intekenen zou kunnen verleiden, terwijl een eventueel nadelig saldo met de interesten van het intussen gevormde kapitaal zou kunnen worden opgevangen.

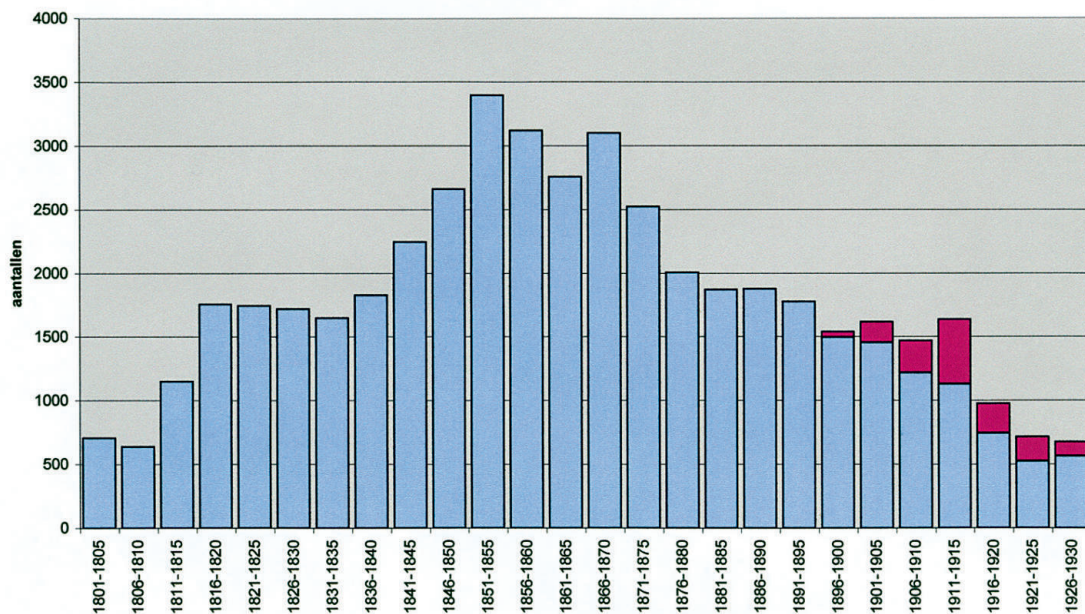
In het algemeen kan worden gesteld, dat de Soepcommissie haar best deed de prijs per portie zo laag mogelijk te houden. Om dat doel te bereiken, moest tegen het einde van de uitdelingen, in de jaren twintig van de 20ste eeuw, regelmatig ter compensatie van een negatief saldo een beroep worden gedaan op de interest van het in de loop van de jaren gevormde kapitaal van de Soepcommissie.

Afb. 6.2. De prijsontwikkeling per portie.

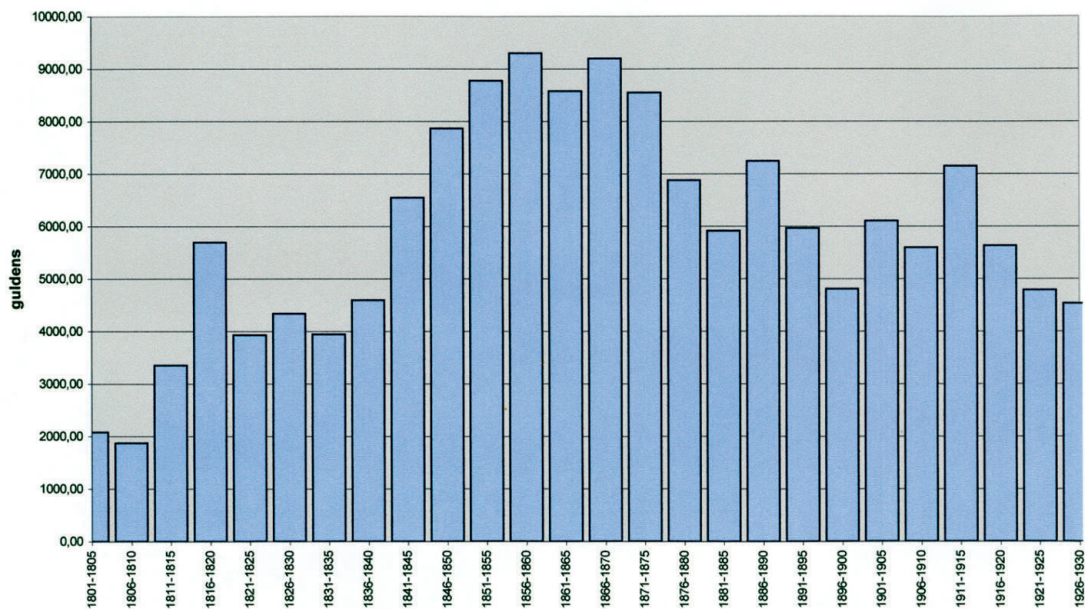
De getallen zijn gemiddelden van vijfjaarsperioden.

AANTAL INGETEKENDE PORTIES GEMIDDELD PER 5 JAREN, INCL. KINDERVOEDING

Afb. 6.3. Het aantal intekeningen. De getallen zijn gemiddelden van vijfjaarsperioden. De donkerrode delen hebben betrekking op Kindervoeding.

UITGAVEN GEMIDDELD PER 5 JAREN

Afb. 6.4. De totale uitgaven per winterseizoen. De getallen zijn gemiddelden van vijfjaarsperioden.

Het aantal ingeschreven porties steeg tussen 1802 en 1816 van 626 naar 2.010. In de volgende jaren varieerde het aantal tussen 1.584 en 2.072 (in 1842). In 1844 werd een flinke groei genoteerd met 3.237 ingetekende porties. Hierna schommelde het aantal tussen 2.336 (in 1875) en 4.104 (in 1850). In 1902 en 1903 waren er precies 1.500 intekenaren, maar vervolgens daalde het aantal voortdurend. In het laatste uitdelingsjaar waren nog maar 535 intekenaren over. Gedurende enige tijd werd behalve het aantal ingetekende porties ook het aantal liters uitgedeelde soep vermeld. Het valt voorts op, dat er binnen een week grote verschillen optraden tussen de aantallen opgehaalde maaltijden.

De afwijking tussen de aantallen bestelde en de bereide maaltijden staat een nauwkeurige berekening van de productie van de Soepcommissie niet toe.

Hoewel officieel de te laat bestelde maaltijden niet werden uitgedeeld, is het aanmerkelijk, dat aan het einde van de uitdeling, tijdens de *nadeling*, alsnog de gewenste maaltijden verstrekt werden, maar daar werd geen administratie van bijgehouden. Bovendien werd tijdens elke uitdeling een aantal maaltijden niet opgehaald, maar dat bedroeg nooit meer dan 25, wat geen grote invloed had op de berekeningen. Waarom deze maaltijden niet afgehaald werden, kon niet in de verslagen worden teruggevonden.

Het aantal bestelde porties vertoonde vanaf het midden van de 19e eeuw een geleidelijke daling, die zich tot het einde van de uitdelingen voortzette. Een verklaring voor deze opvallende daling zal enerzijds gezocht moeten worden in een zekere mate van vergrijzing van de intekenaren en de daarmee samenhangende uitdunning van de gelederen door overlijden en anderzijds in een verminderde belangstelling en afgenomen financiële draagkracht van de intekenaren, die gedurende de laatste vijftig jaar van de uitdelingen vrijwel allen slechts één portie per uitdelingsperiode bestelden. Het aantal gulle donateurs dat in de beginperiode van de soepuitdeling zo aanzienlijk was geweest, nam geleidelijk af. In 1872 bestelde 18% van het aantal intekenaren slechts één portie, in 1906 was dit al 40% van het aantal intekeningen.

6.3 Leveranties buiten Dordrecht

Ook de gemeenten Zwijndrecht en Groote Lindt namen via hun armbesturen deel aan de voedseluitdeling, beide voor ongeveer 80 porties. Hiermee kwam het totale aantal ingetekende porties voor de winterperiode 1812-1813 op circa 1.370.

Deze maaltijden werden in vaatjes naar de plaats van bestemming vervoerd. De vaten werden onder andere bij wijnhandel Van Oldenborgh geleend. De wijnkoperij J. van Oldenborgh & Zn. werd in 1799 in Willemstad opgericht. Deze kocht in 1831 de pakhuizen Bordeaux aan de Wijnstraat en Rheims aan de Kuipershaven. De knechten van deze wijnhandel ontvingen van de Soepcommissie in 1867 f 2,50 wegens *het gebruik van ledig fust*.

De Commissie schreef in 1817 het gemeentebestuur van Papendrecht aan, met de vraag of het bereid was in te tekenen op de uitdeling van de oeconomische soup (= goedkoop bereide soepmaaltijden). Waarschijnlijk was het antwoord afwijzend, want hierover werd nooit meer gerept in de notulen.

Afb. 6.5. Tijdens de strenge winter van 1812-1813 was de Oude Maas dichtgevroren, zodat het transport van de tonnen met maaltijdsoep over het ijs het eenvoudigst was. Zoals de secretaris schreef: het ijs de rivier sluitende maakte hun dit den dagelijkschen toegang zeer gemakkelijk (GAD 238-197). Ook later, zoals hier in de winter van 1928/1929, was het regelmatig mogelijk via het ijs de Oude Maas over te steken. Voetgangers steken hier de Oude Maas over ter plekke van het Zwijndrechtse veer; op de achtergrond de Zwijndrechtse oever met links hotel Het Witte Paard (GAD GPV M 2935/7).

In 1890 werden extra uitdelingen geleverd aan de heer Van Elk van het *Hulpfonds* te Hendrik Ido Ambacht, in 11 uitdelingen van in totaal 700 soepmaaltijden voor de prijs van 5 cent per maaltijd.

6.4 Extra uitdelingen

Voorafgaand aan een extra uitdeling gingen de commissarissen eerst na of er inteekenaars waren die de kosten ervan wilden dragen. Als voorbeeld van deze handelwijze kunnen de zeven buitengewone delingen gelden wegens een bijzonder strenge winter, ten bedrage van circa f 75 per uitdeling, die tussen 5 en 19 februari 1841 gerealiseerd werden op kosten van de volgende milde gevers: P. Blussé van Zuidland, Otto Boudewijn 't Hooft van Benthuisen en A. Vos, B. de Kat, de vrijmetselaarsloge La Flamboyante, jhr. mr. P. van de Wall, Bartholomeus van der Elst van Bleskensgraaf en mej. Eva Johanna Schouten.

Daar de ernstigste winterkou afnam na 19 februari 1841, werden er na die datum in dat jaar geen buitengewone uitdelingen meer gehouden.

Op 10 maart 1847 stelde president A. van der Linden Fzn. voor *om, in aanmerking genomen de buitengewone duurte der levensmiddelen en het bezwaar dat daarin gelegen is, voor den minderen man om geheel in zijne behoeften en die zijns huisgezins te voorzien, te beproeven gedurende april e.k. eene uitdeeling van spijs 3 malen ter weeks te doen plaats vinden*. De uitdelingsperiode werd toen verlengd tot 3 april, in totaal 17 weken in plaats van de oorspronkelijke opzet van 15 weken.

De prijzen van de levensmiddelen waren in de winter van 1855-1856 eveneens bijzonder hoog. Dit vormde de aanleiding om van 12 november 1855 tot 5 april 1856 uit te delen, dus 21 weken achtereen. De prijs van een buitengewone deling bedroeg toen f 80 en in 1891 was die al gestegen tot f 140.

6.5 De prijs van de kindervoeding

Nog in 1897 besloot de Soepcommissie, dat het *Comité voor Kindervoeding* alleen de kosten van de ingrediënten, zijnde 4 cent per maaltijd, in rekening gebracht zouden worden. Voortaan werd deze prijs jaarlijks vastgesteld. Tussen 1905 en 1908 bedroeg deze 4,5 cent per maaltijd. De twee volgende jaren betaalde Kindervoeding 5 cent per maaltijd aan de Rumfordse soepkokerij. Deze prijs kon zo laag zijn, doordat een belangrijk deel van de bereidingskosten niet werden afgewenteld op het Comité, maar uitsluitend drukten op de Rumfordse Soepkokerij.

Het Comité overwoog zelf *vaste spijsen* te gaan uitdelen. Dit werd bij het gemeentebestuur aangevraagd, aldus penningmeester François Herman van Gijn. Dit plan kreeg echter geen gemeentelijke goedkeuring.

De prijs per kindermaaltijd werd van 1909 tot 1911 gehandhaafd op 5½ cent. In dat jaar ontving het Comité f 500 subsidie van de Gemeente Dordrecht, evenals in 1912. In november van datzelfde jaar kondigde Herman van Gijn aan, dat Kindervoeding op nog twee andere plaatsen in de stad van plan was de kinderen te voeden en dat zij daarbij *hun eigen vrouwe[n] zouden hebben*. Deze plannen vonden evenmin doorgang.

6.6 De voedselbereiding tijdens de Eerste Wereldoorlog

De Rumfordse Soepkokerij stelde voor 1912 en de volgende jaren de prijs vast op 6¼ cent per soepmaaltijd. Ondanks de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de prijzen van de levensmiddelen als gevolg van schaarste fors gestegen, zodat in 1915 de prijs van een soepmaaltijd verhoogd moest worden tot 8¼ cent. Deze prijs gold ook nog in 1916. Met moeite kon de Commissie in 1916 nog zout en erwten inkopen, maar in 1917 had de Soepcommissie minder succes bij het verkrijgen van alle ingrediënten voor de soepbereiding. De voedseldistributie van overheidswege moest de schaarste reguleren, maar slaagde daarin lang niet altijd. Daarom werd afgezien van het aanbesteden van de ingrediënten. Vlees en spek zouden nog via de Dordtse slagers J.P. van Waalwijk van Doorn en J.H. van der Straaten geleverd kunnen worden. Brandstof voor de soepketels was echter onvoldoende beschikbaar. Wegens gebrek aan gort werd haverhout als vervanging geprobeerd, maar dat leverde geen smakelijk resultaat op.

Omdat de *Vereeniging De Centrale Keuken*, in tegenstelling tot de Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep, er in 1915 wél in slaagde voldoende ingrediënten voor de maaltijdbereidingen te verwerven, nam ze tijdelijk deze taak over van de Rumfordse Soepcommissie en zorgde zij ook voor *Kindervoeding*.¹

De Centrale Keuken bereidde voor arme Israëlitische Dordtenaren in 1918 volgens de joodse rite maaltijden in een kooklokaal, dat achter de synagoge was gelegen (Jansen, 29).

Algemeen werd de soep van de Centrale Keuken minder smakelijk gevonden dan die destijds door de Rumfordse Soepcommissie werd verstrekt (GV 1919, 146). In deze periode werd slechts ongeveer 2/3 deel van de betaalde maaltijdbonnen opgehaald. Een verklaring voor deze afgenomen belangstelling zou wellicht gezocht kunnen worden in de afgenomen waardering voor de maaltijden van de Centrale Keuken.

In 1919 nam het Comité Kindervoeding de exploitatie van de maaltijdbereiding zelf ter hand, maar in 1921 besloot ze toch weer gebruik te maken van de Rumfordse Soepkokerij. De prijs per liter maaltijdsoep bedroeg toen 15 cent. Deze prijs werd in het volgende jaar niet gewijzigd. In 1923 kon de prijs tot 13 cent worden verlaagd. Tenslotte werd van 1924 t/m 1931 door de Soepcommissie aan het Comité voor Kindervoeding 8 cent voor een liter maaltijdsoep berekend.

6.7 Legaten en andere schenkingen

Verscheidene commissarissen, evenals gewone intekenaren, schonken bij leven of als legaat een bedrag waarvoor maaltijden verstrekt konden of moesten worden. Aldus waren er ettelijke Dordtenaren, die ondanks hun verhuizing naar elders, toch nog jaarlijks een bijdrage op de intekenlijst leverden, zoals de weduwe Van der Dussen-Rees, jhr. Repelaer van Molenaarsgraaf en C.O. Rees van Tets, die allen naar 's Gravenhage waren verhuisd. Ook Hendrik Civati, Dordtenaar van geboorte, die zich op zijn landgoed Beek en Haagen in Overijssel gevestigd had, schonk jaarlijks een bedrag.

Adriaan La Coste, een ongehuwde koopman en brouwer, had vanaf het begin van de instelling voor een aanzienlijk bedrag deelgenomen. Hij had zijn executeur testamentair opdracht gegeven jaarlijks 30 porties uit zijn nalatenschap te blijven uitkeren. Dit kon tot 1898 doorgang vinden, want toen was het kapitaal opgesoupeerd.

Mr. Mattheus Onderwater Abr. Hendr.zn. liet de Rumfordse Soepkokerij *f* 400 na. Hiervoor werd, met instemming van zijn kinderen, een staatsobligatie Werkelijke Schuld van *f* 400, rentende 5%, aangeschaft.

Einde 1856 liet mej. Eva Johanna Schouten *f* 1.000 (een jaarsalaris van het hoofd van een basisschool) aan de Soepkokerij na om te beleggen. Voor dit bedrag konden twee staatsobligaties gekocht worden: *f* 1.000 Amortisatie Syndicaat rentende 3½% en een *f* 100 Certificaat Werkelijke Schuld rentende 4%.

De Soepcommissie was lang niet altijd op de hoogte van de identiteit van een wel-doener, zo ontving zij in 1861 een gift van 'E.M.C.' (nadere omschrijving ontbreekt)

¹ Volgens J.L. van Dalen, (p. 987-988) zou de Soepcommissie in 1915 zijn opgeheven en vervolgens als 'Commissie tot uitdeling van warme spijzen aan behoeftigen' zijn heropgericht. Deze laatste naam werd echter al in 1880 gebruikt (GAD 238-102). Over een (tijdelijke) opheffing van de Soepcommissie is niets terug te vinden in het notulenboek van de Commissie (GAD 238-161).

ter grootte van f 515,17. Met dit bedrag werden drie buitengewone uitdelingen bekostigd: eenmaal erwtensoep en tweemaal rijstsoep. De heer E. Mekern stelde in 1863 10 portiekaartjes ter beschikking van de Commissie. Hiervan werden drie kaartjes uitgereikt aan personen die door Mekern waren aanbevolen, de rest ging naar de hervormde diaconie.

6.8 Aankoop van staatsobligaties

Aan het eind van elk uitdelingsseizoen werd de balans opgemaakt. Wanneer er een batig saldo was, werd dat doorgeboekt naar de volgende uitdelingsperiode en hetzelfde gold voor een klein nadelig saldo.

In maart 1822 bedroeg het saldo beduidend meer dan in voorgaande jaren, namelijk ruim f 1.327. Omdat de commissarissen het geld niet renteloos wilden laten liggen, werden voor dit bedrag een obligatie f 1.000 Nederlands Werkelijke Staatsschuld à 2½ % rente en f 1.000 certificaat 2e serie rentende 4% aangekocht. Dit leverde het volgende jaar een rente van f 74,60 op, wat ten goede kwam aan de lopende uitdelingsperiode. Nadien werd het batig saldo regelmatig aangewend voor de aankoop van obligaties, zodat in voorkomende gevallen de Soepcommissie het nadelige saldo door de verkoop van een obligatie kon compenseren. Zij belegde niet alleen batige saldi, maar ook de legaten die zij ontving, in effecten (GAD 238-197). Dankzij geleidelijke aankopen van langlopende staatsobligaties tegen verlaagde koersen, steeg het kapitaal meer dan het bedrag dat met de aankopen gemoeid was, terwijl een constante rente werd ontvangen.

Op 17 november 1863 bestond het effectenbezit van de Commissie door belegging van batige saldi uit: f 5.600 / 2½% Nederlands Werkelijke Schuld (NWS) en f 500 / 4% NWS.

Legaten werden belegd in f 400 / 4% Werkelijke Schuld (uit een legaat uit 1838 van mr. M. Onderwater J.H.zn), f 1.000 / 3½% Amort. Synd. en f 100 / 4% Werk. Schuld (uit het legaat van mej. Eva Johanna Schouten groot f 1.000).

Om een juist beeld van de koopkracht te krijgen, moeten de bedragen van destijds met ongeveer 40 worden vermenigvuldigd. Het effectenbezit per 17 november 1873 kwam dus overeen met ongeveer f 300.000 of € 135.000 vandaag.

In september 1872 kwam een legaat beschikbaar van jhr. François Guillaume Anne Beelaerts van Blokland ten bedrage van f 1.000. Het was de bedoeling dat van dit geld buitengewone uitdelingen gehouden zouden worden. Daarom werd het geld voorlopig belegd in aandelen Nederlands Werkelijke Staatsschuld, rentende 4%.

Vanaf 1881 werd het batige saldo van de gewone uitdelingen, evenals dat van het legaat Beelaerts, tijdelijk gestald op een rekening bij de Spaarbank van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.² Als er voldoende kapitaal op de spaarbankboekjes stond, werd dit alsnog belegd in obligaties.

Op voorstel van de secretaris-penningmeester, mr. A. den Bandt, werden in 1889 alle legaten, ook die van Beelaerts van Blokland en van de weduwe M.H.M. van der Sande-Roodenburg, verenigd, teneinde met de rente van het totale kapitaal buitengewone uitdelingen te kunnen doen. Daarom werd het kapitaal van de legaten herbelegd in: f 2.000 / 3½ % NWS en f 2.000 rentende 2½ % NWS.

² Johan de Wittstraat 2. Tegenwoordig is hier een filiaal van de VSB-Bank gevestigd.

BEWAARINRICHTING
(SAFE DEPOSIT)
Betaaltijd 9-1 en 2-4 uur.

Hardrecht, 9 April 1912

Nota van STOOP & ZON door den Heer. Rummfordsche Soepkokerij
aan UEd. ver. kocht:

f 3000.-	4½ %	Dorde. Hyp. bank	100½	3015-	
	Rente 5 m/o			5025	3074.25
f 2500.-	4½ %	Eerste Ned. Scheepw. Wj.	100½	2512.50	
	Rente 3 m/o			3062	2543.12
f 2000.-	4½ %	Eerste Ned. Hyp. bank	101	2020-	
	Rente 3 m/o			2450	2044.50
					7661.87

Afb. 6.6. Een nota van de bank Stoop & Zoon over de aankoop van pandbrieven door de Soepcommissie.

De overige bezittingen bestonden in 1889 uit: f 2.000 / 2½ % NWS, f 600 / 2½ % NWS, f 400 / 2½ % en f 3.000 pandbrieven Rotterdamse Hypotheekbank rentende 3½ %; voorts een spaarbankboekje met f 11,23 (resterend van de rente van het legaat Beelaerts) en een spaarbankboekje met f 307,81 (het batig saldo van de intekenlijst).

In 1904 kreeg de Soepkokerij een legaat van f 1.000 van A.A. Crollius, in het volgende jaar gevolgd door een even groot legaat van W.J.O. Sluiter.³

Het laatste legaat, groot f 2.000, ontving de Commissie in 1921 van wijlen mej. S. de Kat te Haarlem. Alle legaten werden door de Commissie in dank aanvaard en aan het fondskapitaal toegevoegd. Dankzij deze legaten en het beleggen van de saldi van de spaarbankboekjes kon het kapitaal van de Soepkokerij uitgroeien tot f 15.000 in 1926.

6.9 Het Fonds Stoop

In het begin van 1902 ontving de Soepcommissie een brief van François Stoop namens de erfgenamen van mevrouw Cornelia Stoop-Deking Dura. Zij stelde een legaat van f 4.000 ter beschikking met de bepaling dat uit de jaarlijkse rente door drie commissarissen, die elk jaar moesten worden aangewezen, soepkaarten uitgereikt zouden worden. De Soepcommissie besloot het legaat te aanvaarden en het kapitaal onder te brengen in een stichting, het *Fonds Stoop*.

Het driemanschap dat de portiekaartjes zou uitdelen aan door hen aan te wijzen personen, bestond het eerste jaar uit Johannes Adrianus Stoop van Zwijndrecht

³ Rustend predikant van de Nederduitsch Gereformeerde Gemeente, wonende Prinsenstraat D 219-220 (AB 1855).

Afb. 6.7. De Spaarbank van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen werd in 1818 opgericht. In 1875 liet 't Nut aan de Johan de Wittstraat (de nieuwe verbindingsweg tussen stad en station) een spaarbank bouwen naar een ontwerp van de Dordtse architect H.W. Veth. In 1913 werd het afgebeelde gebouw vervangen door het huidige pand. De foto biedt een fraai Dordts sfeerbeeld uit een ver verleden met links een doorkijk naar de Vest.

aftredend in het najaar van 1903, Jan Hubrecht den Bandt aftredend in het najaar van 1904 en Cornelis Gerardus de Kat van Bleiswijk die zou aftreden in het najaar van 1905.

In een apart kasboek werden naam, adres en nummer van het portiekaartje van de begunstigten genoteerd, evenals de instantie of commissaris die de persoon voor de soepuitdeling had aangemeld.

De weduwe van Leendert Antonie Vriesendorp, Adriana Wilhelmina Deking Dura, liet in 1908 f 4.000 na aan de Soepcommissie. Dit legaat werd toegevoegd aan het kapitaal van het Fonds Stoop, dat de naam *Fonds Stoop en Weduwe Vriesendorp-Deking Dura* kreeg. Vier jaar later liet Hendrik Willem Stoop weten dat zijn vader, François Stoop, aan de Soepcommissie f 7.500 legateerde, onder de voorwaarde dat voor dit bedrag effecten aangekocht zouden worden via de Bank Stoop & zn. (Wijnstraat 129, later de Twentsche Bank) waar de effecten in een kluis van de bank bewaard dienden te worden, terwijl de coupons eveneens via die bank ingewisseld

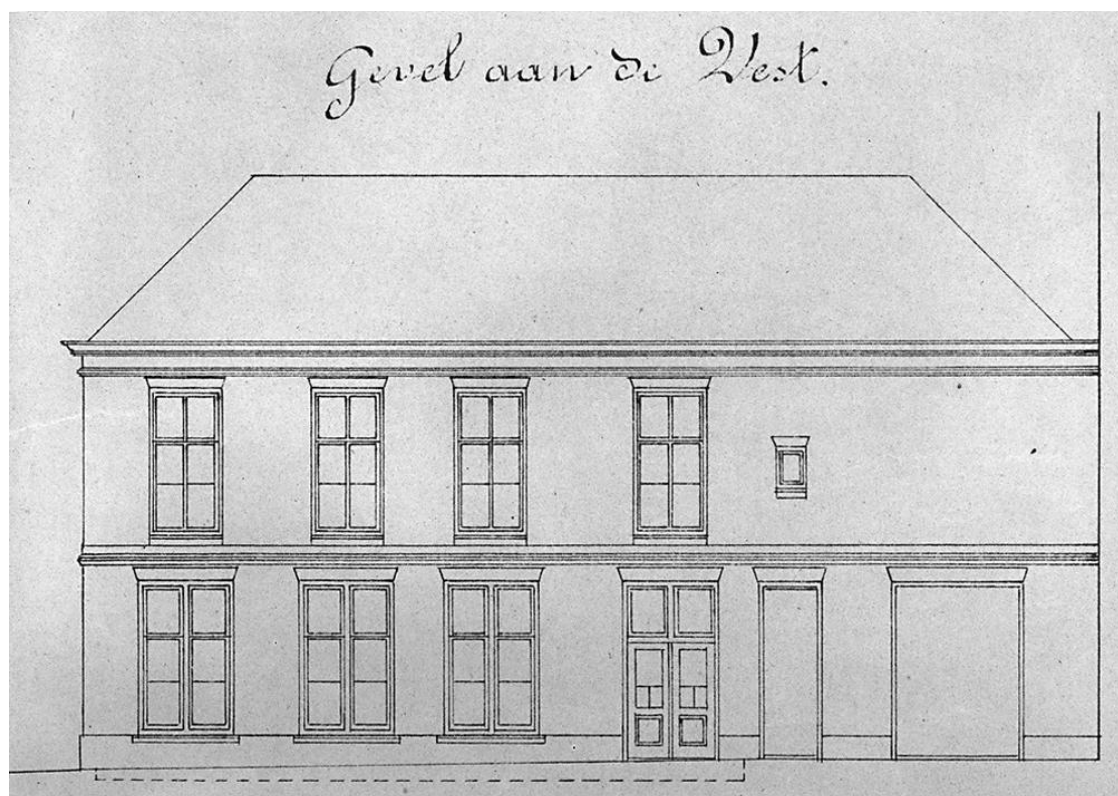
moesten worden. Ook dit legaat werd aanvaard en aan het Fonds Stoop toegevoegd. Dankzij deze drie legaten bestond het kapitaal van het Fonds Stoop uit f 15.500 aan staatsobligaties en pandbrieven van hypotheekbanken en een (gering) bedrag op een spaarbankboekje.

In 1931 werd het *Fonds Stoop* samengevoegd met het fonds van de Rumfordse Soepcommissie, omdat de doelstelling voor beide fondsen nu gelijk was.

6.10 Verhuizing naar de Vest

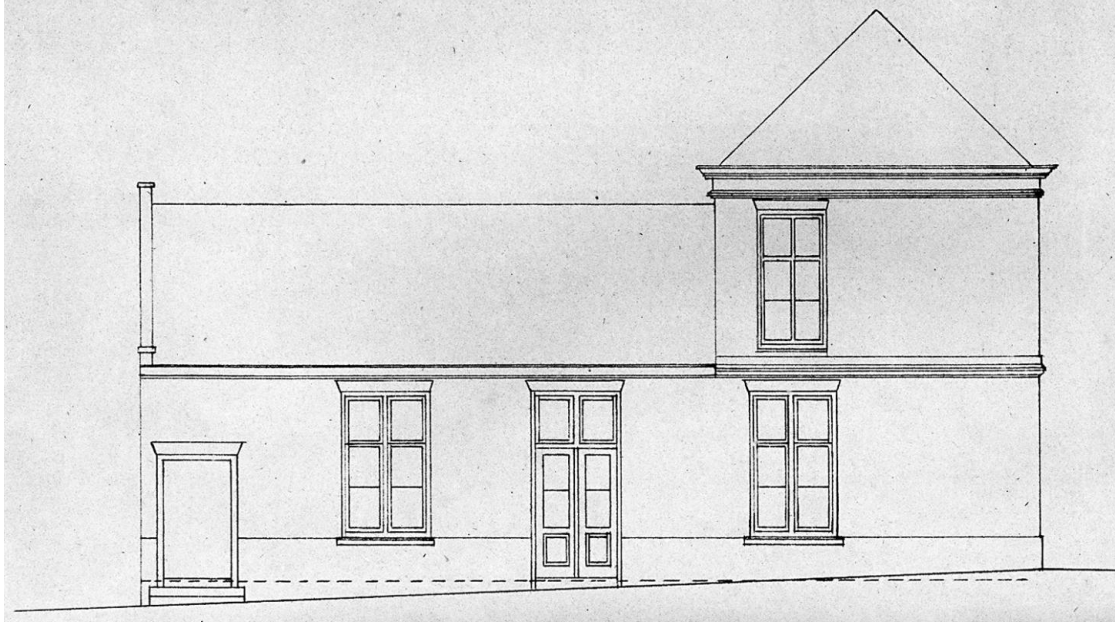
Begin 1904 moest de Soepkokerij verhuizen naar een vleugel van het vroegere Krankzinnigengesticht, het gebouw waarin nu het Dordrechts Museum en de Dienst Kunsten van de gemeente Dordrecht zijn gevestigd.

Er was aanvankelijk geen woning beschikbaar voor de baas, noch plaats voor het Comité Kindervoeding, want er moest ook ruimte komen voor een washok, magazijn en bergplaats. De directeur van Gemeentewerken, ir. J.N. van Ruyven, zag in eerste instantie geen mogelijkheid tot bijbouwen. Later gelukte het toch een ruimte te maken op de aangrenzende binnenplaats, zodat de kinderen hier hun maaltijd konden nuttigen. Voorts bleek dat er wel een woning boven het pand aanwezig was, maar niet beschikbaar doordat deze voor drie jaar als atelier verhuurd

Afb. 6.8. Voorgevel van de soepkokerij op de Vest (GAD 238-202).

Gevel aan de Korte Nieuwstraat.

Afb. 6.9. Zijgevel van de soepkokerij aan de kant van de Korte Nieuwstraat (GAD 238-202).

was aan de beeldhouwer W.F. Steiner. Deze ontving een vergoeding van f 300 om zijn huur-rechten van de resterende drie jaar af te kopen en f 40 voor de eerste huur van zijn nieuwe atelier. Hierdoor kon baas Van Voorden alsnog zijn bedrijfswoning op Vest 55 i rood (AB 1913; volgens AB 1919: bovenwoning Vest 77) betrekken.

Baas Van Voorden kreeg voorlopig f 2,75 per week als tegemoetkoming in de huishuur, totdat de nieuwe woning boven het soephuis geregeld zou zijn. Voorts werd hem medegedeeld, dat hij in de nieuwe behuizing geen kippen meer mocht houden. Voor de soepkeuken waren twee nieuwe (roodkoperen) ketels nodig die geleverd werden door Koper- en Blikslagerij Gebr. van Kamen (Weeshuisstraat 3 en Voorstraat 120) voor een bedrag van f 625, met retour van f 65 per 100 kilo koper voor de oude ketels (GAD 238-23). De reserveketel kon direct overgebracht en gebruikt worden. Het metselwerk om de oude ketels werd afgebroken. Metselaar Carel A. Tenenti kreeg de opdracht een schetstekening van de oude ommetseling te maken met het oog op het in metselen van de nieuwe ketels. De stoomketel en een kleine ketel werden bij Tenenti opgeborgen, terwijl het grootste gedeelte van de keukeninventaris werd opgeslagen in het pakhuis van Deking Dura.

Technisch Bureau C.W. van Seventer maakte tegen een vergoeding van 3% van de aanneemsom het bestek voor de ketels. Tevens werd voor f 40 een peilglas op de

stoomketel aangebracht (GAD 238-23). De nieuwe ketels werden ingemetseld door Tenenti.

B & W stelden voor de inrichting gratis aan te leveren, maar dat van de verbouwingskosten slechts f 1.000 voor rekening van de Gemeente zou komen. De rest, ongeveer f 2.300, zou dan voor rekening van de Soepkokerij zijn. Deze gang van zaken was echter onaanvaardbaar voor de Soepkokerij, daar zij haar legaten niet mocht verzilveren. De Gemeente ging tenslotte akkoord met het voorstel dat de stad de gehele verbouwing ten bedrage van f 3.500 zou betalen en dat de vereniging dan over dat bedrag 4% rente zou betalen. Ook de wens van Van Oldenborgh dat de nieuwbouw voor Kindervoeding werd meegenomen ging in vervulling. Afgesproken werd, dat Kindervoeding huur zou betalen, zodat Kindervoeding en de Soepkokerij onderling een verrekening toepasten.

Afb. 7.1. Het water, dat kwantitatief het belangrijkste deel van de soep uitmaakte, werd vanaf het begin van de soepuitdeling uit de stadsgracht gehaald, voornamelijk uit de (vervuilde) Spuihaven. Herhaaldelijk werd door de Soepcommissie bij de gemeenteraad geklaagd over de verontreiniging van dit water (GAD 238-118). Daarom werd in 1883, een jaar na de bouw van de watertoren aan de Oranjelaan, de soepkokerij door loodgieter H. Litz aangesloten op de hoogdrukwaterleiding. Een goede en veilige drinkwatervoorziening had steeds de onverdeelde aandacht van het stadsbestuur. Bij stadsuitbreidingen had het aanleggen van waterleidingbuizen en rioleringen een hoge prioriteit. Op de foto landmeters circa 1920 in actie bij de aanleg van een waterleidingbuis bij de spoorwegovergang in de Krommedijk (foto Schreurs, GAD 554-10.112).

7 De Rumfordse soep en haar bereiding

Aan het eind van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw waren in Europa ten gevolge van de voortdurende oorlogen de levensomstandigheden ongunstig: de arbeider verdiende weinig geld, terwijl door de oorlogsomstandigheden de voedselprijzen fors schommelden en er grote werkloosheid heerste. Dit leidde tot bedelarij en criminaliteit, hetgeen een doorn in het oog der beter gesitueerde burgerij was.

Benjamin Thompson, graaf van Rumford, was van mening, dat de arme mens enerzijds nuttige werkzaamheden diende te verrichten, maar dat daarnaast ook kleding en voeding verschaft moesten worden, opdat hiermee het werk bevorderd zou worden. Bovendien werd zodoende leegloop en bedelarij voorkomen, wat in die dagen als een belangrijke doelstelling werd gezien.

De eerste instelling voor het uitdelen van *Oeconomische of spaarzame soepen* werd in 1800 te Parijs gesticht in de straat Du-Mail, door de heren Delessert en Decandolle. Zij werkten volgens het recept van de graaf van Rumford en gebruikten bij het samenstellen van de maaltijdsoepen alle droge groenten, zoals witte bonen, linzen, erwten, bonen, rijst en Turks koren (= maïs). Aardappelen werden het meest gebruikt in de *oeconomische soepen*, hoewel gemalen maïs, ook wel polenta geheten, als zeer voedzaam werd beschouwd (Gosse, 1823).

7.1 De ideeën van de graaf van Rumford inzake soepbereiding

Rumford was van mening, dat water een essentieel onderdeel van de voeding vormde en dat een soep die meer smaak (en kracht) had, ook voedzamer was en dat er bij gebruik van waterige voeding opmerkelijk weinig vast voedsel nodig was om de honger te stillen. Uit zijn proeven was het Rumford voorts gebleken, dat een soep bestaande uit *gepelde gerst (of gerste-grutten), erwten, aardappelen, kleine sneden witte brood, azijn, zout en water in zekere evenredigheid, het goedkoopste, aange naamste en krachtigste voedsel voor de armen vormde* (Rumford, 248). Rumford gaf ook aanwijzingen voor de bereiding van deze soep, onder andere dat toevoeging van hard en droog brood beter voldeed dan iets anders, *want zij noodzaakte tot het kauwen, en men weet hoe noodzakelijk zulks is voor de spijsverteering. De hardigheid van dat brood verlengt ook het genoeg van het eten, voorwerp van groot gewigt, en waar men tot dusverre te weinig acht op gegeven heeft.* Meestal gaven de bakkers in München, de plaats waar Rumford lange tijd verbleef, het brood dat zij niet hadden kunnen verkopen doordat het te oudbakken was, aan 't armenhuis ten geschenke.

De schrijver was van mening, naar analogie van de resultaten van de vetmesterij van vee in Duitsland, dat ook voor de mens maaltijden in vloeibare vorm de voorkeur verdienden.

Rumford was ervan overtuigd, dat het wellicht lastig zou zijn, het algemene gebruik van de oeconomische soepen of van een andere smakelijke, goedkopere en voedzame spijs in een land in te voeren, doordat zoiets strijdig met oude gewoonten zou zijn. Wel zouden dergelijke spijzen in ziekenhuizen of werkhuizen, waar de armen

op kosten van de overheid leefden, aangeboden kunnen worden. De besparing die daaruit zou voortkomen, zowel aan geld als aan verbruik van levensmiddelen, zou aanzienlijk zijn, vooral in tijden van schaarste. Hij stelde daarom voor, in tijden van voedselschaarste over te gaan tot het oprichten van openbare keukens in alle steden en alle voorname dorpen, waar niet alleen alle armen hun voedsel gratis zouden ontvangen, maar alwaar *ook minder welgestelde burgers voor weinig geld [konden] te regt geraken*. Op deze wijze hoopte hij eventuele hamsteraars voor te zijn en de (te grote) prijsstijgingen te voorkomen.

Het soeprecept van de graaf van Rumford bestond uit gepelde gerst (dus gort), evenveel erwten, sneden witte brood, voorts maatjes dun bier, azijn (of liever zuur bier), en tenslotte water (Rumford 266-267). Hierbij noteerde Rumford de hoeveelheden in verschillende maten, evenals de kosten, die verder werden aangevuld met de uitgaven voor brandstoffen (droog pijnbomenhout), *het loon van 3 meiden en de onkosten voor de kost van die drie vrouwen*, evenals *het loon van twee manspersonen, om de marktgang te doen, giften op te halen, de keukens te bedienen, en de soepe uit te deelen aan de armen*, en tenslotte *kosten voor onderhoud van de keukens, en het keukengereedschap*. Al waren de kosten voor deze voeding matig, aldus Rumford, het kon echter nog goedkoper dankzij de toevoeging van aardappelen (Rumford 269). Deze plant was toen echter nog niet algemeen bekend, zodat er een afkeer van aardappelen als voedsel bestond. Om ze toch te gebruiken, werden de aardappelen in een *geheime kamer* op een afgelegen plaats tot pap gekookt, *om derzelver gedaante geheel te verdelgen, en te beletten, dat men ontdekte dat dezelve met de andere toebereidzelen vermengd wierden, die de soepe uitmaakten*. Al spoedig uitten de armen hun tevredenheid over de betere smaak van de soep, zodat hun werd verteld welk voedsel deze verbetering had gegeven. Sindsdien *verkiezen* (zij) *thans dezelve zoodanig, dat zij niet te vreden zouden zijn, indien zij er geen hadden*, aldus de auteur.

Rumford bespaarde in zijn derde recept op de gerst en de erwten, die door de toepassing van een dubbele hoeveelheid aardappelen dan beide in hoeveelheid gehalveerd werden. De berekening van de kosten per maaltijd viel voor het recept zonder aardappelen een fractie duurder uit dan dat met aardappelen. Alle berekeningen werden gemaakt voor 1.200 maaltijden.

7.2 Verandering van spijs...

Ook aan de variatie van de smaak van de soepmaaltijden werd gedacht. Daarvoor adviseerde Rumford de toevoeging van *eene kleine hoeveelheid gezouten vleesch, gekookt en in kleine stukken gesneden, onder te vermengen, en door het brood met boter, vet, of gesmolte reuzel, te laten fruiten*.

Opmerkelijk is de nadere beschrijving van verschillende toevoegingen, zoals gebakken brood dat aan vierkante stukjes gesneden werd, ter grootte van een *grote* erwt (tegenwoordig *croutons* geheten), of aan zeer dunne reepjes. Als vlees werd gezouten varkensvlees, spek of gerookt rundvlees toegevoegd. Aanbevolen werd het vlees te koken in helder water of in de soep, vervolgens het vlees eruit te halen en in kleine stukjes te hakken, niet groter dan een gerstekorrel!

Een andere wijze van die soepen te verbeteren, is van er kleine balletjes in te doen, gemaakt van brood en bloem van meel, gerookt osschenvleesch, ham of ander gezouten vleesch, of gehakte lever. Men kan die balletjes in de soepe zelve, of in klaar water koken, en met de soepe opdisschen.

Deze broodballetjes werden ook wel *quinilles* genoemd. Het toevoegen van vlees was voornamelijk bedoeld om de smaak te verbeteren, niet om de voedzaamheid te verhogen. Rumford noemde nog andere toevoegingen, zoals *balletjes van gezouten of gerookte vis, vervolgens gehakt met geplette aardappelen, brood, bloem van meel, alles opnieuw gekookt.*

Een andere smaak werd bereikt *door toevoeging van wortelen en gemeene groentens, als knollen of (turneps), peen, pinsternaken of witte peen, selderij, kool, zuurkool, enz., of door dezelve smaakelijk te maken door fijne kruiden en grove peper; men kan zich ook met voordeel bedienen van prei, uijen, niet slechts omdat die eene aangename smaak verwekken, maar ook, om dat die zeer gezond zijn.*

Omdat aanvankelijk de kwaliteit van het vlees in de soep slecht was, liet Rumford dit bestanddeel weg, met als toelichting: *ik heb nimmer gehoord, dat de armen deswegens geklaagd hebben, en het is zelfs twijfelachtig of zij het wel bemerkt hebben.*

Vervolgens noemde Rumford nog een aantal methoden om de smaak van de soep te verbeteren, zoals met brood dat gefruït was, waarbij hij de voorkeur gaf aan roggebrood boven gefruït tarwebrood, onder andere vanwege de prijs. Toevoeging van *bokking, gehakt of gestampt in de vijzel* of kaas, waarvan men maar een zeer geringe hoeveelheid nodig had, waren andere manieren om de smaak van de maaltijdsoep te verbeteren. Voorts mocht het vuur onder de soepketel niet te hoog gestookt worden, want dat zou de smaak van de soep niet ten goede komen. Om aanbranden van de soep te voorkomen, beval Rumford het aanbrengen van een dubbele bodem in de soepketel aan. Hierbij ging hij ook in op de technische uitvoering ervan.

Aan het einde van zijn boek maakte Rumford de opmerking, dat hij *nooit macaroni in Engeland noch polenta in Duitsland op de tafelen der rijken [zag] opdisschen. Terwijl het in een naburig land voedsel der armen is en de armen in Duitsland zelfs de namen van dit voedsel niet kennen.*

Daarom besprak Rumford de bereiding van polenta, gebaseerd op maïs. Dit achtte hij voedzamer dan rijst, en goedkoper. Als toelichting citeerde hij een uitspraak over het verschil tussen rijst en maïs: *dat de rijst in de buik tot water wordt, en uit- en inloopt, maar dat Turksch koren in de maag blijft, en de kracht voor het werk geeft* (Rumford 310-313).

7.3 Dordtse recepten voor Rumfordse soep en andere maaltijdsoepen

De Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep bereidde de maaltijdsoepen die zij aan de behoeftigen verstrekke volgens de voorschriften van de graaf van Rumford, zoals verwoord door Gosse in 1823 (GAD 238-44). Van de recepten, zoals die in Dordrecht uitgevoerd werden, zijn in twee aparte receptenboeken aantekeningen gemaakt. Het eerste voorschriftenboek werd bijgehouden van 1845 tot 1892 (GAD 238-158), het tweede van 1892 tot 1925 (GAD 238-156).

Voor de ‘echte’ Rumfordse soep werden in 1845 voor 600 maaltijden de volgende hoeveelheden ingrediënten verwerkt:

80 (of later 90) kg erwten, 8 kg gort, 5 kg aardappelen, 6 kg vlees, 6 kg spek, 10 kg zout, 11 lood peper en 1 kg soepgroenten.

N.B. Het vlees in dit recept was in principe bedoeld voor de smaak.

Daarnaast kende de Soepcommissie recepten voor erwtensoep met spek, rijstsoep en bruine bonensoep.

De samenstelling van 600 maaltijden *erwtensoep* bestond uit:

110 kg erwten, 12 kg spek, 10 kg zout, 10 kg aardappelen, 11 lood peper (= 110 gram), en 1 kg soepgroenten.

Voor de *rijstsoep* werd voor 600 maaltijden gebruik gemaakt van:

60 kg rijst, 18 kg vlees, 9 kg zout, 1 kg soepgroenten en 7 lood peper.

In de bruine *bonensoep* zaten de volgende ingrediënten (voor 650 maaltijden):

100 kg bruine bonen, 13½ kg vlees, 10 kg uien, 7 kg zout, 11 lood peper, ½ lood gemalen kruidnagelen en 9 kg aardappelen (GAD 238-156).

Bij bovenstaande recepten werd geen melding gemaakt van de hoeveelheid water die vereist was, omdat dat nogal varieerde met de kwaliteit van de ingrediënten.

In 1845 werd het volgende recept gebruikt voor 100 Rumfordse soepmaaltijden:

35 *Ned. Ponden* ongeschilde aardappelen (1 pond woog toen 1.000 gram!),

5 *Ned. Ponden* gort,

5 *Ned. Ponden* erwten,

2 *Ned. Ponden* vlees,

1,5 *Ned. Ponden* zout,

0,015 *Ned. Ponden* peper, of 1½ lood, of 15 ‘wigjes’ [à 1 gram],

2 *bosjes* sellerij,

9 *emmers* water.

7.4 Een proeve met hutspot

In het najaar van 1817 werden op initiatief van commissaris Franciscus Duffer Christoffelzn, die tevens optrad als *controleur*, proeven genomen om na te gaan of het mogelijk was maaltijden met een steviger karakter (in tegenstelling tot de vloeibare soep) te bereiden. Zo werd een maaltijd bestaande uit kool, grutten, erwten, peen en aardappelen (*in de keukentaal hutspot genaamd*) met toevoeging van vlees, peper en zout uitgetest: de smaak was goed, maar het bleek moeilijker een gelijkmatige verdeling van de maaltijden te maken, waardoor de uitdeling meer tijd kostte. Dus werd alles bij het oude gelaten.

7.5 Variatie in de voorschriften van de maaltijdsoepen

Soms waren er omstandigheden die aanleiding vormden van het oorspronkelijke recept van Rumford af te wijken. De eerste noodgedwongen wijziging in het recept was te wijten aan de aardappelziekte, waardoor in diverse West-Europese landen de aardappeloogst aan het einde van 1845 grotendeels mislukt was. Dit had tot gevolg dat er onvoldoende aardappelen beschikbaar waren, al leek het met de Nederlandse oogst toch nog enigszins mee te vallen. De aardappelen die wel verkrijgbaar waren, bleken echter bijzonder duur. Bovendien vreesden de leden van de Commissie dat het niet zou gelukken een voldoende grote voorraad (dure) aardappelen te behoeden voor bederf. Daarom besloten de commissarissen dat de

Afb. 7.2. Soms komen enige gulle gevers kijken hoe een soepuitdeling verloopt.

hoofdbestanddelen van de *spijs* zouden zijn: *erwten en vervolgens gort, vlees, sellerij, zout, peper*.

Commissaris Bartholomeus van der Elst van Bleskensgraaf liet tijdens de commissievergadering van 20 oktober 1845 twee Rotterdamse recepten proeven: een erwtensoep en een soep met gort als hoofdbestanddeel. Aan de hand van deze proeverij besloten de leden van de Dordtse Commissie voortaan drie dagen erwtensoep uit te delen en zaterdags een Rotterdams (gewijzigd) recept met toevoeging van *botersoop*.¹ Dit laatste betekende dat aan de soep een hoeveelheid boter werd toegevoegd als smaakmaker.

Voor de variatie in de vier uitdelingen per week werd soms eenmaal rijstsoep (vanaf 1878 afwisselend wekelijks op dinsdag of donderdag) en drie keer erwtensoep verstrekt (GAD 238-31). In 1882 besloten de commissarissen dat tijdens het seizoen 1882/83 drie delingen met gort en erwten en een met rijstsoep gehouden zouden worden, terwijl op zaterdag in plaats van met vlees de soep met boter gekookt zou worden. Vijf jaar later volgden de commissarissen het voorstel van commissaris

¹ Rotterdamse botersoop (100 maaltijden) bevatte: 13 Ned. Ponden gort, 0,65 Ned. Pond boter, 1,2 Ned. Pond zout, 0,019 Ned. Pond Peper, 85 bosjes sellerij en 9 emmers water.

W. van Brakel voortaan eenmaal per week de soep met pekelspek in plaats van met boter te koken.

Het nu volgende recept werd door een van de commissarissen (waarschijnlijk G.O. Lotsij) overgeschreven uit de Haarlemsche Courant van 27 februari 1847 (GAD 238-96). Vervolgens werd het in een boekje geplakt, dat jarenlang in het bezit was van *G.O. Lotsij, president van de kokerij Dord van 1836 tot 1877*, zoals met de pen op de frontpagina in het boekje geschreven staat. Dit recept is eveneens zonder aardappelen opgesteld:

Recept van Mr. Soyer te Londen van goedkoope en voedzame spijs voor armen.

¼ Engelse Lb. Rundvleesch, 2 onzen gesmolten vet, 2 uijen en eenig afval van groente, ½ Lb. meel, ½ Lb. gort, 3 onzen zout, ½ once suiker. Deze bestanddeelen behoorlijk in water gekookt en bereid geve 8 liter voedzame spijs, welke hoeveelheid komt te staan op eene som gelijkstaande met ongeveer 20 á 22 centen. Wil men ze nog goedkoper dan in plaats van tarwemeel of gort; daarbij een geheel Lb. meel van maïs. Kan verscheidene dagen bewaard worden, en de armen zijn er te Londen zeer mede te vreden, aldus de toelichting bij het Engelse kookvoorschrift.

Een andere variant op de soepreceptuur was de rijstsoep die in tijden van cholera werd aangemaakt. Zoals in hoofdstuk 5 is aangegeven, werd regelmatig de gort in de maaltijdsoep vervangen door rijst, omdat van rijst een enigszins stoppende werking uitgaat.

Vanzelfsprekend vaardigden de commissarissen richtlijnen uit over de gang van zaken bij het bereiden van een soep.

Manier om Rhumfordse Soup te koken

Daags voor dat de Soup gekookt word moeten de aardappelen worden geschild & afgewoogen.

Ten Ses uren smorgens moeten de aardappelen in de ketel worden gedaan met een weinig water, & vuur in het fournuis tot dat zij tot moes worden; men verhaast zulks door dezelve gestaadig met een houten spaade om te roeren – deeze bewerking duurt een Uur –.

Ten Zeeven Uuren doet men er al het water bij naa de bepaaling van het voorschrift der Soup, – dan voegd men er ook de grutten bij welke te vooren gemaalen & geweekt moeten zijn –.

Dit geheele Mengsel laat men koken tesaamen tot omtrend Neegen Uuren, zorg draagende het geduurig om te roeren om het aanbranden voor te koomen waarop zorgvuldig behoort gepast te worden.

Indien men Groene Erwtten gebruikt, moeten die eeven als de aardappelen ten Zes uren in een afzonderlijke Keetel worden opgezet & tot moes gekookt.

Ten Neegen uren doet men er de groenten in, men draagt zorge om de witte boonen te verpletteren opdat ze behoorlijk sappig worden, vleesch of uyen moet (indien men dat gebruikt) ook alsdan in de Keetel worden gedaan.

Van Negen Uuren af moet men zorg draagen in de tweede Keetel zoo veel gekookt water in voorraad te hebben dat men altoos hetgeen verkookt daar meede weder aanvult & alzoo dezelve hoeveelheid behoude. Een half uur voor het opscheppen moet er het Zout naa maaten van het voorschrift worden ingedaan. Dit moet er bij kleine greepjes worden ingestroot & tusschen elk strooien roert men de Soup om. Het brood word bij de uitdeeling in de potten der bedeeden gedaan & in kleine brokjes gebrooken. De Soup moet voor twaalf uren gereed zijn.

7.6 De gaarkeuken van de Hervormde Diaconie

In juni en juli 1876 had de Diaconie van de Hervormde Gemeente bij herhaling aan de Commissie schriftelijk verzocht de samenstelling van de soepmaaltijden te wijzigen in maaltijden met een meer stevige samenstelling. Dit verzoek werd door de Commissie afgewezen, omdat zij van mening was *in het belang der behoeftigen geen verandering te moeten brengen in de soort van spijs op grond onder andere dat de Rumfordse soep zoals die hier gekookt wordt tot de meest voedzame spijs behoort*.

Klaarblijkelijk was de Hervormde Diaconie toch niet tevreden met deze reactie, want zij stelde vervolgens haar eigen gaarkeuken in bedrijf, in het Hof. Dit had tot gevolg, dat de Rumfordse Soepkokerij voortaan per uitdeling tenminste 300 maaltijden minder had te bereiden, de hoeveelheid die de Diaconie toen gewoonlijk afnam. Deze vermindering in de werklast had tot gevolg dat minder personeel aangenomen werd: in plaats van drie, slechts twee knechten en in plaats van twaalf, maar acht vrouwen. Bovendien werd bepaald, dat voortaan slechts uit één bak in plaats uit twee of drie ketels tegelijkertijd gedeeld mocht worden.

Niet alle kerkgenootschappen verbraken de relatie met de Soepcommissie. Aan het einde van de 19e eeuw deed de Waalse Gemeente in Dordrecht vrijwel jaarlijks het verzoek aan de Soepkokerij een tweetal buitengewone uitdelingen te houden (GAD 238-156).

De discussie over het uitdelen van vaste maaltijden in plaats van de (vloeibare) soep werd, ondanks herhaalde voorstellen dienaangaande, steeds ten gunste van het conservatieve deel van de Soepcommissie beslecht, ook toen aparte kindervoeding al gangbaar was geworden.

In 1890 stelde H. Vriesendorp jr. andermaal ter discussie behalve soep nog vaste spijs uit te delen. Dit denkbeeld vond ook deze keer geen steun bij de overige commissarissen. De Commissie vond derhalve verder onderzoek overbodig. Zeven jaar later, in oktober 1897, deed J.C. Deking Dura opnieuw het voorstel een proef te nemen met het koken van vaste spijzen. De meeste commissarissen meenden echter daarvan af te moeten zien *omreden 1700 portien te verdeelen te veel tijd zoude kosten, en groote moeielijkheid om de spijzen juist te verdeelen, onze ketels zijn ook niet daarvoor geschikt*.

7.7 Voedingswaarde van de maaltijden

Wanneer de diverse Rumfordse soeprecepten nader worden bekeken op de voedingswaarde, valt op, dat onder meer de energetische waarde behoorlijk verschilt. Ten einde een indruk te krijgen van de voedingswaarde van één (soep)maaltijd werd deze berekend aan de hand van de voorschriften, zoals die voor de grote hoeveelheden (100 tot 650 maaltijden) werden opgegeven. In de onderstaande tabel is een aantal soepen geanalyseerd en berekend per maaltijd. Daarbij werd ook de Rumfordse soep opgenomen zoals die door de Haagse Soepcommissie werd uitgedeeld. Dit soeprecept werd ook toegepast in de Drentse veenkolonieën om de kolonisten een stevige groentensoep voor te kunnen zetten.

De stokvismaaltijd valt in het rijtje maaltijden op door de relatief hoge energetische waarde. Dit was te danken aan de aardappelen, die het voornaamste bestanddeel (koolhydraten) van de maaltijd uitmaakten. De maaltijden met aardappelen waren in het algemeen calorierijker dan de Rumfordse soepen, met uitzondering van de rijstsoep.

De voedingswaarde van enkele recepten

	<i>Energie</i> Kcal	<i>Vet</i> g	<i>Eiwit</i> g	<i>Koolh.</i> g	<i>Na</i> mg	<i>vit.C</i> mg	<i>IJzer</i> mg
Rumfordse soep no.1	538	10	33	79	16	10	8
Erwtensoep	618	14	40	81	16	–	9
Frederiksoordse soep	340	2,2	19	62	6	11	5
Rijstsoep	520	2	12	115	20	30	1,3
Rijstsoep*	380	11	14	78	15	–	1
Hutspot*	992	3,5	26	215	20	71	9
Stokvis met aardappelen*	1172	7,2	37	240	20	64	7
Blik peulvruchtensoep	188	6,3	9,3	23,5	5	–	–

* Zie afbeelding 10.2

Volgens de hedendaagse inzichten bedraagt de dagelijkse calorieënbehoefte van een werkmans ongeveer 2.700 kcal, van een actieve volwassen vrouw ongeveer 2.100 kcal en van kinderen, afhankelijk van de leeftijd wat minder, tot ze in de pubertijd zijn gekomen en een volwassen energiebehoefte hebben. Een streng vermageringsregime bevat daarentegen niet meer dan 800 à 1.000 kcal per dag.

Als we de berekende kcal. in bovenstaande tabel vergelijken met hedendaagse getallen van energiebehoefte, dringt zich de gedachte op, dat degenen die destijds in de wintermaanden voor hun voeding uitsluitend aangewezen waren op de Rumfordse soepuitdelingen aan het einde van het winterseizoen vrijwel zeker aan ondervoeding geleden moeten hebben. Dit was een situatie vergelijkbaar met de hongerwinter van 1944/1945, toen de inwoners van de grote steden via de voedseldistributie vaak minder dan 700 kcal per dag kregen toegewezen (zie paragraaf 10.6). Aangezien de soepmaaltijden gewoonlijk maar vier dagen per week werden uitgedeeld, mogen we aannemen, dat zelfs de armsten nog in de gelegenheid waren enig ander voedsel, zoals brood, te bemachtigen. Een indirecte aanwijzing voor deze laatste veronderstel-

ling is gelegen in de omstandigheid, dat lang niet iedere bedeelde altijd zijn maaltijd ophaalde. In de archieven van de Rumfordse Soepkokerij zijn geen vermeldingen betreffende de voedingstoestand van de armlastige stadgenoten aangetroffen. Het is onbekend, of het besluit van de hervormde diaconie in 1876 een eigen gaarkeuken te gaan exploiteren mede bepaald werd door de indruk dat de vaste maaltijden, met veel aardappelen, meer voedingswaarde vertegenwoordigden.

Het zoutgehalte van de Rumfordse soep, die tegenwoordig nog in de Stichting Maatschappij van Weldadigheid Frederiksoord wordt bereid volgens een recept van de Rumfordse Soepkokerij in Den Haag, vormt een gunstige uitzondering op de overige maaltijdsoepen uit de 19e eeuw, want die bevatten naar hedendaagse maatstaven buitengewoon veel zout (Na).

Vergelijking van de inhoud van een modern blik peulvruchtensoep (van een ½ liter) met de recepten uit het verleden, wijst er op, dat de soep tegenwoordig niet (meer) als een zelfstandige maaltijd genuttigd wordt. De moderne soep vormt zonder aanvullingen geen vervanging van een volledige maaltijd.

Een uitvoeriger analyse van de voeding van de Dordtenaren in de afgelopen twee eeuwen valt echter buiten de scope van dit boek, daar dit een apart onderzoek vraagt.

7.8 Het keukenmateriaal, onderhoud en vernieuwing

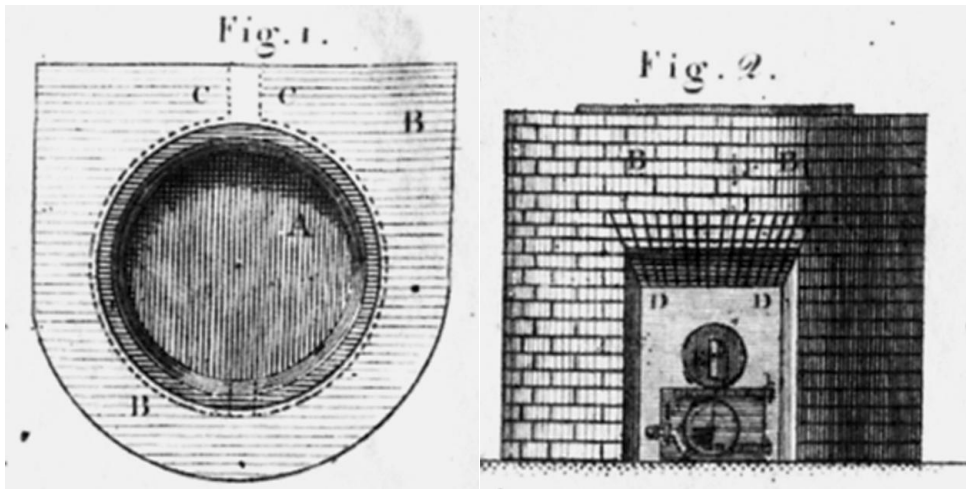
Het keukenmateriaal, de kookketel, en de behuizing in het voormalige Oudevrouwenhuis aan het Bagijnhof waren niet nieuw meer toen de stadsregering in 1800 deze aan de Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep ter beschikking stelde (Lips, 434-435). Jaarlijks werd, voorafgaand aan het uitdelingsseizoen, de toestand beoordeeld waarin het keukenmateriaal en de kookapparatuur verkeerden. Afhankelijk hiervan werden eventuele reparaties uitgevoerd. De kosten van deze reparaties kwamen dikwijls ten laste van de Commissie, hoewel de ruimte en de vaste kookapparatuur eigendom waren van de stadsregering. Het losse keukengereedschap behoorde toe aan de Soepcommissie (GAD 238-5).

Voor de bereiding van de maaltijdsoepen had Rumford zich afgevraagd in wat voor kooktoestellen de soep het best gekookt kon worden. Dienaangaande zette Gosse in zijn boekje niet alleen uitvoerig de bereiding van de maaltijdsoepen uiteen, maar hij behandelde ook de technische aspecten van het metselwerk van de ovens waarmee de kookketels verhit werden, zoals door Rumford eerder zou zijn uitgetest (GAD 238-44).

De aanwezige ketel in het voormalige Oudevrouwenhuis was veel te klein, want die kon slechts 100 maaltijden bevatten. Daarom werden de uitdelingen op 1 januari 1801 gestart met een nieuwe en grotere kookketel.

In 1812 was de capaciteit van de kookketel opnieuw te klein geworden voor de bereiding van de bestelde maaltijden. Ook nu droeg de commissie honderd gulden bij in de kosten van een grotere kookketel, de rest werd betaald door het stadsbestuur.

Het toenemende aantal maaltijden vereiste vijf jaar later, opnieuw een grotere ketelinhoud. De kosten van een nieuwe ketel met toebehoren werden toen geschat op f 1.000. Het stadsbestuur stelde slechts f 700 voor de aankoop van een nieuwe ketel beschikbaar. Toch kon in 1818 een nieuwe ketel voor f 564 gekocht worden bij koperslager J. van Beusekom.

Afb. 7.3. Ontwerp van een rond kooktoestel voor de bereiding van Rumfordse maaltijdsoepen. Volgens Gosse zou een ronde vuuroven *oeconomischer* zijn dan een vierkante vuuroven. In figuur 1 wordt met A het inwendige van de ketel weergegeven, B is de bovenkant die bedekt is hetzij met hout, hetzij baksteen, hetzij met aardentegels. Bij C wordt aan de achterkant van de oven de rook afgevoerd.

Figuur 2 toont een in baksteen opgemetselde oven, waarbij D een insprong is om het midden beter te kunnen bereiken. Daarin staat de klep omhoog waarlangs het hout in de kachel wordt gebracht. Daaronder een schuif om meer of minder lucht toe te laten (GAD 238-44).

In juni 1839 bleek dat de kookketel na ruim 20 jaar intensief gebruik aan vervanging toe was, (GAD 238-197). Het stadsbestuur verzocht toen de stadsarchitect G.N. Itz na te gaan in welke toestand de ketel verkeerde en wat de beste oplossing van het probleem zou zijn. Zijn antwoord luidde:

De thans nog bestaande maar voor de volgende winter onbruikbare ketel, is gesteld in het jaar 1818. Deszelfs wijde is van boven 2,00 El & van onder ter plaatse alwaar de bodem begint 1,82 El over diameter. De diepte is langs de wand van de rand tot op den zoom van den bodem 1,20 El & in het midden 1,3 El.

De waarde van oud-koper is circa f400,-. Een nieuwe gelijksoortige ketel doch in den bodem zwaarder, zal koomen op een duizend gulden.

Nadat de commissarissen van bovenstaand bericht kennis hadden genomen, wendden zij zich schriftelijk tot Burgemeester & Wethouders met het navolgende verzoek:

Edelachtbare Heeren!

De Instelling tot spijsuitdeeling aan Armen gedurende de winter alhier ter stede onder de benaming van Rumfordse Soep, vanaf den eersten Januarij 1801 gevestigd, heeft steeds zoodanige deelneeming mogen ondervinden, dat welke aanzienlijke verliezen, door afsterven, of het

verlaten der stad, haar moge zijn te beurt gevallen, evenwel nog in den laatst voorgaanden winter, het getal, zoo der intekeningen als der uitdeelingen, overtroffen heeft, hetgeen het tevoren mogt bereiken.

Het groot nut dezer instelling, door elk der stedelijke Regeringen, welke zich zeedert veertig jaren hebben afgewisseld, is bestendig erkend geweest; En werd aanhoudend aan haar verstrekt een lokaal tot de bereiding & uitdeeling der spijsen, beneevens de aanschaffing & het onderhoud van de gereedschappen daar toe.

De uitbreiding dezer instelling heeft van tijd tot tijd noodzakelijk gemaakt het vergroten van den ketel, zoodanig dat die thans meer dan 2200 porties bij elke uitdeeling uitleverde.

Na twintig jaren dienst, werden commissarissen geïnformeerd dat de tegenwoordige ketel niet langer bruikbaar was, maar *eene geheele vernieuwing* vorderde:

Het (hierbovenstaand) stuk is ons tot staving daar van toegekoomen. – En hebben wij het alzoo van onze pligt geacht dit onverwijld ter kennisse van Uwe EdelAchtbare te brengen, opdat in tijds zoodanige voorziening zoude kunnen worden aangewend, alswelke noodzakelijk is, teneinde den aanstaanden winter, het tegemoetkomen in de behoefte der armen, langs dezen weg, geene stilstand ondervinden. Waartoe wij aan UedelAchtbare het noodige & tevoren ondervonden verzorging voor onze bedeelden imploneeren.

Wij hebben de eer enz.

Commissarissen voornoemd enz.

Het resultaat van deze correspondentie was, dat een geheel nieuwe ketel werd opgesteld met alles wat daar voor nodig was, zoals het opnieuw inmetzen van de ketel. De nieuwe ketel voldeed jarenlang goed, totdat op 14 januari 1846 de ketel een gat in de bodem vertoonde. Hierdoor konden er geen uitdelingen op dinsdag 13 en donderdag 15 januari plaatsvinden. Aan de *subjecten* (= bedeelden) werd voor iedere gemiste maaltijd 10 cent uitgekeerd. Na een noodreparatie werd vanaf maandag 19 januari 1846 gedurende zes dagen per week veiligheidshalve 2/3 deel van de normale hoeveelheid gekookt en uitgedeeld, omdat de commissie van mening was, *dat het slechte functioneren van de kookketel een gevolg was van de te grote vulling*. Toen in datzelfde jaar tijdens een commissievergadering aan de orde werd gesteld of met de huidige bereidingswijze moest worden voortgegaan of dat voortaan op *stoom* gekookt zou moeten worden, werd tot dit laatste besloten. Het stadsbestuur werd verzocht de kookapparatuur hiervoor aan te passen. Deze ging hiermee akkoord en schafte een kooktoestel van Creighton aan, zoals dat te Leiden aan de Aalmarkt stond en ook in Haarlem werd gebruikt. Dit bestond uit een koperen stoomketel en drie koperen spijsbakken, twee met een inhoud van 1.500 Nederlandse Kannen (= ongeveer 1.500 liter) en een met een inhoud van 1.000 Kannen. Tegelijkertijd met de installatie van het nieuwe en grotere kooktoestel werd de gehele bereidingsruimte vernieuwd, een ruimte voor de vergaderingen van de commissarissen gemaakt en een woning voor de *baas-opzigter* gebouwd (GAD 238-160).

7.9 Een proefkoking

Hoe het er toe ging bij het koken van de maaltijdsoep, is te vinden in het boekje met kookvoorschriften dat van 1845 tot 1892 werd bijgehouden (GAD 238-158). Naar aanleiding van het installeren van nieuwe stoomketels werd op zaterdag 6 november 1846 op proef gekookt. Deze keer werd slechts één van de drie ketels getest.

Tevoren waren de erwten 8 uur en de gort 18 uur in de week gezet. Na een uur stoken kwam de ketel op vrijdagmiddag (5 november) om 16 uur op stoom. Vervolgens werden alle ingrediënten voor 500 maaltijden met 330 liter koud water in de ketel bijeen gevoegd. Hierna werden om 16.15 uur de stoompijpen geopend. Om 17.15 uur kookte de soep en om 18.30 uur bedroeg de inhoud, volgens meting met een peilstok, 400 liter. Omdat de soep veel te dik was, werd extra water toegevoegd, hetgeen beoordeeld werd als: *De Soup was buitengewoon dik, zeer smijig en met uitzondering van enkele erwten, zeer goed*. Er werd nogmaals 30 liter warm water aan toegevoegd, goed geroerd en opnieuw aan de kook gebracht, waarna *de soep aan zich zelf werd overgelaten*. Het was inmiddels 19.30 uur geworden. Iedereen die bij de proefkoking betrokken was, ging naar huis, *met uitzondering van een man die, daar het gebouw niet voldoende gesloten was, de wagt moest houden*.

De volgende morgen werd het koken om 7 uur hervat tot 8.45 uur, nadat er weer 70 liter warm water aan de maaltijdsoep toegevoegd was. Het peil in de ketel werd gemeten met een peilstok, die pas in 1904 vervangen werd door een centimetermaat, en bedroeg nu 600 liter. De soep was toen gereed voor consumptie.

Enkele commissarissen vroegen zich echter af, *of het langdurig laten staan van de gekookte spijs in een koperen ketel geen nadeel aan de gezondheid zou doen*. *Dadelijk werd er eene proef genomen ende Apothecar Van Rijsoord had de goedheid dit scheikundig te onderzoeken. Deze Heer gaf na het onderzoek de meeste voldoende geruststelling.*²

Om 11.30 uur begon de uitdeling aan de behoeftigen van drie diaconieën: de Hervormde 300, de Lutherse 15 en de diaconie van *de oude clerus* (= oud-katholieke kerk) 3 maaltijden. De stadswerkers die in het lokaal werkzaam waren geweest (voor het metselwerk en timmerwerk) kregen 33 maaltijden, de schilsters 80, de knechten 8, de baas 4, de extra knechten 3 en tenslotte de werksters 6 maaltijden. Deze uitdeling van porties aan personeel en familie van oud-personeelsleden bedroeg gewoonlijk tussen de 100 en 160 maaltijden per uitdelingsdag.

7.10 Koken op gas?

In de commissievergadering van 15 maart 1853 berichtte commissaris Roodenburg over een proef met het koken op gas ter besparing van stookkosten, maar dit leverde *geen duidelijk resultaat* op (GAD 238-160). Dus bleef alles bij het oude. Eigenlijk was in 1853 het nachtwerk door de knechten voor het stoken van de ketels al niet meer toegestaan volgens de toenmalige regelgeving, maar de Soepcommissie zag geen kans hierin verbetering te brengen. Dit zou eventueel mogelijk geweest zijn, indien de kooktechniek verbeterd was en overgeschakeld zou zijn op het koken op gas, of met modernere kookketels.

² W.J. van Rijsoort van Meurs (1807-1879), apotheker en drogist, was vanaf 1830 gevestigd op Voorstraat D 421, te Dordrecht (AB 1855, AB 1873).

Afb. 7.4. Links onder de Dordtse Gasfabriek met rechts ervan drie gashouders omstreeks 1920. In 1851 werd op de (glas)Blazersvest (later Merwekade) begonnen met de bouw van de *fabriek tot het verlichten der stad met gaz*. In 1852 was de (particuliere) gasfabriek operationeel. De onderneming werd in 1870 door de gemeente overgenomen.

Omdat de commissarissen vermoedden, dat de kookketel onder het stoomwezen viel, vroegen zij in oktober 1900 advies aan machinefabrikant A.M.Ph. Augustijn, die in 1901 op Toulonselaan 13 woonde. Hij liet weten, dat de ketel sterk verouderd was, maar niet onder de wet van het stoomwezen viel. Daarnaast stelde hij enkele noodzakelijke veranderingen voor. Dit laatste advies werd opgevolgd, maar van modernisering was geen sprake.

7.11 Aanbestedingen

De Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep bood jaarlijks in de periode voorafgaand aan de uitdeling van de soepmaaltijden aan haar leveranciers de gelegenheid in te schrijven op de levering van ingrediënten voor de soep die in grote hoeveelheden tegelijk nodig waren, zoals rijst, gort, erwten, rundvlees, (pekelspek), zout, peper en, last but not least, steenkolen voor het vuur onder de ketels waarin de soep bereid werd. Ook andere instanties maakten regelmatig gebruik van het aanbesteden van grote leveranties van levensmiddelen, zoals de Regenten van het Hervormd Bestedelingenhuis, de Regenten van het Gast- of Ziekenhuis en de Regenten van het

De SPIJSCOMMISSIE der NED. HERV.
GEMEENTE alhier is voornemens

AAN TE BESTEDEN

op **Dinsdag 1 Nov. a. s.**, ten **7½** ure des
avonds, ten dienste harer Spijskokerij, het be-
noodigde

**Rundvleesch, Rundvet, Varkens-
vleesch, Spek, Gort, Br. Boonen,
Gr. Erwtten, Rijst, Siroop en Zout.**

De voorwaarden liggen voor belanghebbenden
drie dagen ter inzage, van af **26** tot en met **29**
October, van **12** tot **4** ure, in de Diakenkamer
Hof.

Namens de Spijscommissie,
J. E. REDERT, Praeses.
L. A. v. RIJE, Scriba.

Bij wie tevens inlichtingen zijn te bekomen.

AANBESTEDING.

Op *Donderdag 3 November 1898*, des namid-
dags ten **2** ure, zal te Dordrecht, in het lokaal
ter Uitdeeling van Soep, worden aanbesteed
het **leveren** van:

3500 Kilogram Gepelde RIJST.
2000 „ Mager RUNDVLEESCH
zonder beenen.
700 „ Versch Hollandsch SPEK.
1400 „ ordinair MIDDELZOUT.
200 Hectoliter Grove en Geharkte New-
Castle STEENKOLEN.

Of zooveel meer of minder als
gedurende de uitdeeling zal bevon-
den worden benoodigd te zijn.

Alles op zoodanige conditiën als van heden
af in gezegd lokaal ter lezing liggen.

Dordrecht 24 October 1898.

Afb. 7.5. Advertenties in de Dordrechtsche Courant van 24 oktober 1898, betreffende aan-
bestedingen van de Soepcommissie en de Nederlands Hervormde Diaconie.

Gesticht voor Krankzinnigen te Dordrecht. Deze aanbesteding werd met adverten-
ties in de Dordtse kranten aangekondigd, meestal in oktober. Indien de aanbesteding
gegund werd, werd een akte opgemaakt op gezegeld papier, waarin de leverancier
zich verplichtte zijn contract na te komen, mede ondertekend door twee personen
die borg stonden voor de leverancier.

Zo schafte de Soepcommissie voor het winterseizoen 1807-1808 ter bereiding van circa 672 porties de volgende hoeveelheden aan: 181 zakken aardappelen, 30 zakken grutten, 33 zakken groene erwten, 1.643 pond vlees, 8 1/8 zakken zout, 16 bosjes selderij en 115 gram peper.

Sommige ingrediënten, zoals erwten, selderij en andere soepgroenten, werden vaak door een of twee commissarissen ondershands gekocht. Dit gebeurde echter uitsluitend als de commissieleden van mening waren, dat op die manier de voedingsmiddelen goedkoper verkregen konden worden. Als bleek dat de kwaliteit van het goedkoopste monster van de aanbestede voedingsmiddelen te wensen overliet, werd een (iets) duurder partij gekocht.

In de loop van het eerste decennium van de 20ste eeuw nam de belangstelling van de leveranciers voor de aanbesteding steeds meer af, omdat de kleinere hoeveelheden voor hen minder aantrekkelijk waren. De Commissie kocht in het vervolg niet alleen erwten en gort rechtstreeks van de handelaren, maar haalde ook rijst direct van de rijstpelmol.

7.12 Levering van het vlees en spek³

Het vlees in de soep was meestal rundvlees, dat zonder bot of vet aangeleverd diende te worden. Deze levering werd, zoals gezegd, aanbesteed via een openbare inschrijving. Hiervoor schreven diverse slagers in. In 1800 mocht slager C. van der Straaten als eerste het vereiste rundvlees leveren.

In de tweede helft van de 19e eeuw telde de familie van der Straaten als slagers: Pieter van der Straaten, C. van der Straaten Azn., A. van der Straaten en H. van der Straaten, die in verschillende jaren het rundvlees voor de soepbereiding mochten leveren.

Er waren nog meer slagersfamilies in de stad: Cornelis van Waalwijk van Doorn, die gevestigd was op Gravenstraat 23 *over de Varkenmarkt*, werd in 1884 de levering gegund. Zijn broer Jan, gevestigd in de Vleeschhouwersstraat 8, viste toen achter het net, maar in 1886 was het zijn beurt het vlees te leveren. In 1885 werd W. Kruymel deze eer gegund. In 1899, 1900 en 1901 leverde J.H. Meijer het rundvlees voor de soepbereiding. Terwijl in 1902, 1903 en 1904 de Gebr. van Waalwijk van Doorn (Gravenstraat) met de leverantie belast werden.

Behalve vlees werd ook spek in de soep gedaan, als smaakmaker. De aankoop van dit spek werd eveneens aanbesteed. In de loop der jaren werd dit door diverse slagers en spekhandelaren geleverd, zoals N. Kriens, W. Spruyt, Gebr. van Waalwijk van Doorn, J.H. van der Straaten Dzn., spekslager, Bleekersdijk, 37 hoek Bleijenburgstraat (GAD 238-47) of Gebr. van der Straaten, en A. van der Sijde en zn., en J.P. van der Straaten, vleeshouwerij (Voorstraat 73).

Dat het inschrijven op een leverantie van vlees en spek ook enig risico inhield, ondervond slager J.P. van der Straaten.

³ In de volgende paragrafen is een willekeurige keuze gemaakt uit de leveranciers die in de loop van de jaren aan de Soepkokerij hebben geleverd.

Dordrechtse Vleeschhouwerij

VAN
H. VAN HECHTEN,
Vriezestraat No. 53
DORDRECHT.

Dordrecht, 18 Maart 1891

Mede de Heeren der Commissie van de Soepcommissie

Delib aan **H. van Hechten.**

Voor aan UGD. verkocht en geleverd, Rund- en Halfvleesch. *Lut. 200 - 214*

De Heer. 35 kilo
1 Maart 35 "
3 " 35 "
6 " 35 "
9 " 35 "
10 " 35 "
16 " 35 "
14 " 35 "
27 Maart 43 "
12 Maart 43 "
21 " 105 "
1 Maart 51 H kilo

SPEKSLAGERIJ

Boomstraat 12. N. KRIENS.

Dordrecht.

Telefoonnummer 488.

Kaas, Zout, Spek, Ham, Worst en Reuzel.

Dordrecht, 18 Maart 1891

NOTA

voor *De Rijnlandse Overzich*
van **N. KRIENS.**

8	December	200 kilo worst	11.20
21	December	200 kilo worst	11.20
3	Januari	200 kilo worst	11.20
15	Januari	200 kilo worst	11.20
30	Januari	200 kilo worst	11.20
15	Februari	200 kilo worst	11.20
4	Maart	200 kilo worst	11.20
16		100 kilo worst	5.60

SPEKSLAGERIJ.

Prinsenstraat 33.

Dordrecht, February 1891

De Heeren der Commissie tot onderzoek van de Soep

aan **H. VAN DER STRAATEN.**

Februari	46	in 2 ges.	spek à 50 ets	23
"	13	46	in 2	23
"	10	46	in 2	23

Afb. 7.6. Enige vlees- en spekleveranciers van de Soepcommissie.

40-jarig huwelijksfeest van Frans Lebre⁴

Ter gelegenheid van het 40-jarig huwelijksjubileum van de kunstschilder Frans Lebre⁴ werden in 1890 op 3, 4, 6 en 8 maart op zijn kosten extra maaltijden met *meer dan gewoon vlees* uitgedeeld. Volgens de aanbestedingsvoorwaarden moest slager J.P. van der Straaten het extra vlees (275 kg!) leveren, zonder daarvoor een vergoeding te ontvangen. De aanbestedingsprijs bedroeg 74 cent per kg. De commissarissen gaven voor het extra vlees toch enige vergoeding: 6 cent per kg.

⁴ De Dordtse kunstschilder Frans Lebre (1820-1909) was jarenlang voorzitter van het bestuur van het Dordtse Tekengenootschap Pictura.

7.13 Vleeskeuring

De kwaliteit van het vlees liet naar het oordeel van de commissarissen soms te wensen over, onder andere in 1866. In dat jaar leverde namelijk een slager vlees dat werd afgekeurd (zonder nadere verklaring, waarschijnlijk was een aanzienlijk deel ervan bedorven).

Toen in 1868 slager C. van Waalwijk van Doorn inschreef voor de levering van het rundvlees, werd mede op zijn verzoek een nieuwe en onpartijdige keurmeester aangezocht. Sindsdien werd het vlees eerst door de stadskeurmeester P. van

Afb. 7.7. In het Openbaar Slachthuis aan de Markettenweg werd van 1906 tot 1984 vee geslacht. Hier de varkenshal circa 1900 (foto H.J. Tollens, GAD 554-10.119).

der Straaten beoordeeld. Aldus werd extra aandacht geschonken aan de levering en de keuring door de controleur Henri Vriesendorp jr. en keurder P. van der Straaten.

Vanaf 1884 verrichtte M. van Zanten, die vroeger slager was geweest, de keuring van het vlees voor de Soepcommissie. Hij ontving hiervoor vanaf 1889 een vergoeding van f 50. Van Zanten ging met de jaarlijkse vleeskeuring door tot 1895, waarna hij zijn opdracht teruggaf, omdat hij een nieuwe betrekking had gevonden. J. Mostert, gewezen vleeshouwer en voorheen directeur van een coöperatieve slagerij aan de Varkenmarkt 22, nam de keuringstaak voor één seizoen over van Van Zanten, want deze laatste trad in 1896 weer op als vleeskeurder. Het was destijds gebruikelijk, dat iedere slager zijn aankopen zelf slachtte in zijn eigen slagerij.

Vanaf 1899 keurde vleeshouwer H. Versteeg, Groenmarkt 57, het rundvlees. Hij stelde voor als norm voor de vleeskeuring te bepalen, dat het rund niet jonger dan twee jaar mocht zijn en niet lichter dan 250 kg. Versteeg beëindigde in 1920 zijn werkzaamheden, omdat steeds minder vlees nodig was voor de bereiding van de Rumfordse soep. Op voorstel van commissaris-controleur J.H. den Bandt werd in 1920 overleg gepleegd met de directeur van het abattoir, dr. C. Eykman, of wellicht bevroren Argentijns vlees en Amerikaans spek gebruikt konden worden, zonder dat dit een vermindering van kwaliteit en smaak van de soep tot gevolg zou hebben. In de aanbestedingsvoorwaarden van 19 oktober 1895 stond namelijk expliciet vermeld, dat het *spek van Hollandsch vet, geen Amerikaansch of Buitenlandsch spek* moest zijn (GAD 238-20). Daar bestond geen bezwaar tegen, maar de voorkeur ging uit naar vers vlees. Het overleg met dr. Eykman had mede tot gevolg dat het slachten voortaan via het Dordtse Openbare Slachthuis zou gebeuren. Laatstgenoemde instelling was in 1906 aan de Markettenweg in bedrijf gekomen. De keuring van het vlees bleef echter in handen van een slager die hiertoe door de Soepcommissie werd benoemd (GAD 238-45).

7.14 Inkoop van de overige ingrediënten voor de soep

De overige ingrediënten voor de soepbereiding werden eveneens voornamelijk bij inschrijving aanbesteed, maar de inkoop van erwten geschiedde vrijwel uitsluitend onderhands door een of twee commissarissen gezamenlijk.

Ook hierbij zien we in de loop van de jaren vaak dezelfde namen verschijnen: C. van der Koogh,⁵ Gebr. Dicke, Simon van Brakel, P. van Overbeek, H.A. Bremekamp,⁶ Jac. van Breda, firma C.I. Singels Hordijk, F. Schoolenberg, firma wed. A. Foks en H.F. van Striemen.

Selderij, andere soepgroenten en aardappelen werden al spoedig door een of twee commissarissen onderhands ingekocht, omdat dat toch voordeliger was.

⁵ Willem van der Koogh, grutter (AB 1848)

⁶ Voorstraat 182 (AB 1890 en 1906).

Stoom-Tabakskerverij
EN
KOFFIEBRANDERIJ,
THEEHANDEL
EN
KOLONIALE WAREN.

Dordrecht, April 1911
TELEFOONNUMMER 6.

Nota voor de Rumpfordsche Soepkokerij
akkoord
van **SIMON VAN BRAKEL & ZOON.**

1910 Deer 5	12 1/2 R. gork	8.60	f 103.20
1911 Jan. 23	9 " d.	"	77.40
		" Legel "	05
			f 180.65

G. Veldman
Simon van Brakel-zoon

den 14 April 1911

Petroleum, Raap-, Patent- en Tafelolie.
TABAK en SIGAREN,
Handel in KOLONIALE WAREN en WIJNEN.
„In het Zeepaard,” PRINSENSTRAAT No. 3.
TELEFOONNUMMER 720.

Dordrecht, April 1911.

De Heeren Commissarissen der Rumpfordsche Soepkokerij
aan **GEBRS. DICKE.** *akkoord*

Voor aan UEd. verkocht en geleverd

1910 Deer 14 100 R. sint. h. l. 100 R. 11.75 Zeel 8 21.15

Gebr. van Waalwijk van Doorn.

VLEESCHHOUWERIJEN EN SPEKSLAGERIJEN.

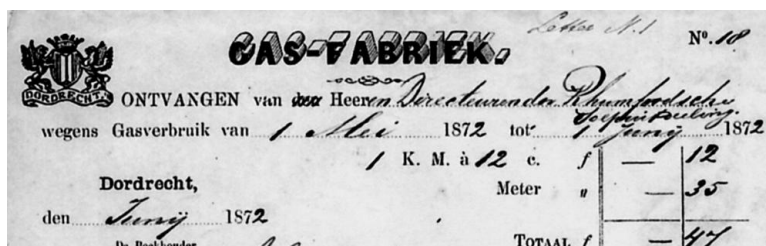
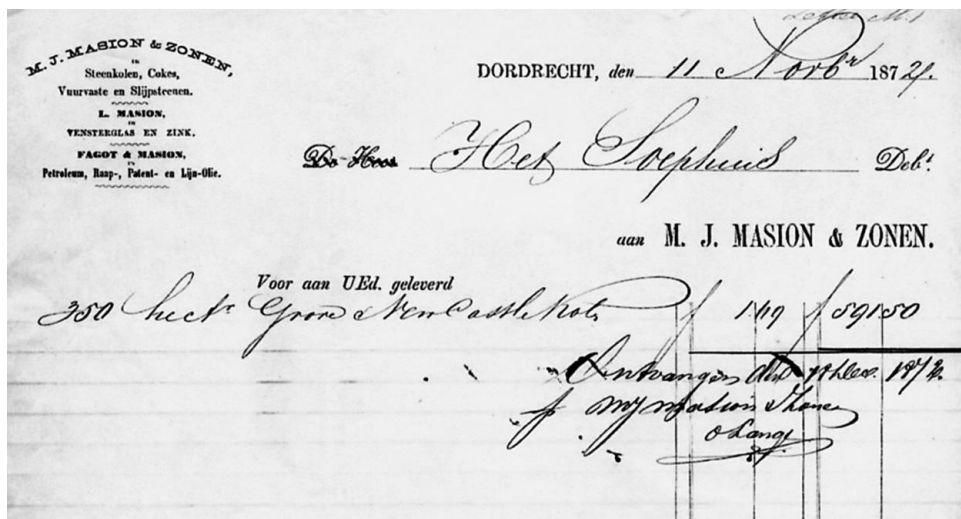
GRAVENSTRAAT 23 - VLEESCHHOUWERSSTRAAT 8.
TELEFOON 387

Dordrecht, Januari 1911.

Nota voor den Heer F. Herman van Oijen
Debet aan **Gebr. VAN WAALWIJK VAN DOORN.**

1910 Voor aan UEd. geleverd:

Afb. 7.8. Diverse leveranciers van de Soepcommissie uit 1911.

Afb. 7.9. Twee energieleveranciers van de Rumfordse Soepkokerij.

7.15 Steenkolenhandel

De voor het stoken van de kookketels benodigde steenkolen werden eveneens via aanbesteding door diverse handelaren aangeleverd. Hiervan volgen enkele namen, in willekeurige volgorde, waarvan sommige nog een bekende klank hebben: Gerard Mauritz, D. Kooyman, Van Nievelt & Co.⁷, M.J. Masion & Zn.⁸, H. Looman en P. Looman & zn.

7.16 Waterleiding

Het water, dat kwantitatief het belangrijkste deel van de soep uitmaakte, werd vanaf het begin van de soepuitdeling uit de stadsgracht gehaald, voornamelijk uit de (vervuilde) Spuihaven. Herhaaldelijk werd door de Soepcommissie bij de gemeenteraad geklaagd over de verontreiniging van dit water (GAD 238-118). Daarom werd in 1883, een jaar na de bouw van de watertoren aan de Oranjelaan, de soepkokerij door loodgieter H. Litz aangesloten op de hoogdrukwaterleiding.

⁷ Binnenkalkhaven, pand 'Landbouw' (ca. 1890)

⁸ kantoor Buiten Walevest 18 (AB 1906)

LOODGIETER, LEIDEKKER,
GLAZENMAKER
en
ZINKBEWERKER.
Vriezestraat, Wijk D, No. 993.

Dordrecht, 1883.

De Soepkokerij
Debet aan **H. LITZ.**

Een waterleiding gelegd 21 M ² 21 hooft	f 20	90
Een afsluit klep	3	80

betalbaar by den Heer P. J. de Kanen L. J. *huurverhuur*
Hoogdrukwaterleiding der Gemeente Dordrecht
ONTVANGEN van den Heer *Best. der Rijnf. Soepkokerij*
de Som van *twee gulden vijfen kwintig cent*
bij anticipatie voor het gedurende een half jaar gebruiken van een Watermeter, wijd
19 mM. geplaatst in het pand aan het *Bagijnhof* Lt D No *496* ingaande
1 November 1883
ZEGGE *f 2.45*
De Bockhouder,

Afb. 7.10. Loodgieter H. Litz, Vriezestraat D 984 legde in 1883 een waterleiding van ruim 21 meter aan ten behoeve van de Soepkokerij aan het Bagijnhof. Dat de Soepkokerij met de aansluiting op de Hoogdrukwaterleiding vroeg was, blijkt uit het gegeven dat per 1 november 1883 voor het eerst gezuiverd water uit de Biesbosch (bij de Staart) door een ijzeren buizenstelsel naar Dordtse huizen werd gepompt.

Voor het gebruik van het water werd 5 cent per m³ berekend, wat aanvankelijk een jaarlijkse uitgave van f 20 à f 25 zou betekenen. In 1896 kostte het abonnement van de watermeter f 5,50 per jaar. Het waterverbruik vergde toen f 30 per 4 maanden (GAD 238-180).

Afb. 8.1. Een interieurfoto van de Centrale Keuken aan de Vest in november 1937 (GAD GPV M 2167/3).

8 Het personeel

Zoals in de voorgaande hoofdstukken aan de orde kwam, had de Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep personen in dienst voor de bereiding van de soepmaaltijden, het uitdelen en het opruimen van het gebruikte keukenmateriaal.

Het personeel bestond uit mannen en vrouwen die allen hun eigen specifieke taak hadden, zoals de looper, de schrijver, de baas enzovoort.

8.1 De looper

Hoewel de commissarissen een aantal werkzaamheden zelf uitvoerden, lieten zij zich vanaf het begin bijstaan door enkele personeelsleden. De secretaris-penningmeester had de verantwoordelijkheid voor het financiële beleid en de zorg voor het ontvangen van de gelden van de intekenaren. Hiervoor had hij de hulp van een betrouwbare persoon, ook wel *loper* genoemd, die met de intekenlijsten langs de huizen van de gegoede inwoners van Dordrecht ging. Vervolgens haalde hij de ingeschreven bedragen bij de intekenaars op en leverde de (genummerde) *portiekaartjes* bij deze weldoeners af. Dat was een verantwoordelijke taak, die met twee gulden per dag dan ook navenant gehonoreerd werd, wat neerkwam op *f* 16 tot *f* 20 voor de gewerkte periode. In 1802 werd dit werk door de burgers Van Stek en Van Dortmund gezamenlijk verricht, maar in de jaren daarna klaarde in principe één persoon, Van Dortmund, deze klus. In 1817 werd hij opgevolgd door G. Korthals.

Alleen in tijden van bijzondere noden, zoals in 1816 toen als gevolg van een bijzonder slechte zomer de oogsten klein en de kosten van levensonderhoud hoog waren, gingen de commissarissen er zelf op uit om zoveel mogelijk gelden in te zamelen voor de voedseluitdelingen. Het ophalen van de penningen en het bezorgen van de portiekaartjes lieten de commissarissen in elk geval aan een hulpkracht over. Dat was van 1817 tot 1822 G. Korthals, die aanvankelijk hetzelfde loon ontving als zijn voorganger. Vanaf 1818 kreeg de *ophaler der penningen* een *renumeratie* van 1% van de opgehaalde bedragen, wat toen neerkwam op ruim *f* 26; in 1821 betekende dat zelfs *f* 28,45.

Jan Franken nam in 1822 de genoemde taken van Korthals over. Opmerkelijk is in het overzicht van 1822 de vermelding van de ontvangst van een vals geldstuk ter waarde van *f* 2,60. Helaas is geen nadere beschrijving van het muntstuk voor het nageslacht achtergelaten. Nadat Jan Franken omstreeks 1840 overleden was, kreeg zijn weduwe tot en met 1850 jaarlijks gedurende de uitdelingsperiode een tweetal porties maaltijdsoep toebedeeld. De opvolger van Franken werd Johan Balthasar Waldsmith, die echter al aardig op leeftijd was, zodat de commissarissen in 1843 concludeerden, dat hij vanwege zijn hoge leeftijd niet meer geschikt was rond te gaan met de intekenlijsten. Daar *de oude Jan* deze inkomsten node kon missen, kreeg hij een *douceur*, een pensioen van *f* 10 per jaar. Hierbij valt op, dat die tien guldens aan Waldsmith uitgekeerd moesten worden door zijn opvolger, Johannes Brandt. Brandt zou pas over zijn volledige loon kunnen beschikken als Waldsmith

was overleden. Brandt betaalde de uitkering van *f* 10 voor het laatst in 1848 aan Maria Geertrui Rijnshagen, die aan de Rietdijk C 330 woonde (AB 1850). Zij was inmiddels weduwe geworden van Jan Waldsmith, die in november 1848 op 84-jarige leeftijd overleed.

De ondergetekenden nemen deel voor zooveel achter ieders naamtekening staat uitgedrukt, in de Instelling tot Uitdeeling van Spijze aan behoeftigen gedurende het aanstaande Winterseizoen tegen Drie Gulden per Portie, waarvoor wordt aangenomen gedurende vijftien weken viermaal per Week te zullen deelen, voorts op dezelfde wijze als zulks drie en tachtig jaren onafgebroken heeft plaats gehad en overeenkomstig de aankondiging geplaatst inde Dordrechtsche Courant van 21/22 dezer.

Dordrecht, 22 October 1883

Afb. 8.2. Tekst boven de intekenlijst van 22 oktober 1883 (GAD 238-120).

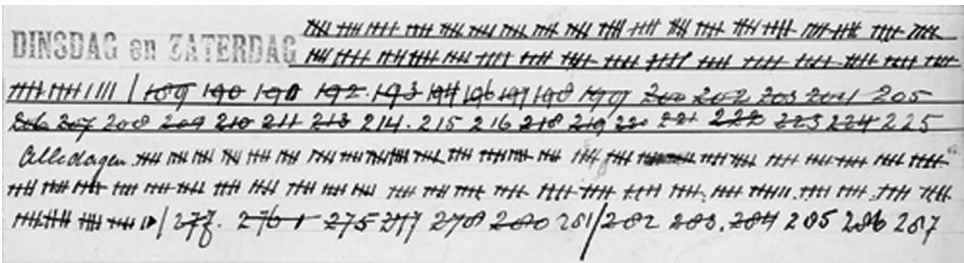
J.A. Blackstone, stadsaanplakker en loper van beroep en wonende op Voorstraat C 164 (AB 1860), volgde Brandt in 1849 op als *loper* en *opschrijver*. In die laatste hoedanigheid, ook wel *adsistent* geheten, verdiende Blackstone *f* 2 per week. Hij overleed in het voorjaar van 1865, tegen het einde van de uitdeling. Dit liet een diepe indruk achter bij het personeel. Als zijn opvolger werd Brand aangesteld, voor het gewone salaris van *f* 26 en nog eens 50 cent voor de assistentie bij elke deling.

In 1866 waren er vanwege het heersen van de cholera twee uitdelingsperiodes. Blijkbaar was dat toen een drukke bezigheid, want loper Brand ging voor de eerste periode de stad rond met twee bedienden, terwijl hij in de aansluitende periode alleen op pad ging met de intekenlijsten. In 1872 kreeg Brand problemen met zijn gezondheid en de commissarissen bepaalden dat eventueel zijn vrouw met de lijsten mocht rondgaan. In de periode tussen oktober 1873 en 20 maart 1874 overleed Brand. Zijn weduwe op de Voorstraat C 709 (AB 1879) ontving in 1874 voor het laatst zijn gratificatie van *f* 5. De schoonzoon van Brand, de kantoorbediende Lokemeyer, Voorstraat D 1043 (AB 1879), zette gedurende twee jaar het werk van zijn schoonvader voort, tot hij werd opgevolgd door Van Dalen, die voor zijn werkzaamheden eveneens *f* 26 kreeg. In 1884 werd zijn salaris verhoogd tot *f* 36 en tijdens het eeuwfeest van 1901 merkte voorzitter Henri Vriesendorp jr. op: *Onzen vriend J. van Dalen, die 24 jaren werkzaam was met het rondgaan der lijsten en het innen der gelden en wiens takt roem verdient, mogen we evenmin vergeten*. Desondanks liet het gedrag van Van Dalen soms te wensen over, want in de notulen van 1899 werd opgemerkt, dat *Van Dalen wel wat beleefder kon zijn*. Omdat er uiteindelijk toch te veel aanmerkingen waren, werd hij in oktober 1901 ontslagen, ondanks een dienstverband van 25 jaar. Hij kreeg wel een pensioen van *f* 10 per jaar uitgekeerd *zolang de Soepkokerij zal bestaan*.

Al spoedig werd de koffiehuisbediende Wouter van Rijnen, Vrieseweg 33a (AB 1901), benoemd in de plaats van Van Dalen. Van Rijnen kreeg een vergoeding van f 36 per jaar met een bonus van f 0,25 voor iedere nieuwe intekenaar die hij aanbracht. Helaas overleed Van Rijnen al in 1902.¹ Zijn broer, de bierhandelaar J. van Rijnen, Noordendijk 339 (AB 1901), mocht in 1902 voor zijn schoonzuster optreden als loper en hij werd ook voor de volgende jaren benoemd. In het begin van 1907 bemerkten de Commissarissen, dat Van Rijnen soms een ander in zijn plaats met de lijst rondstuurde. Wegens dit ongewenste gedrag werd hij in 1909 ontslagen. De Bruin volgde Van Rijnen op, maar deze bleek veel te traag, zodat het contract met hem niet werd verlengd. Vervolgens werd J. Bosman, bureaulist van de schouwburg, aangesteld, voorlopig voor een jaar. In 1911 moesten de commissarissen echter constateren, dat Bosman het meeste werk overliet aan A.J. Berentemfel, Bagijnhof 27 (AB 1908). Waarschijnlijk omdat het werk hem niet beviel, nam Bosman in oktober 1912 ontslag. Onder de vier kandidaten voor zijn baan bevond zich A.J. Berentemfel (66 jaar oud en van beroep bidder). Uiteindelijk werd J. Engel, wisselloper van de Nederlandse Bank, Van Strijpsingel 267 (AB 1908), aangesteld als *loper*. In 1924 werd de arbeider Th. van den Eykel, Vleeschhouwersstraat 7 (AB 1926) tot *lijstloper* benoemd. Aangesteld als *opschrijver* hielp hij ook bij de uitdeling van de soep.

8.2 De opschrijver

Om te controleren of iedereen die van de uitdeling gebruikmaakte, daar ook recht op had, werd een *opschrijver* aangesteld. Vaak was dat dezelfde persoon als de *loper*. De *opschrijver* had tot taak tijdens de uitdeling van de maaltijden te noteren wie hun maaltijd(en) kwamen ophalen.

Afb. 8.3. De zogenaamde turflijst werd gedurende de week bijgehouden, hier omstreeks 1890 (GAD 238-161).

Soms werd geturfd hoeveel maaltijden uitgedeeld waren, om na te gaan hoeveel portiekaartjes niet waren benut. Vervolgens nam de *opschrijver* de portiekaartjes in en deelde ze weer uit aan de behoeftigen die in aanmerking kwamen. Deze werkzaamheden vielen onder de verantwoordelijkheid van de *commissaris-controleur*.

¹ Weduwe Van Rijnen-van der Rest opende een winkel in kruidenierswaren op Singel 120 (AB 1906).

8.3 De eerste drie opzichtersechtparen

De commissarissen hielden niet alleen toezicht op het binnenkomen van de gelden, maar ook op de bereiding van de maaltijdsoep. Voor de uitvoering van de tweede taak werd een echtpaar aangesteld, dat de verantwoording droeg voor de goede gang van zaken, met name ten aanzien van het schoonmaken van de groenten en het keukengerei, het koken, het stoken van de soepketel en het schoonhouden van de kookruimte en de uitdelingsruimte.

Baas Adam Hembach en zijne huisvrouw vormden van 1801 tot 1817 het eerste opzichtersechtpaar. In 1813 kregen *baas-opzichter* Hembach en zijn vrouw 10 stuivers per week als loon uitbetaald. In 1814 werd dit bedrag fors verhoogd, namelijk tot f 8 per week; kennelijk waren zij toch al enige tijd onderbetaald geweest. Carel Bosman en echtgenote namen in 1817 de taken van het echtpaar Hembach over. In 1821 overleed de vrouw van Bosman, waarop hij zijn ontslag indiende. Het echtpaar Westerhuijs volgde nog datzelfde jaar weduwnaar Bosman op.

8.4 Baas Pieter van den Nieuwenhuisen

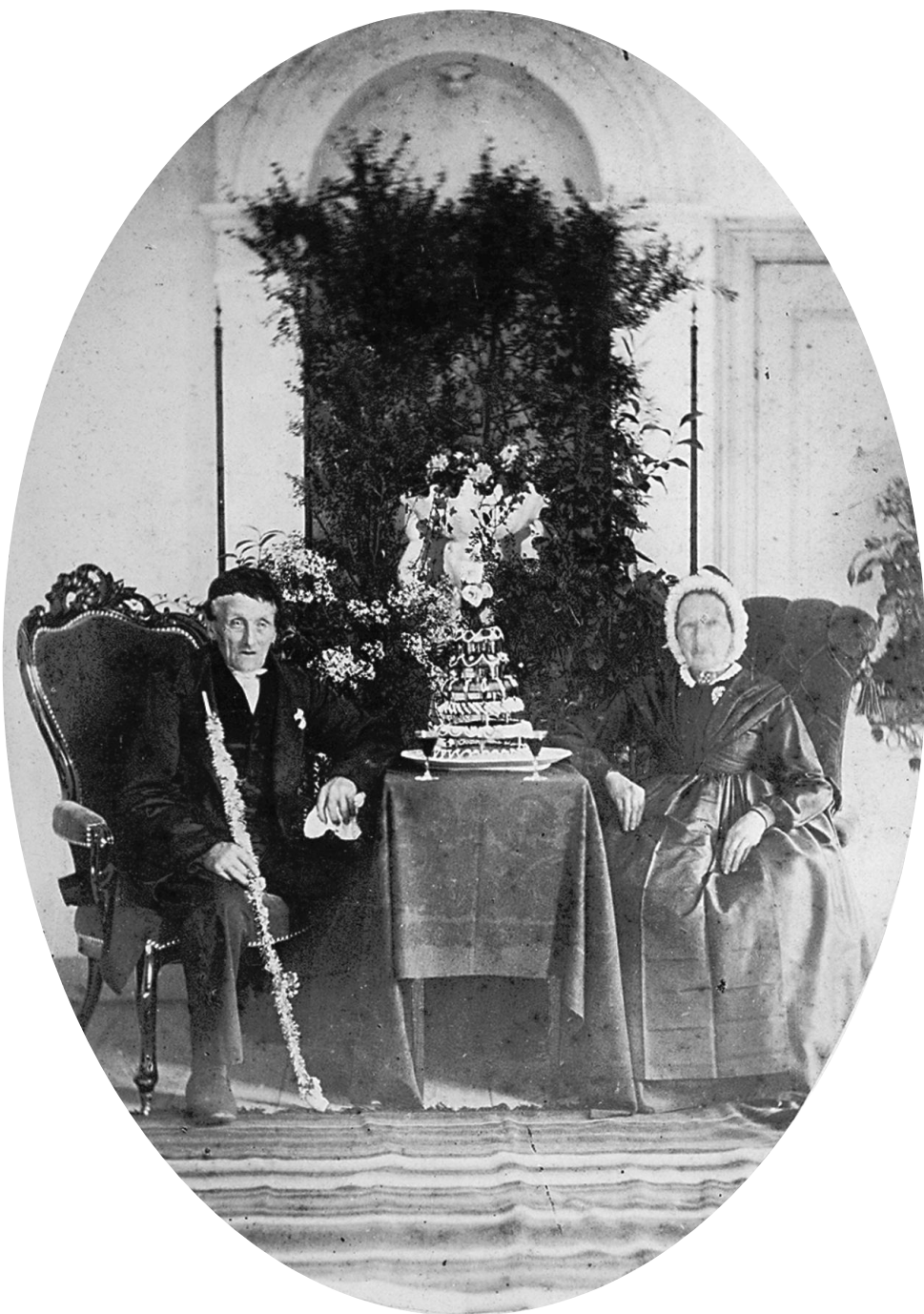
In 1846 zette het echtpaar Van den Nieuwenhuisen (dikwijls kortweg Nieuwenhuis genoemd) de werkzaamheden van het echtpaar Westerhuijs voort. Het weekloon van het opzichtersechtpaar bedroeg toen nog steeds f 8. Behalve hun loon ontvingen de personeelsleden aan het einde van de uitdelingsperiode soms een extra uitkering. De omvang van deze gratificatie werd mede bepaald door de hoogte van het bedrag dat als regulier loon aan de bewuste werknemer werd uitbetaald.

Op 17 mei 1870 vierden baas Pieter van den Nieuwenhuisen en zijn vrouw hun 50-jarig huwelijksfeest. De commissarissen brachten op eigen kosten een bedrag van f 120 bijeen voor de aanschaf van twee armstoelen. Daarnaast kreeg het bruidspaar *een runderrib en enige wijn*, om het feest luister bij te zetten.

Ondanks zijn hoge leeftijd werd het echtpaar gehandhaafd. In de loop van 1872 overleed mevrouw Van den Nieuwenhuisen. Dit vormde de aanleiding voor baas Van den Nieuwenhuisen ontslag te vragen, wat hem werd verleend. Hij kreeg als pensioen een weekgeld van f 3,50 uitgekeerd. Dit was destijds een zeer redelijk pensioen als we dit vergelijken met het weekloon van een arbeider dat toen ongeveer f 7 bedroeg. Dit pensioen werd betaald uit de rente van het kapitaal van de soepkokerij. Voorheen waren met deze rente de drie of vier portiekaartjes betaald, die sinds 1842 jaarlijks aan iedere commissaris waren uitgekeerd om naar eigen goeddunken te besteden. Baas Van den Nieuwenhuisen overleed in februari 1873, *zodat hij niet lang genot heeft gehad van het hem toegekende pensioen* (GAD 238-160).

8.5 Baas Gerrit den Boeff

Op 16 september 1872 konden de commissarissen kiezen uit vier echtparen voor de opvolging van Pieter van den Nieuwenhuisen. De keuze viel tenslotte op metselaar Gerrit den Boeff met zijn echtgenote, wonende Achterom D 796 (AB 1873). Gedurende de lange dienstperiode van het echtpaar van den Nieuwenhuisen waren er enkele gewoonten ingeslopen, die door de wisseling van de wacht aan het daglicht traden. De penningmeester constateerde in de loop van 1872, dat op het weekbriefje

Afb. 8.4. Het echtpaar Van den Nieuwenhuisen tijdens zijn 50-jarig huwelijksfeest, in de armstoelen en temidden van andere cadeaus (GAD 238-160).

van de baas de post *drinkgeld f 1* regelmatig voorkwam. Dit bleek een uitvloeisel te zijn van de oude gewoonte, dat de baas na iedere deling een halve fles jenever werd toegestaan. Onder het voorzitterschap van mr. A. van der Linden werd deze regeling afgeschaft, omdat er sprake was van drankmisbruik. In plaats hiervan kregen de baas en de drie knechten na elke deling ieder 25 cent uitbetaald. Deze regeling werd door de commissie voortgezet. Eveneens via Den Boeff vernam de penningmeester, dat Van den Nieuwenhuisen gratis gaslicht had genoten via een leiding die buiten de gasmeter om was aangesloten. Hierop werd besloten, dat Den Boeff tijdens de uitdelingsperiodes (dus gemiddeld vier maanden per jaar) gratis gas mocht hebben voor rekening van de soepkokerij (GAD 238-160).

Aan het einde van de delingsperiode 1876-1877 verlieten Den Boeff en zijn echtgenote de betrekking. De nieuwe baas werd door Den Boeff keurig ingewerkt, waar in de commissievergadering van 9 november 1878 met waardering over werd gesproken.

8.6 *Baas Hendrik van Welsenenes*

Kort na het opzeggen door Den Boeff, in april 1877, werd een vergadering belegd waarin de commissarissen uit een viertal kandidaten moesten kiezen. Hendrik van Welsenenes, tot dan toe scheepmakersknecht en timmerman op de scheepswerf van Jan Gips, wonende Stoofstraat C 1425 (AB 1899) werd tot de nieuwe baas benoemd. Baas Van Welsenenes en zijn vrouw ontvingen vanaf 1890 f 2,25 per deling en de knechts f 1,75 per deling en bovendien zeven porties soep.

In januari 1899 verzocht Van Welsenenes wegens gezondheidsredenen eervol ontslag per 1 mei 1899. Dit werd hem verleend, inclusief een gratificatie van f 100 voor verhuiskosten, onder voorwaarde dat hij zijn opvolger zou inwerken.

8.7 *Baas Johannes Scheeres*

Voor de vacature ontstaan door het aanstaande vertrek van Van Welsenenes werden per advertentie in de Dordrechtsche Courant en het Dordrechtisch Nieuwsblad sollicitanten opgeroepen. De belangstelling voor deze functie was aanzienlijk. In febru-

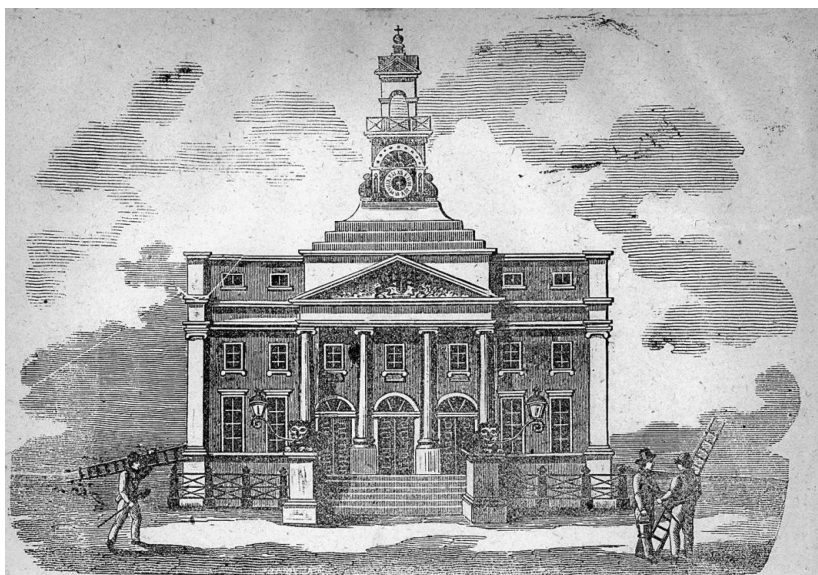
Tegen **mei a.s.** moet voorzien worden in
de betrekking van

SOEPBAAS

Hiervoor kunnen in aanmerking komen
GEHUWDE LIEDEN, liefst zonder kinderen,
van goede getuigschriften voorzien.

Voor gegadigden (man en vrouw) bestaat gelegenheid
zich in persoon aan te melden uitsluitend
in het Gebouw der Soepkokerij aan het Bagijnhof
op Woensdag 1 en Vrijdag 3 Februari a.s. van 2-4 uur.
Dordrecht, 14 januari 1899

Afb. 8.5. Advertentie in de Dordrechtsche Courant van maandag 16 januari 1899, vanwege de vacature door het vertrek van baas Van Welsenenes.

2 NIEUWEJAARS HEIL- EN ZEGENWENSCH

VAN DE

ONTSTEKERS

DER

DORDRECHTSCH E GAZ-VERLICHTING

Bij den aanvang van het jaar 1853

Zoo zonk het snelgewiekte jaar
Als 't oude licht in 't duister neder,
Zoo rees de Gaz met vrend ons tegen
Tot nut van Dordrechts Burgerschaar.

Gegroet, gij eerste morgengloren;
Wat spelt g'ons, vreugd of tegenspoed ?
Voert g'ons ook zegen te gemoet?
Of gaat met U 't geluk verloren?

U eerste dag van 't Nieuwe jaar,
Wij groeten U, o! lieve morgen;
Wij groeten U, ontdaan van zorgen
En danken den Alzegenaar.

Hem, die ons weer een jaar behield
Moot onzen dank zijn opgezonden,
Wijl wij zijn liefde ondervonden,
Past 't ons in dank voor Hem gekniel.

Aan Neêrlands veelgeliefde Vorst
Zijn ons wenschen opgedragen,
Mogt het den Almogt weer behagen
Te sparen Hem die 't staatspak torscht.

Verlicht zijn oog, bestuur zijn hand,
Bij d'arbeid door hem aangevangen;
En laa, aan zijne wijsheid hangen
De redding van ons Nederland.

Dit is de hartelijke wensch van de Ontstekers der Stads Gaz-Verlichting binnen Dordrecht.

Verlicht de Staten in hun taak,
Laat trouw en moed in 't harte wonen,
Regtvaardigheid den weg hun toonen,
Dat Neêrlands bloed steeds in hun blaak?

Wij met uw zegen stang verhoogden
Der Burgerzaden, 't Staatsbestuur
En allen in dit plagtig uur,
Die Dordrechts welvaart steeds beoogen.

Laat uwe zegen mild'lijk dalen!
Op Landbouw, Handel, Koopvaardij,
Op Handwerkslieden en Maatschappij;
Doe hun een ruim gewin bestralen.

Verhoor onz' bede in dit uur,
Doe welvaart in ons Neêrland wonen,
Wijl d'arbeid met uw zegen kroonen,
Dat smeeken w'U, o Albestuur!

Laat de Eendragt bij ons wonen,
Zegen 't Vorstelijk Paar
Wijl ons Land met zegen kroonen
In dit nieuw begonnen Jaar.
Scheuk het voorspoed op den duur,
Hoor ons, liefd'rijk Albestuur.

Gedrukt bij M. van der Hoeyen op de Voorstraat schuin ovet de kleine Spuistraat te Dordrecht. 27

Afb. 8.6. Het was de gewoonte in Dordrecht dat de stedelijke lantaarnopstekers die de straatverlichting verzorgden, in januari bij de bewoners aanklopten en daarbij hun heilwens voor het komende jaar lieten horen. De uitgereikte wens leidde in de meeste gevallen tot een fooi. Toen in 1852 in Dordrecht de gasstraatverlichting werd ingevoerd, werd de tekst van de heilwens aangepast, zoals uit de afgebeelde wens voor 1853 blijkt. De lantaarnopstekers heten nu *gas-ontstekers* (GAD DI 2879).

ari 1899 selecteerden de commissarissen uit 28 sollicitanten een drietal kandidaten, van wie de stukadoor Johannes Scheeres met zijn echtgenote, M. van den Schulp, wonende Blekersdijk 18D (AB 1899), werd uitgekozen.

Tijdens het eeuwfeest in 1901, zei voorzitter H. Vriesendorp in zijn feestrede over dit opzichtersechtpaar: *Ook het dienstdoend personeel kweet zich steeds met ijver van zijne taak. De baas Jan Scheeres en diens vrouw, nog slechts korten tijd als zodanig werkzaam, namen hunne betrekking met lust en ijver waar.*

Baas Scheeres overleed in oktober 1902. Zijn weduwe mocht met haar stiefzoon en broer in de bedrijfswoning blijven wonen tot 22 november 1902. Voorts ontving ze een gratificatie van f 100, terwijl de stiefzoon f 50 kreeg.

8.8 Baas Hendrik van Voorden

Al in november 1902 kon de Commissie kiezen uit 33 sollicitanten. Ditmaal viel de keus op schilder Hendrik van Voorden, 43 jaar oud en gehuwd met H. van Andel, oud 37 jaar. Het gezin telde twee kinderen en woonde Schampersstraat 44. Drie jaar eerder was Van Voorden ook al kandidaat geweest voor deze positie van baas, maar toen was de voorkeur naar Scheeres uitgegaan.

Na ruim 25 jaar werkzaamheden voor de Soepcommissie te hebben verricht, was baas Van Voorden bijna 70 jaar en aan zijn pensioen toe. Daarom overlegden de Soepcommissie en het Comité voor Kindervoeding in 1929 inzake zijn pensionering. Het resultaat van dit overleg was, dat Van Voorden, naast zijn ouderdomsrente, vanwege Kindervoeding een pensioen van f 170 per jaar zou ontvangen. Twee jaar later kreeg baas Van Voorden ook zijn pensioen van de Rumfordse Soepkokerij: jaarlijks f 780. Hij overleed op 21 april 1947, 88 jaar oud.

8.9 De knechten

De personeelssterkte omvatte, behalve het eerder genoemde *opzichtersechtpaar* en de *loper* die tevens als *opschrijver* bij de uitdelingen fungeerde, enkele knechten die het zware werk verrichtten en een aantal vrouwen. Tot de taken van de knechten behoorde onder andere het sjouwen met de zakken aardappelen, gort en erwten uit de voorraadberging. Ook het roeren van de soep in de grote ketels was een zware taak, die soms door een extra knecht (de *roerder*) verricht werd.

In 1873 bracht de penningmeester in de vergadering van de commissarissen verslag uit van zijn onderzoek naar de werkzaamheden van de knechten:

De 1^e en 2^e knecht komen op de dag vóór de deling 's middags 2 ure en zijn beide werkzaam tot 's nachts elf ure. De soepbereiding werd altijd op de dag voorafgaand aan de uitdeling opgestart. En kunnen dan alsdan heengaan tot 's morgens half vijf; Degene die blijft, kan om 11 ure gaan leggen tot 2 ure, wanneer het vuur moet opgestookt worden.

Deze nachtelijke activiteiten waren eigenlijk niet meer verantwoord, noch wettelijk toegestaan, omdat de knechten te weinig nachtrust kregen. Tot het einde van de soepbereidingen heeft deze ongewenste situatie voortgeduurd. *Om 7 ure kunnen beide knechts naar huis gaan tot half tien ure. De derde knecht komt eerst 's morgens om half tien ure op den dag der deling en blijft met de beide andere knechts tot 2 ure, waarna het werk van den 3^e knecht is afgelopen.*

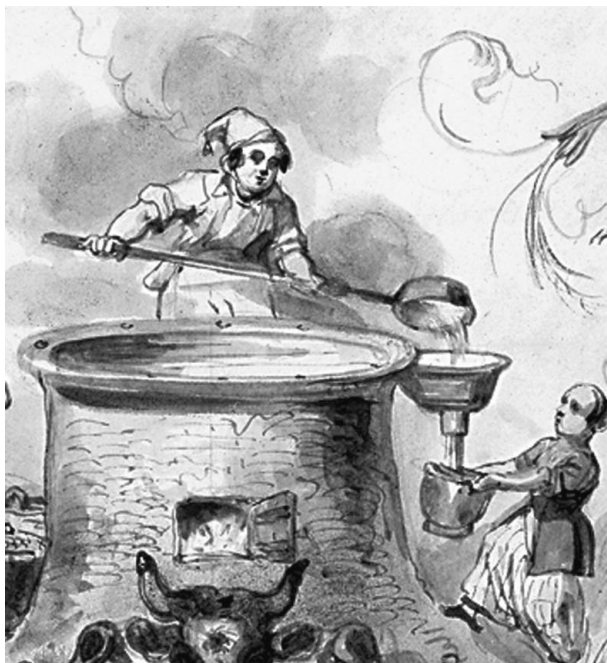
Johan de Kuijper, Cornelis Mackenbach, Thomas de Schot, Jan Vermeer en Cornelis van Aken zijn de namen van degenen die in 1801 als knecht voor de soepkokerij werkzaam waren. In 1805 waren Jan Vermeer en Cornelis van Aken van voornoemd vijftal nog over.

In 1813 werden de knechten voor hun inspanningen beloond met vijf stuivers per week. Willem Kuypers ontving in 1814 echter al f 4,50 per week. In de winter van 1816-1817, duurde de uitdelingsperiode bijna 19 weken. Voor de laatste week werd aan Adam Hembach en zijn vrouw en kinderen f 7 uitbetaald, terwijl de voorgaande periode wekelijks f 8 was uitgekeerd. Een *knecht-roerder* ontving in dezelfde periode f 4 tot f 4,50 per week. Behalve een geldelijke beloning kreeg het personeel ook een uitkering in natura; in 1845 bijvoorbeeld ontvingen de twee knechten Antonie Schaap en Cornelis van der Bent f 2 per week en zeven porties soep.

In het najaar van 1853 werden, zoals eerder gezegd, extra uitdelingen wegens de *cholera asiatica* gehouden. Daarom werd aan de baas en beide knechts *ten gemakke* een *losse* knecht als *schepper* toegevoegd: Johannes Molendijk. Hij ontving voor deze werkzaamheden f 2 per week en vijf porties soep.

De lonen van het personeel bleven jarenlang dezelfde. Tijdens de winterperiode van 1858-1859 waren er geen veranderingen in de samenstelling van het personeel of zijn beloning, met uitzondering van één knecht die *wegens zijn goede diensten en groot gezin* 50 cent per week extra kreeg.

In maart 1863 kreeg de metselaarsknecht Molendijk, Stoofstraat C 1414 (AB 1865), een vaste aanstelling als knecht, nadat hij vanaf 1857 als tijdelijke hulpkracht had gewerkt voor de Soepcommissie; als derde knecht werd Hendrik Verburg aangesteld

Afb. 8.7. Het uitdelen van de soep (GAD 238-197).

op een weekloon van f 2,50. In mei 1866, tijdens een ernstige cholera-epidemie, werd dat verhoogd tot f 5 omdat *in dit seizoen* (het was toen zomer!) *door de werkende stand meer arbeidsloon kan verdiend worden*. In datzelfde jaar overleed de knecht Anton Schaap aan de cholera (GAD 238-158), evenals commissaris H. Boonen. Er werd toen tijdelijk geen nieuwe bediende aangesteld, het werk en zijn vergoeding werden verdeeld onder de overige knechten en de vrouwen. De weduwe van Schaap kreeg ook een deel en tijdens de derde uitdelingsperiode van 1866 ontving zij tevens drie porties soep.

In oktober 1871 vroegen de drie knechten, Molendijk, Smits en Verburg, om loonsverhoging, maar dit werd hun niet toegestaan. Zij kregen echter de toezegging, dat zij aan het einde van de delingsperiode *na trouwe plichtsbetrachting bij het einde der deling op een gratificatie konden rekenen, waarvan het bedrag alsdan nader bepaald zou worden*. Inderdaad werd hun, evenals de daaropvolgende jaren aan het einde der uitdelingsperiode, een gratificatie van f 10 uitgekeerd.

Molendijk was in 1875 de oudste knecht en liet toen weten, dat hij niet rond kon komen van het loon. De laatste jaren waren de lonen elders wel gestegen. Daarom besloten de commissarissen, dat de beide eerste knechten voortaan recht hadden op f 1,50 per deling en de derde knecht op f 0,85, maar geen gratificatie aan het einde van de delingsperiode.

In het voorjaar van 1877 nam metselaarsknecht Molendijk, Papeterspad E 653d (AB 1879) ontslag. Waarschijnlijk hervatte hij zijn oude stiel van metselaar. Zijn opvolger was eveneens metselaar, opperman Pieter de Koning, Mariënbornstraat C 767 (AB 1879) die gedurende 15 jaar bij Boers gewerkt had. Helaas ging de gezondheid van Piet de Koning in 1910 dusdanig achteruit dat hij zijn laatste levensdagen moest slijten in het Oudemannenhuis.

Baas van Welsenenes had regelmatig verschil van mening met knecht Verburg. De Soepcommissie loste dit probleem op door Hendrik Verburg in februari 1881 eervol ontslag te verlenen. Tevens kreeg Verburg nog gedurende 6 weken een weekgeld van f 6 mee en het aantal porties tijdens de uitdeelperiode, zoals hij gewend was. Op de plaats van Verburg werd in februari 1881 winkelknecht Antoon Smits, die woonde op Heer Heijmanssuistraat E 373 (AB 1879), eerst op proef aangenomen, waarna hij in oktober van datzelfde jaar in vaste dienst werd aangesteld (GAD 238-160). Toen Antoon Smits in december 1904 ziek was, werd hij vervangen door J. Schotel, Botgensstraat 7 rood (AB 1904), huisschilder in dienst bij huis- en decoratieschilder W.R. Stempels en Zn., Voorstraat 84 (AB 1904) tegen een vergoeding van f 2,75 per dag.

In de laatste decennia van de 19e eeuw kende het personeelsbestand weinig veranderingen en dat was ook in de 20ste eeuw het geval. Voorzitter H. Vriesendorp jr. memoreerde in 1901 tijdens zijn feestrede ter gelegenheid van het eeuwfeest van de instelling, over de beide knechten, Smits en De Koning: (...) *we kennen ze allen, versierd met hun aartsvaderlijke toot en scheppende in het zweet huns aanschijns* (bij het uitdelen van de soep).²

² 'toot' is een middelnederlands woord dat teruggaat op het IJslands en het Oudhoogduits. Het betekent aangezicht, uiterlijk of snuit.

Dordrecht 14 November 1911

Aan het Bestuur der Soepkookrij. alhier

Wel Edele. Heeren

Ondergeteekende knechts uit de Soepkookrij alhier. komen met een dringend verzoek tot U. daar de levensstandaard in den tegenwoordige tijd steeds de Hoogte en gaat en ons loon tot nu toe het zelfde is gebleven met een Werktijd per week van 24 uren Nachtarbeid en 24 uren dagarbeid. doen wij een beroep op Uw Geacht. Bestuur om onze loonen wat te willen verbeteren op dat wij eenigzins minder bezwaard de komende tijden te moeten kunnen gaan. Hoopende van u Geacht Bestuur op ons bescheiden vraag een gunstig antwoord te mogen ontvangen. Uw Dienster. Dienaaren
A. Schmidt J. Roobol

Afb. 8.8. Ondanks het wijzen op een lange werkweek met een aanzienlijk deel als nachtarbeid konden de knechts Schmidt en Roobol de commissarissen niet bewegen tot een loonsverhoging.

In november 1909 werd de 38-jarige huisschilder Jan Roobol, Singel 291 (AB 1911) werkzaam als schildersknecht bij de firma G.N. Korthals, Steegversloot 77 (AB 1913), aangenomen als knecht naast arbeider A. Schmidt, Eigen Haard 4 (AB 1913), die al eerder in dienst was getreden. In 1911 verzochten beiden om loonsverhoging. Zij kregen de gevraagde opslag niet, met als argument, dat het *Comité Kindervoeding* hun ook hetzelfde salaris gaf. Bovendien was de commissie van mening, dat de vergoeding voor hun werkzaamheden voldoende was. Maar in oktober 1912 ontvingen de beide knechten toch een loonsverhoging van f 0,25 per uitdeling. Hun dankbaarheid hiervoor uitten zij in een brief aan de secretaris-penningmeester, hetgeen zeer gewaardeerd werd. Desondanks nam Roobol in 1913 ontslag. Zijn opvolger was betonwerker De Wit, wonend in een woonaak bij de Jacob Catsstraat (GAD 238-161). In het volgende jaar echter verliet De Wit deze betrekking en keerde Roobol op zijn oude plaats terug. In 1916 vroegen baas, knechten en vrouwen een loonsverhoging *met het oog op de duurte der tijden* wat niet werd toegestaan. Daarentegen kregen zij wel aan het einde van de uitdelingsperiode een toeslag van f 20, respectievelijk f 15.

8.10 De schilsters of werksters

Voor een aantal huishoudelijke taken waren er vrouwen, de schilsters, die de aardappelen schilden, de groenten schoonmaakten en tevens voor het schoonhouden van de ruimten en het keukengerei zorgden. In de vergadering in oktober 1862 zette secretaris P.J. de Kanter, naar aanleiding van een vraag dienaangaande, uiteen wat de 12 *vrouwen-werksters* eigenlijk deden. Er waren acht vrouwen aanwezig bij het koken van de soep, *de koking*, d.w.z. vier vrouwen van 's morgens 4.30 tot 8.30 uur om te schuren en te boenen. Van hen bleven er twee bij toerbeurt totdat de ingrediënten voor de volgende deling waren afgewogen. De overige vier vrouwen (*aan de ketel*) kwamen bij elke deling van 's morgens 10.30 tot 13.30 uur.

Wegens de bijzonder koude winter van 1840-1841 werden op kosten van verscheidene intekenaren extra uitdelingen gehouden. Na 19 februari 1841 werden de buitengewone uitdelingen gestaakt aangezien de koude winter afnam. Aan de heren opzichters werd overgelaten te bepalen wanneer op kosten van het fonds een extra uitdeling zou plaatsvinden.

In de winter van 1845-1846 waren de aardappelen, ten gevolge van een aardappelziekte, zo schaars en duur, dat deze keer de soep zonder dit ingrediënt bereid moest worden. Het schillen van aardappelen was derhalve nu niet mogelijk. In plaats daarvan kregen de vrouwen schoonmaakwerk opgedragen. Hiervoor werden zij beloond met 15 *porties spijs*. De schilsters kregen wegens het extra werk een *douceur* van f 1,50. Aan de overige personeelsleden werd dezelfde beloning als in voorgaande jaren toegekend. In juni 1847 werden de *vrouwelijke werksters*, voorheen *schilsters* geheten, beloond met vijf porties. In datzelfde jaar werd het vrouwelijke personeel verminderd tot 12 personen, die zeven *spijsporties* ontvingen. Ook de weduwen van voormalige knechten bij de soepkokerij werden tijdens het uitdelingsseizoen bedacht met maaltijden voor hun gezin. Zo kreeg bijvoorbeeld in de winter van 1849-1850 de vrouw van Jan Franken twee porties, evenals de vrouw van M. Riethof, H. Alblas en de acht vrouwen die vroeger als schilsters gewerkt hadden, terwijl Ida Petiet vier porties ontving (GAD 238-197).

Afb. 8.9. De aardappelschilsters/werksters begonnen 's morgens om 4.30 uur (GAD 238-197).

In het voorschriftenboek staan behalve verslagen van de gebeurtenissen, zoals extra *kokingen* en problemen met de kookapparatuur, vanaf 1847 ook af en toe de namen van personeelsleden vermeld (GAD 238-158).

In november 1847 waren *aan de ketel* te werk gesteld: Neeltje Macquellie (ook Makkely), Leentje Hellegers, vrouw Molendijk en Jansje Verhagen. De *werksters* waren: Aartje Brand, vrouw van Wezel, vrouw (den) Boo(t)sman, vrouw Hombroek, vrouw Vrolijk, vrouw de Bruin, vrouw Wunsch, en Heiltje van Dijk. In de volgende jaren traden in deze personeelsbezetting geen (grote) veranderingen op. In 1855 werkten *aan de ketel*: Neeltje Macquellie, Aartje Brand, Aagje Boo(t)sman en vrouw den Ouden. De werksters waren: Heeltje van Dijk, vrouw Vrolijk, Adriana van Wezel, vrouw de Bruin, vrouw Wunsch, vrouw Petiet, Antonia Greven en Niesje Hombroek.

De laatste vermelding van de vrouwen in het voorschriftenboek is uit 1861: *aan de ketel* stonden: vrouw Wunsch, vrouw den Bootsman, vrouw Jansen en vrouw den Oude. De werksters waren Heiltje van Dijk, vrouw de Bruin, Adriana van Wezel, vrouw Petiet, vrouw N. Hombroek, vrouw H. Hombroek, vrouw Fitelaar en vrouw Vrolik.

De vrouwen van de Rumfordse Soepkokerij hielden in november 1897 een soort werkstaking omdat ze hun loon te laag vonden. Deze actie werd beloond met 25 cent per dag opslag, maar zij kregen daarbij de opdracht voortaan ook het lokaal en de borden van Kindervoeding schoon te houden en dagelijks te reinigen. Toch gebeurde dat niet altijd naar wens, want in 1908 vroeg J.A. Stoop van Zwijndrecht aan de *delers* (= commissarissen) *er op toe te zien, dat de borden van de kindervoeding door de vrouwen werden opgeruimd, want dat was de taak van de vrouwen en niet van de dames en heren* (= onderwijsgevend).

Afb. 8.10. Voor eene oude ongelukkige schilster Vrouw Petiet welke altijd vlijtig & braaf was, neem ik nog altijd s'jaarlijks een kaartje. Het P.S. bij de brief van Hugo Gevers in antwoord op de uitnodiging tot het bijwonen van het tiende lustrum in januari 1850. Gevers vond zich toen te oud om de reis naar Dordrecht te maken (GAD 238-114).

Tijdens de jubileumviering in 1901 sprak voorzitter H. Vriesendorp jr. over de werkers de volgende lovende woorden: (...) Ook onder het vrouwelijk personeel (dat zelf het zoogenaamde schuurhok met vlaggen en groen had versierd) zijn er velen, die op langdurigen dienst kunnen wijzen, ijverig haar best doen, steeds zindelijk voor den dag komen en het publiek met voorkomendheid behandelen. Aan hen allen zal een feestgave in geld worden uitgereikt.

8.11 Ongeoorloofde handel

In de nadagen van de soepuitdeling, op 6 maart 1928, constateerden commissaris mr. Leendert Roodenburg en controleur Wouter de Joncheere, dat een meisje van ongeveer 13 jaar oud zich bij de soepkokerij vervoegde met de bedoeling voor 15 cent per maaltijd soep te kopen van de vrouw die gewoonlijk belast was met het koffiezetten. Desgevraagd vertelde het meisje, dat haar moeder vroeger wel in het bezit van een portiekaart was geweest. Ze had deze echter, nadat zij hertrouwd was, niet meer gekregen. De vrouw die de koffie zette en kennelijk regelmatig soep verkocht, werd op staande voet ontslagen. Het meisje werd naar huis gezonden met haar soep, die uiteraard gratis was. Van deze bijzondere gebeurtenis deed commissaris Roodenburg verslag in een proces-verbaal (GAD 238-160).

8.12 Jubilea

Onder het personeel hebben zich, voor zover te achterhalen was, weinig jubilea voorgedaan, een tweetal jubilarissen kan echter vermeld worden. In 1903 kreeg Pieter de Koning wegens zijn 25-jarig dienstverband als knecht een zilveren horloge van de Soepcommissie. Zijn collega Antoon Smits mocht in 1906 eveneens het feit gedenken, dat hij 25 jaar in dienst was bij de Rumfordsse Soepkokerij. Hij kreeg, evenals De Koning in 1903, een zilveren horloge als aandenken.

In december 1927 vierde baas Van Voorden zijn 25-jarig dienstverband. Voorzitter Boonen memoreerde in zijn toespraak tot de jubilaris enkele moeilijkheden die hij had meegemaakt, zoals de verhuizing, de oorlog met het gebrek aan kolen en ingrediënten en later de volkskeuken. De voorzitter overhandigde Van Voorden een bedrag onder couvert (f 25). In zijn dankwoord vermeldde baas Van Voorden, dat de voorzitter eigenlijk veel te weinig moeilijkheden gememoreerd had en hij noemde nog de opvang van de Belgische vluchtelingen en Belgische en Engelse geïnterneerden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had Nederland zich neutraal opgesteld. Deze

PROCES VERBAAL

=====

Op heden 6 Maart 1928 bevond ik, Meester Leendert Roodenburg, Commissaris der Rumfordsche Soepkokery, my ter uitoefening myner functie in het voorportaal van genoemde Soepkokery in gezelschap van den Controleur den Heere Wouter de Joncheere, toen er, te ongeveer kwartier vóór 12 uur een circa 13 á 14 jarig persoon binnentrad van het vrouwelyk geslacht, althans zoodanig gekleed, welke my mededeelde, dat zy soep wenschte te ontvangen.

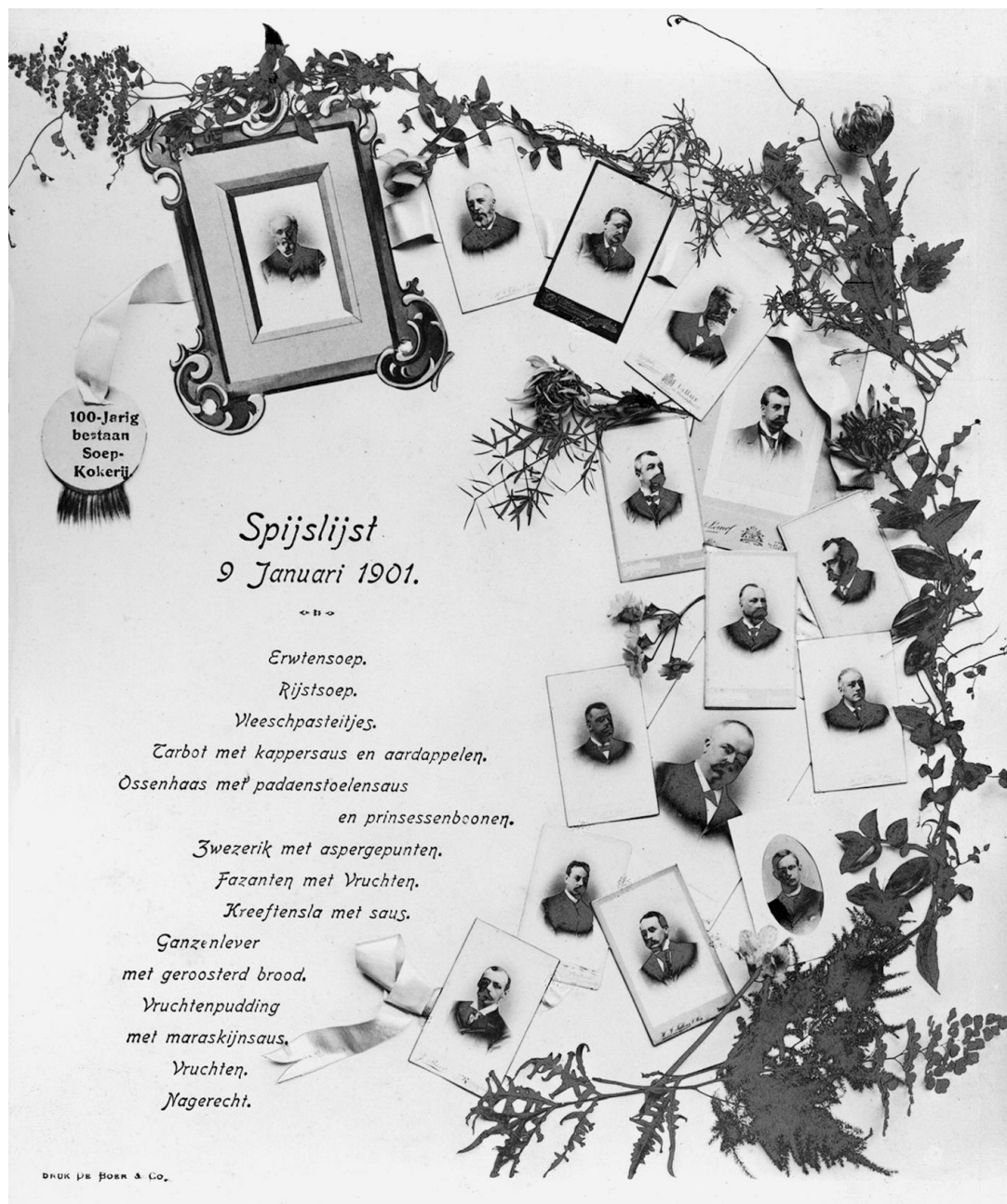
Op myne vraag naar haar kaart, antwoordde zy, dat zy geen kaart bezat, maar gewoon was soep te koopen á 15 cent by de vrouw, waarmede zy klaarblykelyk bedoelde, de vrouw welke achter de deur pleeg/t te ziften en koffie te zetten.

Ik deelde haar mede, dat zy by de nadeeling gratis soep kon ontvangen hetgeen zy niet scheen te begrypen, althans, zy deelde my nogmaals mede, dat zy gewend was te betalen en voegde daaraan toe: "Ik heb het geld by my". Ik zag toen, dat zy een geldstuk in de hand had, hetwelk ik meende dat een zilveren gulden was.

Afb. 8.11. Detail van het begin van het proces-verbaal van 6 maart 1928 (GAD 238-200).

afzijdige houding van Nederland maakte dat in oktober 1914 veel Belgische burgervluchtelingen en Belgische en Engelse militairen Dordrecht uitkozen als veilige haven, vooral na de val van Antwerpen. De Belgische en Engelse militairen werden bij aankomst in Dordrecht geïnterneerd en ondergebracht op rijnen, die aan de Buiten Walevest aangemeerd lagen. De burgervluchtelingen werden bij talloze particulieren, tot ver in de omtrek van Dordrecht, ondergebracht. Toen de stroom vluchtende burgers te groot werd voor deze opvang, werden ook zij op rijnen ondergebracht. Commissaris L.C. van Oldenborgh was in Dordrecht consul voor België, net als zijn vader, Johannes van Oldenborgh L.Czn. In die hoedanigheid gaf hij advies inzake de opvang van de Belgische vluchtelingen (Bruijn, 1 e.v.). Voor de voeding van zo'n groot aantal personen waren bijzondere maatregelen noodzakelijk. De capaciteit van de keuken van de Rumfordse Soepcommissie schoot hiervoor te kort, ondanks de grote inzet van baas Van Voorden. Hetzelfde gold voor de keuken van de villa Noordhove aan de Groenedijk, waar eveneens veel militairen werden geïnterneerd. Daarom was in de Sociëteit *De Vriendschap*, aan de Groenmarkt, gedurende enige tijd een gaarkeuken geopend.

Tenslotte sprak de jubilaris de wens uit nog vele jaren in vreugde en gezondheid met de Commissarissen te mogen samenwerken; wat hem inderdaad vergund was.

Afb. 9.1. Menukaart van het diner ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Soepkokerij in 1901. De vijftien commissarissen zijn allen afgebeeld (foto: Jozef M. Weber, fotograaf, Steegoversloot 13, Dordrecht, GAD 238-33).

9 Jubilea van de Soepcommissie

9.1 Het eerste jubileum

Hoewel de eerste bijeenkomst van de Commissie in november 1800 werd gehouden en de eerste uitdeling van Rumfordse soep op 1 januari 1801 had plaatsgevonden, meenden de leden van de Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep aanvankelijk dat de datum van het begin van de activiteiten van de Commissie in januari 1800 gelegen was. Daarom werd op woensdag 5 januari 1825 het 25-jarig bestaan van de Commissie gevierd met een extra uitdeling. Deze bestond uit een brood van 4 Nederlandse ons, een stuk Goudse kaas en een pint achtguldenbier. De totale kosten van deze feestviering bedroegen f 483 (GAD 238-197).

De burgemeester van Dordrecht, David van Poeliën van Nuland, *onthaalde de commissarissen te zijnen huize op een deftige en smaakvolle maaltijd*, waaraan ook de wethouders jhr. mr. P. Repelaer van Spijkenisse, L.P. van Tets van Langerak en secretaris S.H. Lotsij deelnamen.

9.2 Voorbereidingen van het 50-jarig jubileum

Al tijdens de vergadering van 13 maart 1849 werd de viering van het 50-jarig bestaan in de Commissie ter sprake gebracht. Besloten werd het feest in 1850 op dezelfde manier als in 1825 te vieren. De datum voor het jubileum werd vastgesteld op woensdag 9 januari 1850, wat in de Dordrechtsche Courant van dinsdag 2 en zaterdag 6 oktober 1849 werd aangekondigd. Ter voorbereiding van het lustrum werd een commissie benoemd, bestaande uit Adrianus van der Linden Fzn., Cornelis Jacobus Rens en Otto Boudewijn 't Hooft (GAD 238-160, 238-114).

De uitdeling van de maaltijdsoep werd conform de voorgaande jaren voortgezet. In september 1849 werd besloten, dat er weer een uitdeling zou plaatsvinden, tegen een intekenprijs van f 2,40 per portie. Loper J.A. Blackstone ging op 8 oktober met de intekenlijst de stad rond. De commissarissen Van der Linden en Van der Elst van Bleskensgraaf lichtten B & W in over het begin van de onderneming.

De aanbesteding van de ingrediënten vond op dinsdag 2 oktober 1849 plaats:

220 tot 260 Ned. mudden nieuwe groene goed kokende erwten, 140 tot 170 Ned. mudden puike goede gort van beste gerst, 1.600 tot 1.900 Nederlandse ponden *ordinair middelzout, de impost* (= accijns) *eronder begrepen*, 2.000 tot 2.600 Nederlandse ponden mager rundvlees zonder been, en tenslotte 250 tot 350 Nederlandse mudden grove Sunderlandse steenkolen.

Op 14 november 1849 vond de gebruikelijke benoeming van de 15 commissieleden plaats. Twee dagen later stelden zij de taakverdeling en dienstroosters vast. Een maand later werd besloten op woensdag 9 Januari 1850 de *feestgave* uit te delen,

bestaande uit een tarwebroodje van 5 Nederlandse ons (ongeveer 500 gram), een stukje spek van 2 Nederlandse ons en een portie koffie van 5 Nederlandse lood (50 gram).

Op 21 december 1849 vond overleg plaats tussen de feestcommissie en stadsarchitect Itz over de aan te brengen *decoraties*:

Tegen het vlak der muur van het magazijn en boven de deuren aan te brengen een Draperie van Dordrechtse Kleuren, waaronder en tussen de spreuk:

‘50 Jaren, door milde bijdragen’

Een rabat van Nationale Kleuren voor de Stoomschouw, en daarin ‘Wel-daad’.

Boven de deur van ingang ‘Behoeftē’. Boven den ingang van de Kamer van Commissarissen ‘Zorg’. Boven den Uitgang ‘Erkentelijkheid’.

Draperieën van Nationale en Dordrechtse Kleuren. In de zoogenaamde Kerk een paar vlaggen. Voorts in het lokaal der kokerij een kachel te plaatsen, en een Kleed te leggen, tussen de Kamer en de balie.

9.3 *Het tiende lustrum*

In het notulenboek van de Soepcommissie (GAD 238-160) treffen we een verslag aan van het tiende lustrum van de Soepcommissie.

Feestviering wegens het 50 Jarig bestaan der Inrigting tot uitdeeling van spijs aan behoeftigen, opgericht te Dordrecht den 1 Januarij 1800. Gehouden den 9 Januarij 1850:

(...) Het lokaal, dat op de hiervoor omschreven wijze gedecoreerd was, bood een recht feestelijk uiterlijk en een zeer aangenaam verblijf aan diegenen van Dordrechts’ belangstellende ingezetenen, die er zich een feest van wensten te maken, bij deze uitdeling tegenwoordig te zijn.

De ordonnantiën der draperieën en de op sierlijke medaillons in vergulde letters gestelde toepasselijke woorden strekten den Stadsarchitect tot eer en getuigden, zowel van den ijver, waarmede hij zijn taak had volbracht, als van zijnen goeden smaak.

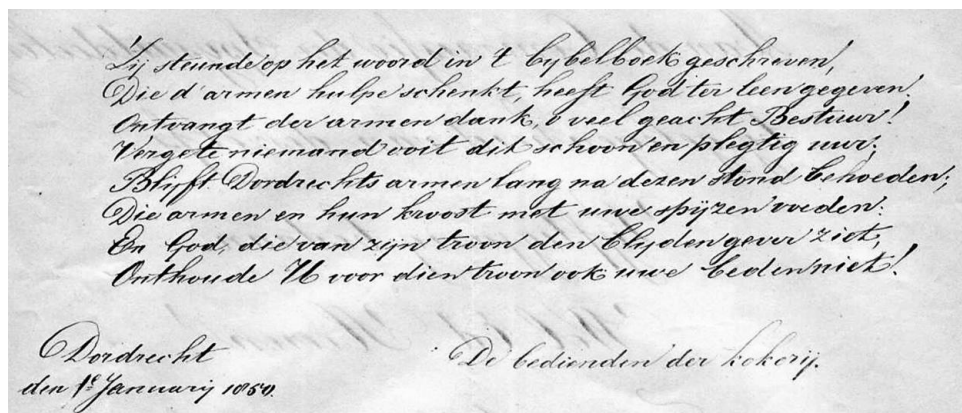
Om 10 uur bevond de Heer Voorzitter [A. van der Linden Fzn] zich in het Lokaal en werd door den Heer van der Elst van Bleskensgraaf, ook namens de overige Commissarissen, een welkom toegesproken op dit feest. In hartelijke bewoordingen werd hij gelukgewenst, dat het hem gegeven werd, dit feest te vieren, en hem toegewenst, dat hij op zijnen vergevorderde leeftijd, ook voor deze inrichting nog vele jaren, mocht gespaard worden, en hij eveneens het geluk mocht genieten zijn 50-jarig lidmaatschap van de Commissie te vieren.

Daarna las de Secretaris het antwoord voor, dat hij ontvangen had van de uitgenodigde heren Gevers en Riemersma, die in welgemeende bewoordingen, tot hun leedwezen te kennen gaven, dat zij, hetzij om vergevor-

derde leeftijd en ook om het actuele weer, de feestviering niet konden bijwonen.

Voorts een missive van Burgemeester en Wethouders, waarin hunne edelachtbaren te kennen gaven, dat het hun met den Heer Secretaris aangenaam zou zijn, het feest en de vriendschappelijke maaltijd bij te wonen. Echter met leedwezen moest bericht worden, dat de Heer Burgemeester, door ongesteldheid daarin verhinderd werd.

De bedienden van de Soepkokerij hadden zich niet onbetuigd gelaten en richtten zich per 1 januari 1850 tot de commissarissen van de Rumfordse soep:

*Lijf stonde op het woord in 't bybelboek geschreven,
Die d'armen hulpe schenkt, heeft God ter leen gegeven,
Ontvangt der armen dank, veel geacht Bestuur!
Vergete niemand ooit dit schoon en plegtig uur;
Blijft Dordrecht's armen lang na dezen Honde behoeden;
Die armen en hun huist met uwe spijzen vreden;
En God, die van zijn troon den Heylen gever ziet,
Onthoudt 't voor dien troon ook uwe beden niet!*

*Dordrecht
den 1^{en} Januarij 1850.*

De bedienden der kokerij.

Afb. 9.2. Een heilwens van de bedienden ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum.

Alle voorgelezen brieven werden in het archief opgeborgen, waarna met de uitdeling werd begonnen. Van de feestelijke gebeurtenis werd eveneens verslag gedaan door de secretaris:

Op het gelaat van alle subjecten, was dankbare vreugde te lezen, en er heerste onder die grote verzamelde menigte een zeer gepaste en betamelijke vrolijkheid.

Het verdient opmerking, niet alleen dat men toonde gehoor gegeven te hebben aan het verzoek van Commissarissen, om ditmaal geen kinderen tot afhaling te zenden; maar ook dat alle subjecten, ieder naar zijn vermogen, zoo goed mogelijk gekleed verscheen.

Verscheidene Intekenaren, met hun dames, zijn bij die uitdeling tegenwoordig geweest, en getuigden daardoor van hunne oprechte belangstelling voor deze instelling.

Deze feestviering werd door de commissarissen besloten met een vriendschappelijke maaltijd, waarbij ook tegenwoordig waren de oud-commissarissen I.A. Kouwens en J.S.J. Vriesendorp, hoewel die in der tijd voor deze Commissie hadden moeten bedanken, toch te kennen hadden

gegeven, dat zij het zeer plezierig zouden vinden deel te nemen aan den feestdis. De feestelijke maaltijd, onderscheidde zich door gulle vrolijkheid en opgewekte stemming van alle deelgenoten, en door een keur van uitgezochte spijzen en wijnen, alle verzorgd door de goede zorgen van de daartoe benoemde heren commissarissen: Lotsij, Rens & de Roo van Westmaas, die daarvoor de welgemeende dank der commissarissen ontvingen.

9.4 Feestviering bij het 75-jarig bestaan

In de vergadering van 4 november 1874 werd besloten, dat het 75-jarig bestaan op 13 januari 1875 gevierd zou worden. Hiertoe werd een feestcommissie benoemd, bestaande uit mr. S. van Gijn, jhr. T. van den Santheuvel en J. Roodenburg.

Afb. 9.3. Simon van Gijn (1836-1922) was van 1872 tot 1889 lid van de Commissie tot uitdeling van Rumfordse soep. Hij was een van de oprichters van de vereniging Oud-Dordrecht en liet deze vereniging zijn huis, een som geld en een aantal rijke verzamelingen na.

Het jubileum werd, evenals in 1850, gevierd met een extra uitdeling, bestaande uit een broodje van 5 ons, een stuk spek van 2 ons en een portie koffie van 5 lood. B & W en de gemeentesecretaris werden voor de festiviteiten uitgenodigd. Secretaris-penningmeester P.J. de Kanter zorgde voor uitnodigingen, advertenties enz. Voorzitter en secretaris zouden beslissen, of er wel of niet een extra uitdeling uit het legaat Beelaerts zou plaatsvinden.

Eén dag voor de feestviering werd een advertentie geplaatst in de Dordrechtsche Courant ten behoeve van de inschrijvers. In het lokaal van de Soepcommissie was de aankondiging al enkele dagen eerder aangeplakt (GAD 238-160).

De notulist legde vast welke versieringen werden aangebracht. Ook nu werden de oprichters niet vergeten:

(...) *J. Stiegelis,¹ kamerbehanger, en J. Germ,² tuinier, [hadden] het lokaal der kokerij feestelijk en sierlijk in orde gebracht door draperieën van de vaderlandse en Dordrechtse kleuren, afgewisseld door groene heesters. Aan de wanden prijken de namen der oprichters, de heren Gevers, Riemersma en Rens, alsmede die der eerste*

¹ Voorstraat C 481 (AB 1879)

² Singel E 1089 (AB 1879)

commissarissen, de heren van Meeteren, DuBois en Vriesendorp met de jaartallen 1800-1875.

De uitdeling startte 's morgens om 10.30 uur. Bij deze uitdeling waren behalve de commissarissen ook twee oud-commissarissen aanwezig, te weten J. van Wageningen Dzn te Dordrecht en P.W. Balen te Rotterdam woonachtig, voorts de wethouders mr. H.A. Nebbens Sterling en D.W. Stoop.

Bij afwezigheid van den voorzitter sprak de secretaris P.J. de Kanter jr. enkele woorden naar aanleiding van de feestviering, die beantwoord werden door wethouder Stoop. Vervolgens vond de uitdeling plaats van brood, spek en koffie, zoals uit het verslag blijkt:

Hierbij hadden de commissarissen de voldoening te weten, dat in vele armenwoningen die dag feestelijk werd gevierd onder het genot van hetgeen hun ter hand was gesteld. De Soepcommissie te Zwijndrecht die ingetekend had voor een zeker aantal porties en wier bedeelden ook genot hadden van de extra deling, betuigde daarvoor per brief haar bijzondere dank.

Onderscheidene Dames waren bij de uitdeling tegenwoordig. Op den middag der feestviering hebben Commissarissen zich verenigd aan een rijk voorziene dis in de sociëteit "De Harmonie", maar jammer was dat de heren mr. A. Blussé, mr. A. den Bandt en Jhr. Van den Santheuvel door verschillende redenen verhinderd waren daarbij tegenwoordig te zijn. De heer Blussé gaf door een aardig bedacht telegram uit Den Haag bewijs van zijn belangstelling.

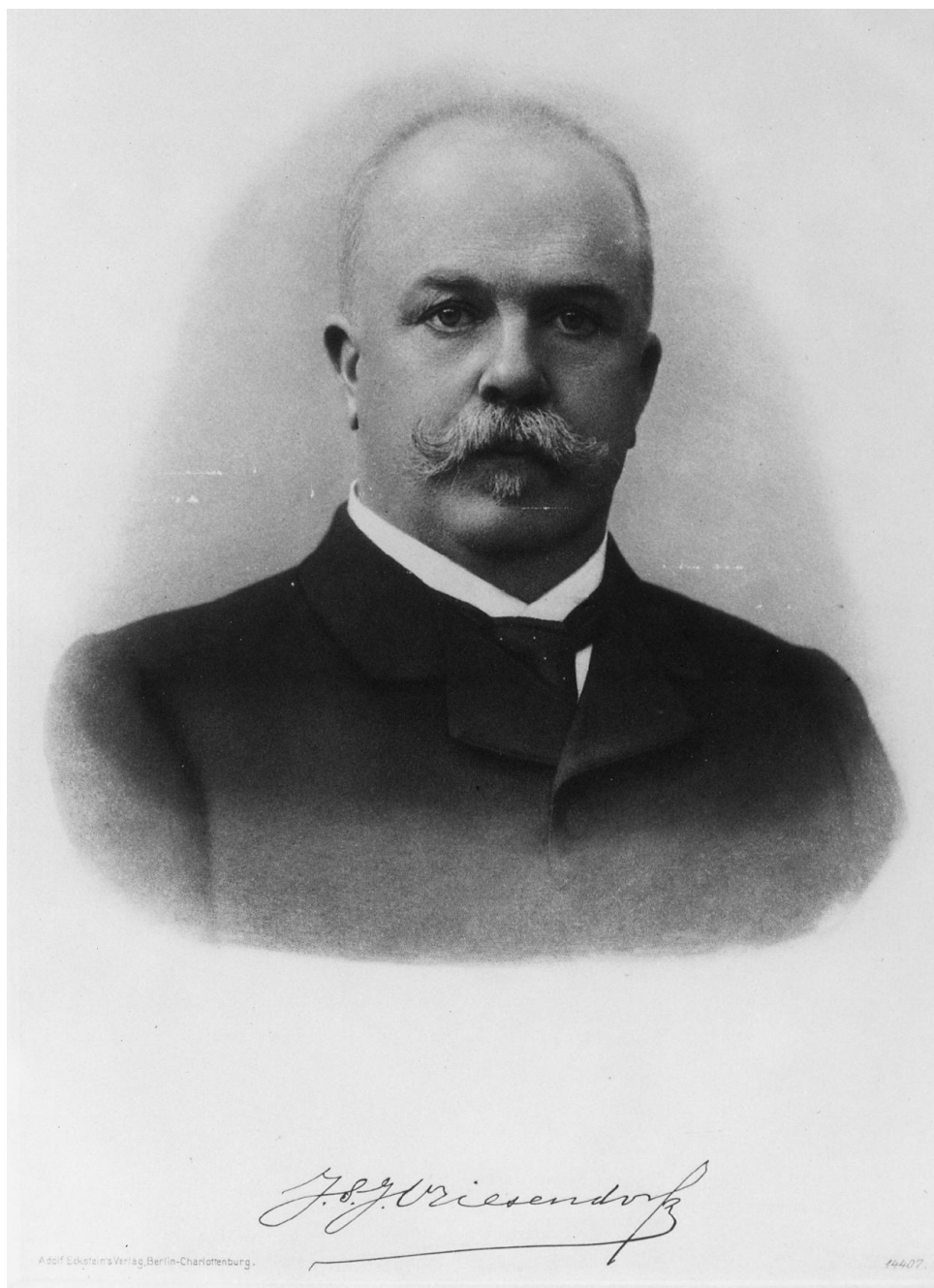
Aan het einde van de middag werd door de commissarissen een gezamenlijk diner voor eigen rekening gehouden in de Sociëteit De Harmonie aan de Binnen Walevest. Volgens de secretaris heerste aan de rijk voorziene dis (....) een gulle en aangename toon, zodat alle aanwezigen zich zeker hun leven lang die aangename feestmaaltijd zullen blijven herinneren. Van de uitgenodigde oud-commissarissen waren J. van Wageningen Dzn en P.W. Balen verschenen, terwijl wethouder Nebbens Sterling namens burgemeester en wethouders bij het diner als gast aanwezig was.

Het personeel mocht ook delen in de feestvreugde en ontving een geldelijke toelage, Brandt een bedrag van f 10, zijn huisvrouw f 5, Lokemeijer als opschrijver f 2,50, de dienders f 2 en iedere knecht f 1. Deze uitkeringen kwamen boven op de porties die ze gewoonlijk al kregen en het brood, spek en de koffie.

9.5 Het eeuwfeest van de Commissie

Tijdens de commissievergadering van 18 oktober 1899 werd besloten dat vanaf 4 december 1899 gedurende 15 weken, afwisselend spek- rijst- en erwtensoep uitgedeeld zou worden voor een portieprijs van f 3. Volgens voorzitter Henri Vriesendorp jr. was de eerste deling op 1 januari 1801 geweest. Daarom werd besloten het eeuwfeest op woensdag 9 januari 1901 te vieren met een extra uitdeling van erwtensoep met spek, bekostigd uit de renten van legaten. Tevens werd aan iedere begunstigde 2½ ons Gelderse rookworst en een pond krentenbrood uitgereikt (GAD 238-161).

De feestcommissie bestond uit Louter C. van Oldenborgh, Jan Ophorst Czn en Jacob Staets Johan Vriesendorp. De kinderen mochten eveneens in de feestvreugde delen. Daarom bood de Commissie ter gelegenheid van het feest aan 'Kindervoeding' een extra deling aan, waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt.

Afb. 9.4. Jacob Staets Johannes Vriesendorp (1854-1917) was in de periode 1898-1916 commissaris van de Rumfordse soep (GAD DI 3730a).

Evenals bij voorgaande lustra kreeg het personeel in 1901 een extra uitkering. Baas Scheeres ontving f 5, zijn echtgenote, evenals de looper Van Dalen en de knechten Smits en De Koning, ieder f 2,50. De zes werksters kregen ieder f 1 en de politie f 5 voor het politiefonds, waarmee de waardering voor de verleende politiedienst tijdens de uitdelingen tot uitdrukking werd gebracht.

B & W en de gemeentesecretaris waren uitgenodigd, evenals vijf oud-commissarissen, van wie alleen W.R.A.C. Graaf van Rechteren Limpurg acte de présence gaf. De afwezige Commissarissen voerden als reden voor hun afwezigheid het winterweer en hun hoge leeftijd aan. Het diner begon om 18.00 uur in sociëteit De Harmonie. Iedere commissaris zou zijn eigen couvert bekostigen en bijdragen in de kosten van de gasten. Dit laatste gold ook voor de commissarissen die eventueel niet aanwezig konden zijn. Bij nader inzien werd op 8 november 1900 echter besloten de invités toch te bekostigen uit het fonds.

De commissarissen waren volgens de voorschriften van de etiquette gekleed: kostuum met geklede jas en zwarte das 's morgens en in de middag rokkostuum met witte das.

De behoeftigen kregen deze keer erwtensoep met spek, voorts een krentenbrood en een flinke rookworst uitgedeeld. Ook voor de bedeelden uit Zwijndrecht, wier soep hier dagelijks in tonnen wordt gehaald, werden die geschenken uitgereikt.

De feestviering ging niet ongemerkt voorbij. De Dordrechtsche Courant besteedde uitgebreid aandacht aan het jubileum. Een journalist van deze krant deed in de editie van 10 januari 1901 verslag van de feestelijkheden:

Een Eeuwfeest

Heden herdacht de Commissie tot de Uitdeeling van Rumfordsche soep alhier op feestelijke wijze het honderdjarig bestaan dier nuttige instelling, welke al die jaren voor zoo honderden behoeftigen gedurende de koude wintermaanden een rijke zegen is geweest en daarom onder de instellingen van liefdadigheid in onze gemeente terecht een ereplaats inneemt.

De kokerij in het voormalige Vrouwenhuis aan het Bagijnhof was geheel in feestdos. Overal waren versieringen van vlaggen en groen aangebracht. Boven de deur, welke toegang geeft tot de bestuurskamer, prijkte een smaakvolle draperie met een "Hulde aan de oprichters" de heren mr. Hugo Gevers, mr. Pieter Cornelis Riemersma en Jan Cornelis Rens, wier namen vermeld stonden op de schilden, geplaatst rondom een rijzende zon, in welker stralen het gulden getal 100 blonk, tussen schilden met de jaarcijfers 1801 en 1901.

Boven den uitgang schilden met de namen der eerste commissarissen, de heren Hendrik Vriesendorp, Jan Hendrik van Meeteren en David Du Bois. In het kooklokaal stonden drie grote koperen ketels te dampen met heerlijke erwtensoep met spek, en daartegenover tafels met bergen van krentenbrood en flinke rookworsten, alles gereed om straks als feestgave onder de houders van kaarten te worden uitgedeeld.

De bestuurskamer was eveneens met planten, trofeeën en wapenschilden versierd, te midden waarvan de naamlijst van commissarissen sedert de oprichting der instelling een ereplaats innam.

Te half elf heden voormiddag verenigden zich in dit lokaal een aantal commissarissen en oud-commissarissen, ter officiële herdenking van het eeuwfeest, waartoe ook het Gemeentebestuur was genodigd. De burgemeester [mr. A.R. Zimmerman] en twee der wethouders, de heren J. Hordijk Jzn en A.J.A. de Bosson, hadden daaraan gevolg gegeven.

Voorzitter Henri Vriesendorp jr. voerde als eerste het woord. Nadat hij alle gasten welkom had geheten, gaf hij een kort verslag van de honderdjarige geschiedenis van de Soepkokerij (GAD 238-31). Burgemeester Zimmerman feliciteerde vervolgens de honderdjarige instelling.

De journalist vervolgde daarop zijn artikel:

(...) Hierna kon de deling een aanvang nemen. Voor elke portie soep werden tevens een krentenbrood en een rookworst als feestgave er bij gegeven, waartoe een viertal jonge dames [dochters van Dordtse notabelen] ijverig behulpzaam waren. Wat dat betekent, kan men enigszins nagaan, als men weet dat de gewone uitdeling dit jaar over 1.425 porties soep loopt. Bovendien bood de commissie ter gelegenheid van het feest van heden aan 'Kindervoeding' ene extra deling aan, waarvan natuurlijk dankbaar werd gebruik gemaakt. Hedenavond te 6 uur verenigen commissarissen zich aan een feestmaal in de sociëteit de Harmonie, waartoe ook het gemeentebestuur en oud-commissarissen zijn genodigd.

9.5.1 Kritiek

Niet iedereen reageerde even positief op de feestelijkheden, getuige een ingezonden brief in *De Volksstem*³ van 19 januari 1901, ondertekend door 'F.', die verwees naar *De Volksstem* van 12 januari 1901. De auteur maakte bezwaar tegen de veronderstelling dat armoede bij de maatschappij behoorde. Armoede zag hij als een *vieze, rotte plek* in de samenleving. De armen waren in zijn optiek de dupe van de heersende productiewijze, waarbij de rijken rijker worden en *de arme met honger en armoede moet kampen en afhangt van de mildheid der rijken. Ja, van die schone filantropie, waar de goeude klasse zo gaarne op wijst als op iets moois en edels, maar die zij stilletjes verwenst als een grote lastpost. Er is onder diezelfde filantropische soepcommissie een lid dat eigenlijk principieel tegen armenzorg en dergelijke instellingen is, omdat het de mensen zo zorgeloos maakt: zij trouwen maar toe en leven van de bedeling.*

Aldus verwoordde de schrijver zijn gevoelens en hij ging tekeer tegen het feestdiner van de soepcommissie, omdat het een viering was van een instelling die eigenlijk niet meer had mogen bestaan, *want dan zou er ook geen armoede meer zijn geweest!* Hij vroeg zich dan ook af, of de heren tijdens het diner gedacht zouden hebben of op die dag geen enkele hongerige maag in onze stad aanwezig was. Dat vond de schrijver *een misselijk makende gedachte*. Hij eindigde met de uitroep: *Vervloekt zij zulk een filantropie!* De Commissie reageerde niet op deze onvriendelijke reactie in *De Volksstem*.

³ De Volksstem was een weekblad van linkse signatuur.

Rumfordsche Soepkokerij

1801

7 JANUARI

1926

Menu

Hors d'oeuvre

Potage à la Reine

Fruite au Maître d'Hôtel

Selle de Mouton à la Printanière

Asperges en Branche

Bécassines sur Capapé
Compote

Homard en Bellevue
Salade

Corbeille de Nougat

Fromage Assortie

Fruits

Dessert

Afb. 9.5. De menukaart van het diner ter gelegenheid van 125-jarig jubileum (GAD 238-19).

9.6 Het 125-jarig jubileum

Het 125-jarig bestaan van de Soepcommissie werd op 7 januari 1926 op vrij eenvoudige wijze gevierd, omdat de commissarissen *de tijd niet zo geschikt achtten* voor een groot feest. In totaal werden aan de gegadigden 610 worsten⁴ van 2½ ons en evenveel krentenbroden⁵ van een pond verstrekt. Bovendien kreeg iedere houder

⁴ geleverd door H.F. van Striemen

⁵ geleverd door bakker Jac. J. van den Steenhoven, Bagijnhof 48 (GAD 238-28)

Hôtel-Café Restaurant **W. J. PONSEN,**

Burgemeester de Raadsingel 17. Teleph. 110.
DORDRECHT.

Dépendance de l'Hôtel Ponsen.

Salons, Arkel, Darkroom, Garage
pour Vèlos, Stand.

Table d'Hôte ten 5¹/₂ uur.

Aangezien de laatste trein 's nachts ten 12 u. 30 m. aankomt
is Dordrecht een geschikt uitgangspunt voor eene
buitenlandsche reis, waarvoor deze reisroute
zeer aanbevelenswaardig is.

Afb. 9.6. Hotel-restaurant Ponsen met rechts het koetshuis en de stallen omstreeks 1900. Het stond vanaf 1873 op de hoek van de Stationsweg en de Burgemeester de Raadsingel, tegenover het station Dordrecht. Het etablissement werd in 1974 gesloopt; nu staat er het appartementencomplex Ponsenstein.

van een soepkaart een extra uitdeling van erwten met speksoep. Alles werd betaald uit de renten van de legaten.

De feestcommissie werd gevormd door S. Crena de Iongh Dzn, J.A. Stoop van Zwijndrecht, H.O. de Joncheere en mr. L. Roodenburg. Aan het feestdiner in de sociëteit *Amicitia*⁶ mochten deze keer ook de dames aanzitten en daarom werden geen andere gasten uitgenodigd (GAD 238-161).

De gratificaties waren ditmaal beperkt. Baas Van Voorden kreeg f 5 extra, de knechten en de vrouwen ontvingen ieder f 2,50.

9.7 Het 150-jarig jubileum

In het notulenboek beschreef secretaris W. de Joncheere het feest ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Soepkokerij:

Op den 25sten oktober 1951 verenigden zich in Hotel Ponsen alle commissarissen der Rumfordse Soepkokerij, nl. de heren S. Crena de Iongh A.Czn, voorzitter, Hugo van Gijn, penningmeester, J. Vriesendorp van Renesse, mr. L. Roodenburg, G.F. de Roo van Westmaas, G.L. van Herwaarden en W. de Joncheere, secretaris, aan een maaltijd ter herdenking van het 150-jarig bestaan dezer instelling. Allen herinnerden zich nog de soepdelingen en dat baas van Voorden de kaarten knipte en soepknecht van den Eykel schepte [de soep op] en dreunde [terwijl hij de soep in een pannetje uitgoot] Eene- Twee en Drie is weg. Hierna mocht de volgende soepliefhebber aantreden voor zijn portie soep.

Het diner was prima in orde, aldus het verslag van de secretaris (GAD 238-161). Na het diner volgde om 21.30 uur een gewone algemene vergadering waarin, evenals voorgaande jaren, besloten werd welke bedragen (in totaal f 1.150) aan de traditionele instanties van weldadigheid gedoteerd zouden worden.

9.8 Het 175-jarig jubileum

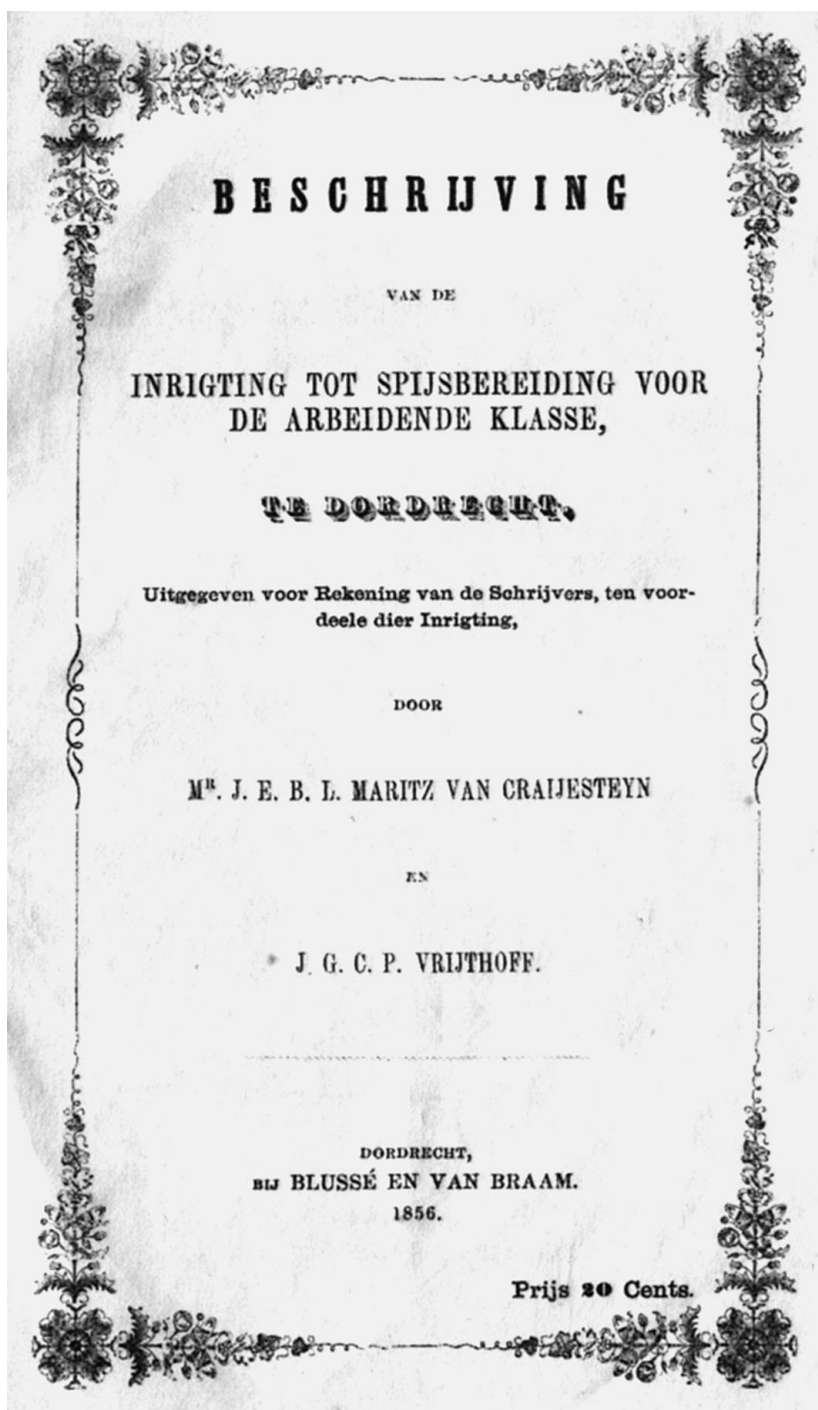
Van dit jubileum werd door de Commissie geen werk gemaakt. Daarentegen vierden de commissarissen met een diner in *Hotel Ponsen* op 24 februari 1976 dat drie van hen een kroonjaar mochten herdenken, te weten: Samuel Crena de Iongh A.Czn, mr. Leendert Roodenburg en George Leonard van Herwaarden maakten respectievelijk 45, 35 en 25 jaar deel uit van de Commissie.

9.9 Het 200-jarig jubileum

Ook dit jubileum van de *Commissie* (sinds 1996 officieel: *Stichting*) tot uitdeling van *Rumfordsche Soep* werd niet gevierd. De Commissie was van mening, dat de viering van haar 200-jarig jubileum op passende wijze luister bijgezet zou kunnen worden door deze keer een gedenkboek het licht te doen zien. Dienaangaande werd overleg gepleegd met de historische vereniging Oud-Dordrecht.

Overigens, in 2001 werd wel een diner gehouden, ditmaal in restaurant *Sybold*, ter gelegenheid van het afscheid van J.M. de Muinck Keizer, die zich terugtrok na een commissariaat van 30 jaar, waarvan 25 jaren als voorzitter. Als zijn opvolger trad jhr. dr. H.E. Witsen Elias aan.

⁶ Sociëteit 'Amicitia', Wijnstraat 173, werd in 1783 opgericht. In 1934 werd het onderkomen door een nieuw gebouw vervangen, 'Taveerne Ter Merwe', waarin nu een restaurant is gevestigd. Sociëteit Amicitia bevindt zich sinds 1974 op Vlak 1.

Afb. 10.1. Titelblad van het boekje *Inrigting tot spijsbereiding voor de arbeidende klasse te Dordrecht* (GAD 238-40). Het boekje bevat recepten en beschrijft de bereidingswijze van de maaltijden en de kosten die daarbij ontstaan.

10 Overige voedselverstrekkingen in Dordrecht

De Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep had geen alleenrecht op het bereiden en uitdelen van voeding onder behoeftige burgers van Dordrecht, zoals in 1876 al was aangetoond door de diaconie van de Hervormde Gemeente. Behalve deze hulpverlening werden nog andere particuliere initiatieven ontplooid. Enkele andere vormen van voedselverschaffing passeren hierna in beknopte vorm de revue.

10.1 Inrigting tot Spijsbereiding voor de arbeidende klasse te Dordrecht

Mr. J.E.B.L. Maritz van Crayesteyn, griffier aan de rechtbank te Dordrecht, en J.G.C.P. Vrijthoff publiceerden in 1856 een boekje getiteld: *Inrigting tot spijsbereiding voor de arbeidende klasse te Dordrecht*. Al eerder tijdens het bestaan van de Rumfordse Soepcommissie was de wens geuit, dat ook maaltijden met een meer vaste samenstelling afgeleverd zouden worden. De Soepkokerij was, zoals eerder gezegd, niet bereid deze wens te honoreren. Daarom besloot op 29 november 1855 de Dordtse afdeling van de *Vereeniging ter bevordering van Fabrijk- en Handwerk-Nijverheid in Nederland*, de voorloper van de Nederlandse Maatschappij voor Handel en Nijverheid:

een oprigting te verwekken van eene spijsbereiding ten behoeve van die klasse van arbeiders, welke geen gebedeld brood wenscht te eten, doch bij ongelijke verhouding tusschen hoegrootheid van werkloon en buitengewone duurte van levensmiddelen bij den kleinhandelaar, niet in staat was, bij eene bereiding in de huishoudens, een krachtvoedsel te bekostigen.

Daarbij werd in overweging genomen dat *een goedkoope voortbrenging van nijverheids voorwerpen gelegen is in de gezondheid, kracht en werklust van den arbeider*. De instelling probeerde de eigenwaarde van de armlastige stadgenoten te sparen door de maaltijden niet uit te delen op kosten van anderen. De maaltijden werden de behoeftige Dordtenaren te koop aangeboden, zij het tegen een (te) lage prijs. De initiatiefnemers hoopten vooral de ‘stille’ armen daardoor tegemoet te komen.

Het bestuur van de *Inrichting tot Spijsbereiding voor de arbeidende klasse* telde twaalf leden, van wie er vijf zorgden voor het dagelijkse beheer, terwijl de overige leden bij toerbeurt tijdens de verkooptijden van de maaltijden erop toezagen, dat alles goed verliep. De *Inrichting* ging op 22 januari 1856 van start. Toen bestond het personeel uit een opzichter en twee koks, een meisje en een aantal vrouwen voor het schillen van de aardappelen en het schoonmaken van de groenten. Het administratieve werk werd verzorgd door een bediende van de secretaris-penningmeester.

Deze *volkskaarkeuken* kreeg van de Dordtse gemeenteraad een gedeelte van het voormalige Armhuis voor de maaltijdbereiding toegewezen. Het gebouw, gelegen op de noordhoek van de Stekstraat en de Vest, bevatte een keuken, een kantoor, een provisiekamer, een kelder, een ruimte voor de schilsters en een zaal voor hen die de maaltijd ter plekke wilden nuttigen. In de keuken was onder de schoorsteen een ijzeren waterdampgenerator ingemetseld, waarvan de ketel was vervaardigd in

De receptuur dezer spijzen was als volgt, terwijl de daarachter gevoegde geldswaarde aanduidt tegen welken prijs de grondstoffen kunnen geleverd worden. (1)

Mutspot.

1.80 Mud aardappelen.	f	3	96
1.50 Mud wortelen.	„	1	50
0.25 Mud ajuin.	„	0	67
3.5 Ned. ff beenderen.	„	0	63
0.35 Ned. ff vet.	„	0	21
2 Ned. ff zout.	„	0	25
per honderd portien.	f	7	22

Rijst-Soep.

14 Ned. ff rijst.	f	2	87
6 stuks savoije kool.	„	0	15
0.08 Mud wortelen.	„	0	08
0.04 Mud ajuin.	„	0	11
10 stuks selderij.	„	0	20
0.3 Ned. ff tarwe bloem.	„	0	10
8 Ned. ff beenderen.	„	1	44
2 Ned. ff zout.	„	0	25
per honderd portien.	f	5	20

Stokvisch met Aardappelen.

2.25 Mud aardappelen.	„	4	95
6.5 Ned. ff stokvisch.	„	1	43
0.80 Ned. ff boter.	„	0	88
0.10 Ned. ff tarwe meel.	„	0	03
2 Ned. ff zout.	„	0	25
per honderd portien.	f	7	54

(1) Men zal ligt begrijpen dat de inslag, die in December en Januarij moest geschieden voor de pas opgerigte kookerij, de hier opgegeven prijzen zeer verre te boven is gegaan.

de *Fabriek der Dordtse stoomboten*. De in de ketel gevormde stoom werd door een koperen buisleiding tot boven de drie grenenhouten kookkuipen gevoerd, tot bijna op de bodem van de kuipen. Daarnaast was er een ijzeren ketel, waarin drie bussen hingen. Hierin kon bouillon gekookt worden met behulp van de stoom van het eerder genoemde toestel. Deze laatste constatering ontlokte de schrijvers van het boekje de opmerking, dat de temperatuur van kokend water kennelijk voldoende was voor het bereiden van een smakelijke bouillon.

Deze nieuwe instelling verkocht op werkdagen vanaf 21 januari tot 29 februari 1856 in totaal 15.289 maaltijden, die als volgt verdeeld waren:

1.783 soepmaaltijden

5.815 hutspotmaaltijden

2.002 maaltijden knollen met aardappelen

1.249 maaltijden zuurkool met aardappelen

2.800 maaltijden stokvis met aardappelen

1.640 maaltijden savooien kool met aardappelen.

Het valt op, dat er relatief weinig soepmaaltijden werden verkocht. Dat is echter begrijpelijk, want deze instelling had een ander oogmerk.

Volgens de berekeningen in het genoemde boekje lag de prijs per maaltijd, behalve bij de rijstsoep, boven de zeven cent, wat uiteraard een verliespost vormde bij een vastgestelde verkoopprijs van 6½ cent. Daarom hadden de oprichters zich verzekerd van de medewerking van ruim honderd kapitaalkrachtige Dordtse burgers voor het leveren van een financiële bijdrage. In de namenlijst treffen we zowel de namen aan van commissarissen van de Rumfordse soepkokerij, als van verscheidene leveranciers van deze instelling.

Gezien het grote aantal maaltijden dat in nog geen zes weken tijds werd verkocht, mag aangenomen worden, dat variatie in de samenstelling van de maaltijden zeer gewaardeerd werd. Daarom bereidde deze gaarkeuken als regel maar éénmaal per week soep. Op de overige dagen werden afwisselend hutspot, knollen met aardappelen, zuurkool of savooien kool met aardappelen en stokvis met aardappelen gekookt. Helaas was deze volksgaarkeuken *geen lang leven beschoren*, zoals het Departement van de Maatschappij van Nijverheid in 1908 liet weten (Nijverheid, 7). Uiteraard dient zich de vraag aan, wat de reden of de oorzaak is geweest van het kortstondige bestaan van deze gaarkeuken. Nauwkeuriger gegevens dienaangaande zijn (nog) niet beschikbaar.

10.2 De gaarkeuken van de Nederlands Hervormde Gemeente

In 1876 ging de diaconie van de Hervormde Gemeente ertoe over een eigen volksgaarkeuken te openen, omdat de Commissarissen van de Rumfordse Soepkokerij niet bereid waren van het oude soeprecept van Rumford af te wijken. Hiermee was verdere discussie uitgesloten en de hervormde diaconie ging haar eigen weg. De gaarkeuken werd ondergebracht in het Hof, waar ook de bakkerij van de hervormde diaconie gehuisvest was.

10.3 De Centrale Keuken tijdens W.O. I

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kampte de Nederlandse bevolking met aanzienlijke voedseltekorten. Daarom werd door de regering een voedseldistributiesysteem opge-

zet. De commissarissen van de Rumfordse Soepkokerij slaagden er desondanks in 1917 niet in erwten, gort of rijst, wezenlijke bestanddelen van een goede maaltijdsoep, te verkrijgen. Bovendien konden zij evenmin steenkool bemachtigen, dus koken was er niet bij. Daar kwam nog bij, dat het aantal intekenaren en het aantal bestelde maaltijdporties een duidelijke daling lieten zien (GV 1916, 159; GV 1917, 146). De *Vereniging De Centrale Keuken* daarentegen, had wel voldoende ingrediënten kunnen bemachtigen. Daarom nam deze van 1 mei 1917 tot 30 april 1919 de maaltijdbereiding van de Rumfordse Soepkokerij over (GAD A1945-2294). De Centrale Keuken mocht gebruikmaken van de keukeninstallatie van de Commissie tot uitdeling van Rumfordse Soep. Het personeel, voor zover het geen werk gevonden had, kreeg zijn gewone salaris en een bonboekje voor De Centrale Keuken ter waarde van dat deel waarvoor het voorheen soep kreeg.

De vereniging De Centrale Keuken leverde de soepmaaltijden voor 12 cent en de vaste maaltijden voor 15 cent. De Soepcommissie berekende dat een bonboekje f 7,65 zou moeten kosten, als 60 maaltijden geleverd werden. Indien dit bedrag verminderd zou worden tot f 7, met bijpassing uit het fonds van de Rumfordse Soep, zouden de totale kosten f 1.100 bedragen. Deze kosten waren groter dan het beschikbare bedrag van de inschrijvingen, zodat de Commissie als compromis besloot driemaal per week – in plaats van vier maal per week – uit te delen gedurende 15 weken. De prijs van een portiekaartje werd op f 5 gesteld. Het ontbrekende bedrag werd bijgepast uit de interesten van de effecten van de Soepcommissie. Bovendien subsidieerde de Gemeente Dordrecht mensen met een inkomen beneden f 750 per jaar met 5 cent, zodat toen nog maar 7 cent per maaltijd betaald behoefde te worden.

In 1919 bleek de kookkunst van De Centrale Keuken minder gewaardeerd te worden dan die van de Rumfordse Soepkokerij, zodat slechts 2/3 van het aantal betaalde bonnen werd opgehaald (GV 1919, 146). Daarom werden de vier wijklokalen die tot distributiepunten dienden, met ingang van 1 maart 1919 gesloten. De keuken bleef echter nog enige tijd in bedrijf, waarbij als overweging gold:

Teneinde voor de bewoners der binnenstad, wier behoeften grooter zijn dan van de financieel beter gesitueerden aan den buitenkant der stad, het verkrijgen van voedsel nog mogelijk te maken, zal in het gebouw der keuken nog gedurende eenigen tijd, voorlopig tot 30 April e.k. [1919] worden verkocht (GAD A1945-229).

Op 28 maart 1919 overlegden de Soepcommissie en De Centrale Keuken met burgemeester H.J. Wichers en Wethouders over een samengaan van beide verenigingen. Hiertegen bestonden te veel bezwaren, zodat dit plan niet werd uitgevoerd (GAD 8A1945-2294). Aangezien er toen geen taken weggelegd waren voor de vereniging De Centrale Keuken, werd deze opgeheven en de inventaris in 1920 via een veiling bij het Algemeen Verkooplokaal A. Mak aan de Vischstraat verkocht.

10.4 Het Comité voor Kindervoeding

Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond langzamerhand begrip voor het idee, dat kinderen niet altijd hetzelfde voedsel als volwassenen moesten krijgen. Daarom had de Soepcommissie aan commissaris Louter Cornelis van Oldenborgh opdracht gegeven een rapport over kindervoeding op te stellen. Deze verwees onder andere

naar Arnhem, waar aan circa 350 kinderen tweemaal per week soep en vier dagen per week vaste spijs werd uitgedeeld (GAD 238-161).

Van Oldenborgh stelde zijn verslag in de commissievergadering van 11 maart 1897 bij de rondvraag aan de orde. Blijkbaar was dit rapport toch iets te zware kost voor sommige leden van de Soepcommissie, want een maand later werd alsnog uitvoerig over het onderwerp kindervoeding gediscussieerd, waarna besloten werd dat dit rapport nogmaals onder de commissieleden zou rondgaan. De voorzitter, Henri Vriesendorp jr., was van mening dat een aparte commissie voor kindervoeding moest worden opgericht. Cornelis Gerardus de Kat van Bleiswijk echter, vond *kindervoeding een ziekelijke philantropie. De ouders zouden zich uit gemakzucht van de kinderen ontdoen, thans geven wij de ouders soep. Laten die het dan de kinderen geven; op die wijze blijft het huishouden in stand. Voorzitter Vriesendorp was daarentegen van mening dat kindervoeding wèl op de weg van de Commissie lag. Het doel onzer vereniging is het verschaffen van spijs aan behoeftigen, en dit slechts wordt door Kindervoeding beoogd. Onze Commissie is niet met zijn tijd mee gegaan.*

Vriesendorp had in het verleden voorgesteld er een volksgaarkeuken van te maken, wat toen door de Commissie werd verworpen (GAD 238-161).

Van Oldenborgh twijfelde niet aan het nut van de Soepcommissie, maar het aantal uitgedeelde porties liep de laatste jaren terug. Daarom wilde hij eigenlijk alleen zien of de Commissie in principe bereid was tot het verzorgen van kindervoeding, omdat hij er aan twijfelde of de ouders hun kinderen ervan lieten eten. Wel vond hij, dat de kindervoeding geheel apart van de Rumfordse Soepcommissie een eigen administratie zou moeten hebben, *alleen onder protectoraat van de Rumfordsche Soepcommissie*. Elias Boonen Hzn was het eens met Cornelis G. de Kat, die geen heil zag in aparte kindervoeding. Bovendien vond hij *dat het verkeerd was, daar men eerst alle commissies van onderstand in Armenzorg had willen verenigen, en men nu buiten Armenzorg om steeds weer nieuwe commissies wilde oprichten*.¹

Twee maanden later werd de discussie afgesloten met slechts één tegenstemmer. Hiermee was het Comité voor Kindervoeding in 1897 een feit. De Soepcommissie zou in haar lokaal aan de kinderen van het Comité voor Kindervoeding gelegenheid verschaffen daar hun soep te nuttigen. Van Oldenborgh vond het namelijk van groot belang, dat de kinderen de maaltijd zouden kunnen gebruiken onder toezicht, *anders was men er niet zeker van, dat zij die voeding ook werkelijk kregen*.

B & W verleenden toestemming de loods aan het Achterom volgens een overgelegde tekening te verbouwen, zodat de kinderen in een aparte ruimte hun maaltijd konden nuttigen. Deze uitbreiding geschiedde buiten bezwaar van de gemeentekas. Van Oldenborgh vroeg vervolgens jaarlijks, in zijn hoedanigheid van secretaris van het Comité voor Kindervoeding, aan de Rumfordse Soepcommissie toestemming van de verbouwde lokaliteit gebruik te mogen maken, wat uiteraard werd toegestaan.

In 1903 wilden de commissarissen de uitdeling van de kindervoeding een half uur eerder laten beginnen, omdat ze dan meer tijd zouden hebben om de soep uit te delen. De kinderen uit de laagste klassen zouden dan als eerste hun maaltijdsoep kunnen krijgen,

¹ De vereniging Armenzorg werd in 1894 opgericht, maar kreeg pas op 7 januari 1898 rechts-persoonlijkheid (Koninklijk Besluit no. 25). Deze vereniging betaalde aan de Rumfordse Soepcommissie 3 cent per liter voor de kinderen op de 'kosteloze scholen'.

Gemeente Dordrecht.

Rijst-, Gort-, Havermout-, Erwten-, Boonen- en Verkaart

voor 5 personen.

Geldig voor het tijdvak
van 5 MAART
tot en met 31 MAART 1917.

Wekelijks zal door het Levensmid-
delenkantoor worden bekend gemaakt
welke van de bovengenoemde artike-
len verkrijgbaar zullen zijn en welke
bons daartegen moeten worden afge-
scheurd.

Losse bons zijn niet geldig.
De leverancier moet de bons
afschuren.

Drak D. REIDEL - Dordt.

STRICT PERSOONLIJK.

Deze kaart, met gedruktelijk vermeldend verbaar,
kan gebruikt worden voor het verkrijgen van
vervoerscheques, en kan niet worden
overgedragen aan een ander of
verhuurd.

De afnemer moet de bons afschuren
vervolgens aan de afnemer overhandigen.
Overdracht van de bons aan een ander
is strafbaar volgens de Dordrechtse wet 1916.
Dordt, 1916, 1917, 1918.

66- tijvak
W 100
Gram brood.

66- tijvak
W 100
Gram brood.

66- tijvak
W 100
Gram brood.

66- tijvak
W 100
Gram brood.

Gemeente DORDRECHT

1

persoonskaart
voor

Aardappelen

Geldig van
8 April tot
11 Mei 1918.

Maandag 1 K.G. Aardappelen	Dinsdag 1/2 K.G. Aardappelen	Woensdag 1/2 K.G. Aardappelen
4	4	4
5	5	5
Donderdag 1/2 K.G. Aardappelen	Vrijdag 1/2 K.G. Aardappelen	Zaterdag 1/2 K.G. Aardappelen
4	4	4
5	5	5

Gemeente DORDRECHT

17

thee en koffie.

Rijkswaarde van

No. 19 DORDRECHT Rijst, Gort of Havermout 5 ons	No. 5 DORDRECHT Erwten of Boonen 5 ons	No. 20 DORDRECHT Rijst, Gort of Havermout 5 ons
---	--	---

Gemeente DORDRECHT

25

thee en koffie.

Rijkswaarde van

No. 11 Duur Vleesch 1 persoon	No. 12 Duur Vleesch 1 persoon	No. 13 Duur Vleesch 1 persoon
No. 14 Duur Vleesch 1 persoon	No. 15 Duur Vleesch 1 persoon	No. 16 Duur Vleesch 1 persoon
No. 17 Duur Vleesch 1 persoon	No. 18 Duur Vleesch 1 persoon	No. 19 Duur Vleesch 1 persoon
No. 20 Duur Vleesch 1 persoon	No. 21 Duur Vleesch 1 persoon	No. 22 Duur Vleesch 1 persoon
No. 23 Duur Vleesch 1 persoon	No. 24 Duur Vleesch 1 persoon	No. 25 Duur Vleesch 1 persoon

Afb. 10.3. De Nederlandse regering stelde in de Eerste Wereldoorlog een distributiesysteem in werking om de schaarse voedingsmiddelen op een aanvaardbare manier te verdelen. Dit systeem zou ook na de oorlog nog een aantal jaren in werking blijven. Veel artikelen waren op de bon. De consument kreeg met een bepaalde bon het recht het genoemde artikel te kopen.

RIJKSMATZESKAART.

GEEFT DEN HOUDER RECHT OP

2½ Kilo (5 pond)

ISRAËLIETISCH PAASCHBROOD

SLECHTS GELDIG VOOR
HET ISRAËLIETISCH PAASCHFEEST

1919

NIET VOOR OVERDRACHT VATBAAR

Geeft den houder recht op

500 gram

ritueele Suiker

Slechts geldig voor
het Israëlietisch Paaschfeest

1919

Niet voor overdracht vatbaar

Geeft den houder recht op

250 gram

**ritueele
Plantenmargarine**

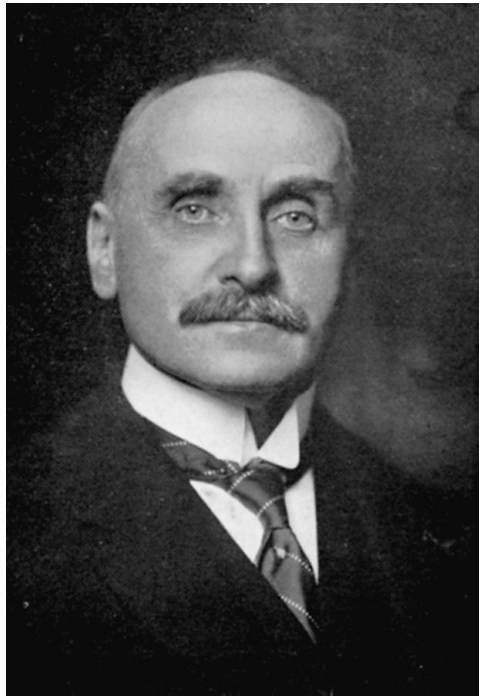
Slechts geldig voor
het Israëlietisch Paaschfeest

1919

Niet voor overdracht vatbaar

Druk: Geuze, Dordrecht.

Afb. 10.4. De voedselschaarste was in 1919 nog aanwezig. Aan joodse families in Dordrecht werd een *matzeskaart* ter beschikking gesteld waarmee kosjere voedingsmiddelen konden worden aangeschaft ten behoeve van het joodse Paasfeest (GAD 150-3333).

Afb. 10.5. Louter Cornelis van Oldenborgh (1867-1928) wijnkoper en consul van België. Hij voelde zich sterk betrokken bij het sociale leven in Dordrecht en ijverde onder meer voor het verstrekken van kindervoeding. Hij maakte deel uit van de plaatselijke onderwijscommissie en was lid van de gemeenteraad. Samen met zijn echtgenote – N.L.A. van Oldenborgh-Vriesendorp – nam hij het initiatief voor de oprichting van de Wilhelmina Stichting aan het Kasperspad.

omdat voor hen de school om 11 uur uitging. De schoolopziener was hier echter op tegen, omdat hij het beter vond als de maaltijden op school uitgedeeld werden. Vanaf 1911 werd op woensdag en vrijdag aan ongeveer 440 kinderen van de ‘kosteloze’ lagere scholen een maaltijd verstrekt (GV 1911, 156). Het betrof in 1912 de scholen no. 4, 5, 6, 11 en 12 (GV 1912, 168). Armenzorg ging na welke kinderen in aanmerking mochten komen voor de schoolmaaltijden.

10.5 Het bestuur van het Comité voor Kindervoeding

Aan het bestuur van het Comité voor Kindervoeding namen geen leden van de Rumfordse Soepkokerij deel, behalve Van Oldenborgh, die zich zo bijzonder had ingespannen ten behoeve van een aparte kindervoeding. Hij vervulde aanvankelijk de functie van secretaris en daarna van voorzitter (AB 1913) van het Comité voor Kindervoeding. In 1919 was de oud-katholieke pastoor E. Lagerweij voorzitter en W. Barendregt secretaris (AB 1919).

Omstreeks 1916 werd het Comité omgezet in een *Vereniging voor Kindervoeding*. Hiermee was de weg vrijgemaakt voor een fusie met de *Vereniging voor Kinderkleding*. Zo ontstond de *Vereniging Kindervoeding en -kleding*. Deze vereniging werd

overgenomen door de gemeente Dordrecht. Sindsdien werd zij bestuurd door J.W. Wenteler, ambtenaar van het Bureau Sociale Zaken in het Dordtse stadhuis, die al eerder met de administratie van Kindervoeding belast was geweest. Voortaan was er sprake van de *Gemeentelijke Dienst voor schoolvoeding en kleding te Dordrecht* (GAD 154-28).

De Vereniging Kindervoeding en -kleding beschikte in 1941 nog over drie ketels voor de voedselbereiding (GAD 8A1960-696), waarvan gedurende de jaren dertig en veertig gaarne gebruik werd gemaakt. In 1941, toen elders in de stad gaarkeukens (vooral voor volwassenen) opgestart werden, werden de maaltijden voor de schoolkinderen in de drie kookketels in de Korte Nieuwstraat bereid. Deze ketels waren oorspronkelijk gebruikt door de Rumfordse Soepcommissie die ze had overgedragen aan Kindervoeding.

In december 1944 was de afwisseling van het schoolmenu veel geringer dan in de vooroorlogse jaren: aardappelen met ingemaakte snijbonen, of met verse sla, of inmaaksla, erwtensoep, tarwebloempap (tenminste éénmaal per week), tomatensoep, aardappelen met erwten en verse sla, aardappelen met groene kool en aardappelen met stoofsla. Na de Bevrijding was het voedsel nog enkele jaren gerantsoeneerd, wat blijkt uit de beperkte variatie van de schoolmaaltijden in 1946: gortmoutpap, groentesoep, aardappelen met rode kool, verse andijvie, peentjes, sla, spitskool, postelein, rode kool en groene kool (GAD 154-28).

Op vrijwel alle scholen in ons land werd in de naoorlogse jaren aan alle kinderen dagelijks een ¼ liter zogeheten schoolmelk uitgereikt ter verbetering van hun conditie. Hierdoor nam de noodzaak tot schoolvoeding af, temeer daar de (te) hoge exploitatiekosten van de kookinrichting een (financieel) verantwoorde schoolvoeding verhinderden. Daarom werd de Gemeentelijke Dienst voor Schoolvoeding en -kleding op 1 oktober 1946 opgeheven (GV 1946, 42).

10.6 Voedselvoorziening tijdens W.O. II

Nadat de Rumfordse Soepcommissie in 1931 de voedseluitdelingen gestaakt had, zijn de voedselverstrekkingen in het verloop van de 20ste eeuw door andere instanties in Dordrecht verzorgd. Aangezien deze uitdelingen toch een indruk geven van de nood die gelenigd moest worden, volgt hierna een korte beschrijving. Vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen ons land door de Duitsers was bezet, was de voedselsituatie in Dordrecht soms precair, vooral tijdens de winter van 1944-1945, die dan ook algemeen bekend staat als de hongerwinter.

Kort na de bezetting van ons land in 1940 werd al van Rijksweg overwogen in de steden ten behoeve van de voedselvoorziening – in het bijzonder voor de financieel minder draagkrachtigen – noodkeukens te installeren. De noodkeuken – Centrale Keuken – voor Dordrecht werd geplaatst op een terrein achter het gemeentegebouw aan het Beverwijksplein, met de ingang in de Muys van Holystraat 9 (GAD 8A1960-696). Wethouder J. Sanders verrichtte op 11 juni 1941 de officiële in gebruikstelling door als eerste een pannetje met erwtensoep vol te scheppen. De omvang van een maaltijd bedroeg toen ongeveer 0,6 liter.

In de stad werden behalve de noodkeuken drie distributiecentra geopend. Hier konden de gegadigden hun maaltijd na 12 uur 's middags ophalen: Noordendijk 17,

Afb. 10.6. De afdeling Dordrecht van het Leger des Heils werd 29 juli 1889 opgericht. Deze afdeling had op Riedijk 38 een *Toevlucht voor Daklozen*, waar overnachtingen en maaltijden werden aangeboden. In 1893 bedroeg het aantal overnachtingen 6.124 en het aantal maaltijden 24.209. Ongeveer 20 personen kregen er dagelijks een bed en eten *in ruil voor hun arbeid* (GAD 6-1581). Ook in 2003 is het Leger des Heils nog steeds actief in de zorg voor daklozen. Een speciale bus voorziet daklozen regelmatig van koffie en soep (foto Leger des Heils, Almere).

Tollensstraat 51, Timorstraat 6. In de ochtend werden in de lokalen op genoemde adressen groenten gedistribueerd. Overwogen werd ook aan de Maasstraat een distributiepunt te openen.

In 1940 telde Dordrecht ongeveer 63.200 inwoners, van wie er circa 4.000 gebruikmaakten van de maaltijden uit de Centrale Keuken. De kostprijs van een maaltijd bedroeg 20 cent. Instellingen die daar maaltijden wilden kopen om uit te delen of goedkoop ter beschikking te stellen van zogenaamde steuntrekkers (bijstandontvangers), betaalden per maaltijd 13 cent. De Vereniging Kindervoeding telde ongeveer 600 deelnemers die de maaltijd gratis kregen voorgezet.

De vraag naar maaltijden uit de Centrale Keuken steeg en het kostte soms grote moeite om daaraan te voldoen. Een grote tegenslag was bijvoorbeeld het in beslag nemen van de kolenvoorraad van de Gasfabriek, waardoor het op gas koken niet meer mogelijk was. Bovendien werden auto's, paard-en-wagens en bakfietsen door de Duitse bezetter gevorderd; er restten slechts handkarren voor de noodzakelijke transporten van ingrediënten en etensgamellen. Toch kon eind november 1944 worden geconcludeerd dat alles in gereedheid was gebracht, de uitdeelposten waren

VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH
48A	47A	46A	45A	44A	43A	42A	41A
48B	47B	46B	45B	44B	43B	42B	41B
VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH	VLEESCH

VOEDINGSMIDDELEN VOOR HOUDERS VAN INLEGVELLEN GA 401
11e EN 12e PERIODE 1944 (1 OCTOBER-25 NOVEMBER)

BONKAART
KA411-412

RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE
A95	A93	A91	A89	A87	A85	A83	A81
RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE	RESERVE
A96	A94	A92	A90	A88	A86	A84	A82

TWEDE DISTRIBUTIE STAMKAART		N 305	Nr 049539
NO. PERSOONSBEWIJS		36119	
NO. EERSTE DISTR. STAMKAART		13930	
DELICHT-NAAM	Smeerdijk--		
VOOR-NAAM	Elizabeth Jacoba--		
GEBOORTE DATUM	4 Junio	1908	honder
GEBOORTE-PLAAT	Dordrecht		
ADRES	Jacellaria		

4)	BROOD	44A(4)	4)	BROOD	43A(4)	4)	BROOD	42A(4)	4)	BROOD	41A(4)
3)	BROOD	44A(3)	3)	BROOD	43A(3)	3)	BROOD	42A(3)	3)	BROOD	41A(3)
2)	BROOD	44A(2)	2)	BROOD	43A(2)	2)	BROOD	42A(2)	2)	BROOD	41A(2)
1)	BROOD	44A(1)	1)	BROOD	43A(1)	1)	BROOD	42A(1)	1)	BROOD	41A(1)

D 29 Nr 036119

Smeerdijk--

Elizabeth Jacoba--

4 Juni 1908
Vlissingen

Esseboom, D--

DORDRECHT

305

Esseboom Smeerdijk

305

DORDRECHT

305

Esseboom Smeerdijk

Afb. 10.7. Evenals in de Eerste Wereldoorlog het geval was, werd tijdens de Tweede Wereldoorlog in ons land een goederendistributie ingevoerd. Etenswaaren, maar ook zaken zoals onder meer zeep, tabak, naaigaren en textiel konden alleen met bonnen worden gekocht, tenzij via de zwarte markt werd gekocht, waar weliswaar geen bonnen werden verlangd, maar waar torenhoge prijzen golden. De bonkaarten konden worden afgehaald op vertoon van de distributiekaart (stamkaart) waarop de afgifte werd aangetekend. Daarnaast beschikten de Nederlanders boven de 15 jaar over een persoonsbewijs. Tot in de jaren vijftig werd het distributiesysteem voor een aantal goederen (o.a. voor koffie) gehandhaafd.

ingericht, het personeel aangesteld en de keukens hadden aardappelen, peulvruchten en gezouten groente in voorraad. Verse groenten ontbraken en de tuinbouwveilingen werkten niet, doordat de tuinders en boeren er de voorkeur aan gaven hun producten direct aan de consument te verkopen. De verkoop uit de hand aan de gaande en komende man was lucratiever (GAD 260).

Op 6 december 1944 werd voor het eerst op grote schaal warm eten (een halve liter per persoon) aan de Dordtse bevolking verstrekt. Het aantal personen dat voor een warme maaltijd was aangewezen op de Centrale Keuken groeide naarmate de strenge winter van 1944/1945 vorderde. Het grootste aantal deelnemers bedroeg ruim 34.000, meer dan de helft van de Dordtse bevolking.

In de barre winter waarbij de geallieerde legers nog buiten de Randstad bleven, begonnen de voedselvoorraden te slinken. Er waren echter nog grote voorraden suikerbieten en veldbonen, die als surrogaat konden worden toegevoegd aan de maaltijden ter vervanging van schaarse grondstoffen. De veldboon is de oervorm van de tuinboon en is ook bekend als paardenboon, een veevoerproduct. Op een bepaald moment verving de suikerbiet vrijwel alle grondstoffen waardoor een eenzijdige maaltijd overbleef. Tot dan was het menu iets gevarieerder:

- soep van heel weinig peulvruchten en een grote dosis veldbonenmeel;
- gezouten uitjes en gezouten snijbonen met suikerbiet;
- stampot van suikerbiet en krotten;
- suikerbiet met zuurkool of rode kool;
- suikerbietenmoes.

Behalve de rantsoenering van de voedingsmiddelen kreeg de Centrale Keuken eveneens te maken met een rantsoenering van het waterverbruik dat met tankwagens werd aangevoerd. Toen bovendien de elektriciteit werd afgesneden, moest het personeel maar zien hoe die tienduizenden maaltijden tijdig bereid moesten worden.

Een grote verlichting betekende de actie waarmee Zweden ons land te hulp schoot. Scheepsladingen meel, margarine, gort, erwten en melk arriveerden in Delfzijl om vandaar over de steden te worden verdeeld. In februari 1945 vond in Dordrecht de eerste uitdeling plaats. In maart volgde opnieuw een voedselverdeling, nu dankzij het Zwitserse Rode Kruis. Deze schenkingen maakten diepe indruk op de Dordtenaren, evenals de onvergetelijke gebeurtenis eind april 1945 toen de 'airdroppings' van start gingen. Geallieerde vliegtuigen wierpen voedsel af boven de Randstad waar vooral in de grote steden vele mensen door ondervoeding waren bezweken in de hongerwinter. De voedselhulp van het Zweedse Rode Kruis en die van het Zwitserse Rode Kruis voorkwamen erger. Tot in juni kwamen er negen zendingen aan. In Dordrecht eiste de hongerwinter nauwelijks slachtoffers vanwege de aanwezigheid van het omvangrijke akkerbouwareaal op het Eiland van Dordrecht en de directe omgeving (Weltevrede, 119).

Het aantal personen dat gebruikmaakte van de maaltijden uit de Centrale Keuken nam snel af; eind juni was het aantal deelnemers gedaald tot 7.300. De Centrale Keuken heeft dienst gedaan tot 1 augustus 1945. Na de sluiting werd de keuken vervolgens ontmanteld. Vermeldenswaard is, dat hierbij één van de stoomketels verkocht werd aan het sanatorium 'Weizigt' voor f 1.200, zijnde 2/3 van de nieuwprijs.

BONNENALLERLEI

EN ANDERE PUBLICATIES VAN ALGEMEEN BELANG

No. 4
27 April 1945
Prijs 10 cent

LEES DIT VOORAL

Wij stellen met nadruk vast, dat alle, in „Bonnenallerlei” opgenomen publicaties afkomstig zijn van de OFFICIEELE INSTANTIES. OOK DE BONNENLIJST!
Uit concurrentie geboren insinuaties, als zou dit niet het geval zijn, neme men voor wat ze zijn!

7e ROODEKRUISZENDING.

Afhaalbonnen A 497 400 gram brood en 125 gram margarine, B 497 125 gram margarine en 250 gram grutterswaren, C 10 250 gram grutterswaren en 250 gram smeerkaas.

BONNEN INLEVEREN.

Komende week, vermoedelijk op 2 Mei, moeten worden ingeleverd de bonnen A 496 en B 496 voor de 8e Roodekruiszing, resp. voor 400 gram brood en voor 250 gram grutterswaren.

DORDTSCH VROUWENCOMITÉ

Onlangs is opgericht het Dordtsche Vrouwencomité. Een van de eerste werkzaamheden van dit comité is te bewerken de kwaliteit van het voedsel der Massavoeding te verbeteren. Ook op ander gebied is het werkzaam. De adressen zijn Noordendijk 155 rd, Nieuweweg 42 en B. Toussaintstraat 9.

BITTER WITTEBROOD.

De eenigszins bittere smaak van het laatste wittebrood werd veroorzaakt doordat de tarwe op weg naar Nederland eenige schade heeft geleden, terwijl bovendien de kwaliteit iets minder was.

HOUD ER ERG IN!

VERLOREN VOORWERPEN zijn ALLEEN tusschen 3.30 en 5.30 uur op het Hoofdbur. v. Politie, Groenmarkt, te bevragen.

BONNENALLERLEI THUISBEZORGD!

„Bonnenallerlei” kan, bij hen, die niet in de gelegenheid zijn een exemplaar op straat te koopen, zonder prijsverhoging thuisbezorgd worden. Uiteraard zal men dan onze uitgave pas na den straatverkoop ontvangen. Men kan zich UITSLUITEND SCHRIFTELIJK opgeven hiervoor bij onze Administratie.

Z.O.Z.

Afb. 10.8. De inwoners werden via de publicatie *Bonnenallerlei* op de hoogte gehouden over de geldigheid van de bonnen.

10.7 De Dordtse Buitenschool

De *Dordtse Buitenschool*, aan de Vrieseweg, was in de jaren twintig van de 20ste eeuw opgezet voor Dordtse kinderen die een zwakke, door tbc bedreigde, gezondheid hadden. Deze kinderen konden door hun zwakke gezondheid niet het gewone lager onderwijs volgen. De combinatie van onderwijs en lichamelijke verzorging die de Dordtse Buitenschool bood, betekende een uitkomst voor hen. De kinderen kregen, behalve lager onderwijs ook extra zorg, waartoe een dagelijkse warme maaltijd behoorde (Kammen, 21-32). Rust, goede voeding en frisse lucht waren elementen die naast het onderwijs in acht werden genomen. Tussen de middag gingen de kinderen verplicht rusten op eenvoudige bedden in de buitenlucht. Dat deze benadering een

Afb. 10.9. De gaarkeuken aan het Mauveplein in 1945. Het was een van de uitdeelposten die door het gemeentebestuur waren ingesteld om 2/3 deel van de bevolking van enige voeding te voorzien (GAD 552-301.429).

juiste was, blijkt uit het feit dat de meeste kinderen na enkele jaren de Buitenschool vaarwel konden zeggen en lichamelijk gesterkt weer het reguliere onderwijs konden gaan volgen.

Deze school telde tijdens de hongerwinter in 1945 in plaats van het gewoonlijke aantal van ongeveer 75 leerlingen, 121 leerlingen die dagelijks een warme maaltijd moesten krijgen. Dit aantal was niet overdreven, want in deze periode vertoonden talloze stadgenoten in meerdere of mindere mate verschijnselen van hongeroedeem. De lichamelijke toestand van de Dordtse bevolking liet toen veel te wensen over.

10.8 Extra voeding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbood de bezetter vanaf april 1941 gage uit te betalen aan familieleden van zeelieden die op schepen van de geallieerden voeren. In het geheim werd voor de achtergeblevenen geld ingezameld, de zogenaamde Zeemanspot. Later werd ook hulp in natura verstrekt met voedingsmiddelen die door landbouwers van het Eiland van Dordrecht en de Alblasserwaard werden verstrekt. Onderduikers kregen eveneens voedsel door gebruik te maken van op illegale wijze verkregen distributiebonnen.

In 1945 konden dankzij de inzet van talloze particulieren ondervoede kinderen tweemaal per week bij gezinnen in Dubbeldam extra eten krijgen. Later werd dit initiatief uitgebreid tot de Dordtse kinderen. Omdat er veel schurft voorkwam bij die behoeftige kinderen, was het om hygiënische redenen beter het voedsel centraal te verstrekken. H.J. Kennedie, eigenaar van taveerne Ter Merwe in de Wijnstraat,

naast de Twentsche Bank, werd bereid gevonden de maaltijden klaar te maken. Na enige tijd bleek het om een zo groot aantal kinderen te gaan, dat de biscuit- en chocoladefabriek *Victoria* ingeschakeld werd. Hier kon in de bedrijfskantine in twee ploegen worden gegeten.

De kantine van biscuit- en chocoladefabriek *Victoria* (1896-1966) is het enige wat nu nog zichtbaar over is van de eens zo florerende fabriek aan de Korte Parallelweg. Niet alleen de Dordtse jeugd werd door de directie van *Victoria* geholpen, ook het 'eigen' personeel werd door de familie Redelé niet in de steek gelaten.

In februari 1945 bevatte het door de distributie verstrekte voedsel 129 calorieën per dag. Er waren wel bonnen beschikbaar gesteld die recht gaven op aardappelen, maar die waren er gewoon niet. Later werd de situatie wel iets beter, maar met 705 calorieën nog lang niet voldoende. Het was dus niet zonder reden dat het Comité voor Kindervoeding tweemaal per week extra maaltijden uitdeelde.

Eveneens werden maaltijden verstrekt aan het personeel van het noodziekenhuis, dat in de toenmalige MTS aan de Oranjelaan was ondergebracht en aan de huisartsen in Dordrecht. Zij konden voor f 7,50 per maand dagelijks een maaltijd krijgen. Dat dit geen luxe was, wordt geïllustreerd door het feit dat aan het einde van de oorlog verscheidene artsen verschijnselen van hongeroedeem hadden. Gelukkig trad na de Bevrijding hierin spoedig verbetering op.

Afb. 10.10. Het snijden van groenten in de centrale keuken in de Victoriafabriek circa 1944 (GAD 552-305.294).

Afb. 11.1. Hilmar Johannes Backer jr. (1804-1845), (GAD DI 3193-a).

11 De Commissarissen

Van de 117 commissarissen die de geschiedenis van de Rumfordse Soep van 1800 tot heden kent, spelen de vertegenwoordigers van families als Vriesendorp, De Roo van Westmaas, Crena de Iongh, De Joncheere, Roodenburg en Den Bandt een prominente rol in zittingsduur. De familie Vriesendorp spant met een totaal van 142 jaar daarbij de kroon.

Door bloedverwantschap tussen de bovengenoemde families is hun invloed nog aanzienlijk groter geweest. Door coöptatie werden in familie- en vriendenkring de commissarissen geworven. Niet zelden ging het commissariaat over van vader op zoon. Opmerkelijk is, dat tot ver in de 20ste eeuw deze trend is voortgezet.

De beroepsgroepen die de commissarissen met name in de 19e eeuw en begin 20ste eeuw vertegenwoordigden waren onder meer: de *handel* en de *zakelijke dienstverlening* zoals in het bankwezen, verzekeringsmaatschappijen, makelaars en commissionairs in allerlei goederen. Tevens waren er vertegenwoordigers uit de sector *vrije beroepen*, zoals uit de advocatuur en het notariaat. Daarnaast waren er commissarissen die hun dagelijkse werkzaamheden vonden in de *nijverheid* waarvan onder andere kunnen worden genoemd de zeepziederij, loodsmelterij en olieslagerij.

Verder waren er commissarissen uit de belangrijke groep *particulieren* (gefortuineerden, renteniers). Vele commissarissen uit de 19e eeuw waren zowel lid van de gemeenteraad als van de Provinciale Staten.

Het aantal commissarissen, in 1801 gestart met twaalf, heeft in de periode 1811 t/m 1931 – de laatste soeputdeling – geschommeld tussen veertien en vijftien en is daarna gaandeweg gedaald naar vijf. Vanaf de jaren zeventig van de 20ste eeuw tot heden is het aantal van vijf gehandhaafd. Verkiezing tot commissaris gebeurt nog steeds door coöptatie uit de kennissenkring, maar sinds 1960 wordt daarbij ook in aanmerking genomen de rol van de kandidaat in de Dordtse samenleving (bijvoorbeeld bedrijfsleven, medische sector, kerkelijk leven en openbaar bestuur), met kennis van zaken hoe giften het best besteed kunnen worden.

Overzicht van de commissarissen van de Rumfordse Soep, met zittingsduur en bestuursfunctie

<i>Namen</i>	<i>Zittingsduur</i>
mr. Hugo Gevers	1800 – 1819
mr. Pieter Cornelis Riemersma	1800 – 1802
Jan Cornelis Rens	1800 – 1845
Jan Hendrik van Meteren	1801 – 1802
David Dubois	1801 – 1813
Hendrik Vriesendorp	1801 – 1803
Hilmar Johannes Backer sr.	1801 – 1804
Franciscus Duffer Christoffelz.	1801 – 1818

<i>Namen</i>	<i>Zittingsduur</i>
Jan Laurens Pit	1801 – 1802
François de Roo van Westmaas	1801 – 1826
Julius Dominicus Schultz van Haegen	1801 – 1811
David Hordijk	1801 – 1803
Aart van der Kaa	1802 – 1805
Wouter van Rijnsdorp	1802 – 1808
Adriaan van der Linden Florisz.	1802 – 1852
mr. Matthijs Beelaerts	1802 – 1825
Jeremias van Laaren	1803 – 1806
Paulus van Wageningen	1804 – 1826
Govert Cornelis Stoop	1806 – 1832
Anthony Kist Ezn.	1806 – 1814
Adriaan Pit	1808 – 1839
Engelbert Willemszen	1812 – 1818
Arnold Baron van Zuylen van Nijeveld en Nieuw-Beijerland	1811 – 1822
Cornelis Ocker Rees van Folts	1811 – 1825
Franciscus Dominicus Andreas Bauduin	1814 – 1836
François Gevers	1814 – 1821
jhr. François Christiaan de Court	1816 – 1829
Bartholomeus van der Elst van Bleskensgraaf	1818 – 1858
Cornelis Jacobus Rens	1818 – 1846
jhr. Ocker Repelaar van Molenaarsgraaf	1820 – 1833
Abraham den Bandt	1822 – 1849
Leendert Nicolaas Roodenburg	1825 – 1859
Jacob Staets Johannes Vriesendorp	1826 – 1832
Adrianus Vos	1826 – 1850
mr. Johannes Arnoldus Kouwens	1826 – 1830
Henri Vriesendorp	1829 – 1864
Johannes van der Kaa Willemszen	1829 – 1839
Otto Boudewijn 't Hooft van Benthuisen	1832 – 1877
Gerhard Oswald Lotsy	1832 – 1882
Hilmar Johannes Backer jr.	1833 – 1845
Jacob van Wageningen Dzn.	1836 – 1873
Jacob Johannes de Reus	1839 – 1845
Elias Mauritz	1839 – 1870
Jan Willem Frans Otto Rens	1845 – 1878
mr. Adolph Blussé	1845 – 1876
mr. Engelbert Anthonie de Roo van Westmaas	1845 – 1860
Simon van Brakel	1846 – 1884
Elias de Joncheere	1847 – 1872
Pieter Willem van Balen	1849 – 1853
Jacob Cornelis Deking Dura	1850 – 1878
Jan Rudolph van der Linden	1852 – 1858
Jan Schouten jr.	1853 – 1861
Hendrik Boonen	1858 – 1866
Pieter Johannes de Kanter jr.	1859 – 1891
Corneille Vriesendorp	1859 – 1898

Afb. 11.2. Adolph Blussé (1815-1890),
(GAD GPV G 1486).

Afb. 11. 3. Johannes Anthony den Bandt
(1870 – 1921), (GAD GPV M 2412).

<i>Namen</i>	<i>Zittingsduur</i>
mr. Jacobus de Koning	1860 – 1894
mr. Adrianus den Bandt	1861 – 1898
Henri Vriesendorp jr.	1865 – 1909
Robert Boonen	1867 – 1873
jhr. François Jacob van den Santheuvel	1870 – 1879
mr. Simon van Gijn	1872 – 1889
Jan Willem Marius Roodenburg	1873 – 1889
Adrianus Florus van der Linden	1873 – 1886
Cornelis Gerardus de Kat van Bleiswijk	1876 – 1903
mr. Willem van der Elst	1877 – 1903
Gerard van Dorsser	1878 – 1895
Mathias Willem van Rees	1878 – 1881
Elias Boonen Nzn.	1879 – 1931
Frederik Cornelis Deking Dura jr.	1881 – 1919
Daniël Crena de Iongh	1882 – 1905
Willem van Brakel	1884 – 1920
Jacobus Cornelis Johannes de Joncheere	1886 – 1910
Willem Reinard Adolph Carel Graaf van Rechteren Limpurg	1889 – 1895
François Herman van Gijn	1891 – 1933
Louter Cornelis van Oldenborgh	1894 – 1905
Jan Ophorst Corneliszn.	1895 – 1905
Johannes Anthony den Bandt	1896 – 1921
Jacob Staets Johannes Vriesendorp	1898 – 1916
Jan Hubrecht den Bandt	1898 – 1921
Johannes Adriaan Stoop van Zwijndrecht	1901 – 1933
Jacobus Johannes Vriesendorp van Renesse	1903 – 1913
Otto Boudewijn de Kat van Bleiswijk	1903 – 1908
Samuel Crena de Iongh Daniëlszn.	1905 – 1928
Jan Hordijk Janszn.	1905 – 1909
Jan Otto Willem Frans de Kat van Hardinxveld	1905 – 1924

<i>Namen</i>	<i>Zittingsduur</i>
Jilles Hendrik van der Sande	1908 – 1914
Samuel Crena de Iongh A.Czn.	1909 – 1972
Leonard George van Herwaarden	1909 – 1940
Wouter de Joncheere	1910 – 1960
Jacob Vriesendorp van Renesse	1913 – 1964
mr. Cornelis Smits	1914 – 1960
mr. Leendert Roodenburg	1919 – 1972
Herman Otto de Joncheere	1919 – 1950
Wijnand Hugo Staring	1920 – 1934
Jacques Jean Bernard Joseph Bouvy	1921 – 1926
Hugo van Gijn	1922 – 1960
mr. Petrus Jacobus Sigmond	1922 – 1923
Gerard François de Roo van Westmaas	1923 – 1959
Alexander Jacob Jan Dijkmeester	1925 – 1928
Jacob Martinus Cornelis Lebre	1926 – 1930
Willem Marinus Roodenburg	1928 – 1929
ir. Jan Boudewijn Onderwater	1928 – 1929
Frans Adriaan Onderwater	1929 – 1942
George Leonard van Herwaarden	1929 – 1961
Willem Crena de Iongh Czn.	1960 – 1994
mr. Willem de Sitter	1960 – 1986
drs. Jan Gerard van der Gijp Barendregt jr.	1960 – 1969
mr. Seerp Gratama	1961 – 1989
Jan Menzo de Muinck Keizer	1971 – 2001
ds. Henk van der Beld	1974 – 1983
ds. Sjoerd Gerbrandy	1985 – 1993
drs. Siebe Pieter Huizinga	1987 –
drs. Gijsbert Michiel Vredenburg van Aardenne	1989 – 1995
dr. Evert van Kammen	1995 –
ds. Marinus den Dekker	1995 –
mr. Martinus Bloemendal	1996 –
jhr. dr. Henk Eduard Witsen Elias	2001 –

Afb. 11.4.
Mr. S. Gratama

Afb. 11.5.
Ds. Sjoerd Gerbrandy

Afb. 11.6.
Drs. G.M.V. van
Aardenne (1930-1995)

Voorzitters van de Rumfordse Soep

Namen	Zittingsduur
mr. H. Gevers	1800 – 1819
F. de Roo van Westmaas	1819 – 1826
A. van der Linden Florisz	1826 – 1852
B. van der Elst van Bleskensgraaf	1852 – 1858
H. Vriesendorp, waarnemend	1858 – 1860
O.B. 't Hooft van Benthuisen	1860 – 1877
G. O. Lotsy	1877 – 1882
S. van Brakel	1882 – 1884
C. Vriesendorp	1884 – 1898
mr. A. den Bandt	1898
H. Vriesendorp jr.	1898 – 1909
E. Boonen Hzn.	1909 – 1931
F.H. van Gijn	1931 – 1933
S. Crena de Iongh	1933 – 1972
J.M. de Muinck Keizer	1972 – 1997
dr. E. van Kammen	1997 –

Afb. 11.7.
J.M. de Muinck Keizer,
KNO-arts, was 25 jaar als
voorzitter in functie.

Afb. 11.8. De huidige Commissie van de Rumfordse Soepkokerij in de studeerkamer van mr. Simon van Gijn in december 2002.

Van links naar rechts: jhr. dr. H.E. Witsen Elias, ds. M. den Dekker, drs. S.P. Huizinga, dr. E. van Kammen en mr. M. Bloemendal (foto Ad Molendijk).

Tot 1972 was het traditie dat in de opvolging van een voorzitter door de oudste commissaris in zittingsduur werd voorzien. Het kon daardoor gebeuren, zoals in 1898, dat twee voorzitters in hetzelfde jaar vanwege hoge leeftijd overleden.

Secretarissen en penningmeesters

<i>Secretaris – penningmeester</i>	<i>Secretaris</i>	<i>Penningmeester</i>
1800-1845 J.C. Rens		
1845-1849 A. den Bandt		
1849-1860 O.B. 't Hooft van Benthuizen		
1860-1891 P.J. den Kanter jr.		
1891-1895 G. van Dorsser		
1895-1898 F.M. van Gijn		
	1898-1905 J.A. den Bandt	1898-1931 F.M. van Gijn
	1905-1908 O.B. de Kat van Bleiswijk	
	1908-1915 J.A. den Bandt	
	1915-1922 S. Crena de Iongh Daniëlszn.	
	1922-1955 W. de Joncheere	
	1931-1960 H. van Gijn	
	1955-1960 G.L. van Herwaarden	
1960-1969 mr. W. de Sitter		
1969-1991 W. Crena de Iongh Czn.		
1991-	drs. S.P. Huizinga	

Vanaf 1845 tot 1898 was de secretaris-penningmeester verantwoordelijk voor zowel de secretariaatszaken, met als belangrijkste taak het verzenden van de notulen van de commissarissenvergaderingen en in het algemeen voor de financiën. Voor de dagelijkse financiële zaken tijdens de uitdelingen werd jaarlijks uit de commissarissen een controleur aangesteld.

In 1898 werd besloten de secretariële taken en de financiële zaken af te splitsen.

In 1960 bepleitte penningmeester H. van Gijn het secretariaat en het penningmeesterschap in één hand te brengen. Aldus geschiedde.

Over de auteurs

M. Bloemendal

studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam (1964-1970). Hij werkte daarna in commerciële, strategische en directiefuncties bij achtereenvolgens Thyssen-Bornemisza Group NV, NV Verenigde Glasfabrieken en de Nederlandse elektriciteitsproducenten, als algemeen directeur van NV GKE. Martin Bloemendal presenteert en publiceert inzake numismatiek (munt- en penningkunde). Hij is Commissaris van de Rumfordse Soep.

N.L. Dodde

was als hoogleraar verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde op het proefschrift *Het rijkschooltoezicht in de Bataafse republiek* (1968). Zijn belangstelling voor de geschiedenis en het onderwijs blijkt uit een aantal boeken, zoals *Het Nederlandse onderwijs verandert* (1983) en tijdschriftartikelen, waaronder (met M.M.P. Stultjens) *Jewish education in schools in the Netherlands* in *Studia Rosenthaliana* (1996). In 2001 publiceerde hij *Een speurtocht naar samenhang*, een 200-jarige geschiedenis van de Nederlandse onderwijsinspectie. Na zijn emeritaat in 1997 is hij als onderzoeker werkzaam aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

S.P. Huizinga

studeerde sociografie en planologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was 21 jaar werkzaam bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Dordrecht, met als laatste functie algemeen-secretaris. Sinds 1993 heeft hij een adviesbureau voor stimulering van economische en culturele activiteiten. Hij publiceerde over Dordrecht, het industrieel erfgoed en over de tennissport. Hij is Commissaris van de Rumfordse Soep.

E. van Kammen

studeerde medicijnen aan de Universiteit Utrecht. Na zijn specialisatie tot internist-hematoloog en promotie te Utrecht praktiseerde hij van 1976 tot 1999 te Dordrecht. Hij publiceerde over de Dordtse medische geschiedenis, onder meer *Geschiedenis van de TBC-bestrijding te Dordrecht* en in *Geschiedenis van Dordrecht, 1813-2000*. Tevens publiceerde hij twee deeltjes *Dordrecht zoals het was* (1987, 1989). Hij verzorgt een medisch-historische rubriek in het Mededelingenblad van de afdeling Dordrecht en Omstreken van de K.N.M.G., van welk blad hij tevens redacteur is. Hij is Commissaris van de Rumfordse Soep en voorzitter van de historische vereniging Oud-Dordrecht.

V. Sleebe

studeerde economische en sociale geschiedenis in Nijmegen en promoveerde in 1994 te Groningen op een onderzoek naar sociale controle en criminaliteit op het Noord-Groningse platteland in de 19e eeuw. Hij was als auteur en redacteur werkzaam voor *Geschiedenis van Dordrecht, 1813-2000*. Hij is werkzaam bij het Stadsarchief te Apeldoorn.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Primaire bronnen:

- AVS: Archief van de Commissie Spijsuitdeling te Voorburg, 3.22.17, 1-45, Nationaal Archief Den Haag.
- GAaA: Commissie tot het uitdeelen van warme spijs, Algemene Documentatie Collectie, ADC 135, Gemeentearchief Arnhem.
- GAAb: Plan van intekening voor de bereiding en uitdeeling van oeconomische soupe van de behoeftigen in Arnhem, Algemene Documentatie Collectie, ADC 135, Gemeentearchief Arnhem.
- GAD 238-197: Notulen van bestuursvergaderingen en (jaar)verslagen van de Soepcommissie over de periode 1801 tot 1868.
- GAD 238-160: notulen van bestuursvergaderingen van 11 maart 1845 tot 31 maart 1884,
- GAD 238-161: notulen van bestuursvergaderingen van 15 oktober 1884 tot 31 januari 1956.
- Notulen van bestuursvergaderingen van 1 maart 1956 tot heden (bij de secretaris).
- GADe: 'Verslag der Deventer Gaarkeuken uitgebragt in de vergadering van aandeelhouders den 30 September' 1872, 5775, Gemeentearchief Deventer.
- GADH: Archief van de Hoofdcommissie voor het Armenbestuur van Den Haag, 412, 1 tot en met 154, Gemeentearchief Den Haag.
- GADT: Archief van de soepcommissie, 89, 1 tot en met 7, Gemeentearchief Delft.
- GAG: Archief Hoffmansichtingen, 1.16, 334, 1.1 tot en met 1.25, Gemeentearchief Gouda.
- GALa: Archief Sociale Zorg, Stadsarchief Leiden, SA III, 1694, 1906, 1922, 1924, Gemeentearchief Leiden.
- GALb: 'Beschrijving der inrigting tot het bereiden van soep voor minvermogenden te Leiden', Leiden 1841, pf 29950, Gemeentearchief Leiden.
- GALc: Kleine archieven, Hoofdcommissie van de armeninrichting, 1 tot en met 5, Gemeentearchief Leiden.
- GAR: Archief van de regenten van de grote en kleine diaconiescholen van de Nederduitse gereformeerde gemeente Rotterdam 1774-1848, I, 15 november 1774, 38, Gemeentearchief Rotterdam.

Secundaire bronnen:

- Adriaens, F.H.M.C.: 'De magistraat van Nijmegen en de armenzorg (1750-1800)', Nijmegen 1956.
- Bacchus Revivivus, 'De Wijnkooperij van J. van Oldenborgh & Zn. te Dordrecht, 1799-1949', Dordrecht 1948.
- Bakker, G.: 'Over de natuurlijke opvoeding van kinderen', in *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Prijsverhandelingen, VII, 1797.
- Barth, A.J. e.a.: 'Een troostelijk woord is der armen spijs', Goes 1991.
- Benjamin, grave van Rumford : 'Proeven', naar de Fransche overzetting in het Hollandsch vertaald, en uitgegeven op last van de Algemeene Armen-Commissie van het Departement Holland, 1807, (GAD 238-96).

- Blaupot ten Cate, S.: 'Armwezen en armverzorging', Leiden 1851.
- Blockmans, W. e.a.: 'Eeuwen des onderscheids', Amsterdam 2002.
- Bosch Kemper, J. de: 'Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland', Haarlem 1851.
- Brugmans, I.J.: 'Paardenkracht en mensenmacht', 's-Gravenhage 1976.
- Bruijn, T. de: 'Het vluchtelingenprobleem aan het begin van deze eeuw' in Kwartaal & Teken nr. 3, Dordrecht 1986
- Burema, L.: 'De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw', Assen 1953.
- Dalen, J.L. van: 'Geschiedenis van Dordrecht', Dordrecht, 1931-1933.
- Diederiks, H.E. e.a.: 'Economische en sociale ontwikkelingen', in G.F. van der Ree-Scholten, *Deugd boven geweld*, Hilversum 1995.
- Dodde, N.L.: 'Het Nederlandse onderwijs verandert', Muiderberg 1983.
- Douwes, P.A.C.: 'Armenkerk', Schiedam 1977.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den: 'In het spanningsveld der armoede', Tilburg 1968.
- Egon Larsen: 'Graf Rumford, ein Amerikaner in Muenchen', Muenchen 1961
- Esseboom, C. en E. van Kammen 'Gezondheidszorg' in P. Kooij, red. *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*, Hilversum/Dordrecht 2000.
- Faber, J.A.: 'Drie eeuwen Friesland', Wageningen 1972.
- Falkenburg, Ph.: 'Armenzorg in Nederland', I, II en III, Amsterdam 1893, 1896 en 1897.
- Gales, B.P.A.: 'Het burgerlijk armbestuur', I en II, Maastricht 1997.
- Gosse, P.F.: 'Oeconomische Soepen', Amsterdam, 1823.
- Hartog, A.P. den: 'Ontstaan en ontwikkeling van voedselpatronen', in A.P. den Hartog (red.), *Voeding als maatschappelijk verschijnsel*, Utrecht/Antwerpen 1982.
- Hogendorp, G.K. van: 'Iets voor de armen', I, II en III, Amsteldam 1799-1801.
- Houtte, J.A. van: 'De zestiende eeuw', in: J.H. van Stuyvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1979.
- Houwen, H. van der: 'Kindervoeding 25 jaar geleden' in Mededelingenblad van de afd. Dordrecht en Omstreken der KNMG; (1970) nr. 256.
- Houwen, H. van der: 'Voedselvoorzieningen in de hongerwinter van 1945' in Mededelingenblad van de afd. Dordrecht en Omstreken der KNMG; (1970) nr. 257.
- Houwen, H. van der: '1945, het wittebrood van het Zweedse Rode Kruis' in Mededelingenblad van de afd. Dordrecht en Omstreken der KNMG; (1970) nr. 258.
- Jaarverslag van de Gemeente Dordrecht over 1851.
- Jansen, M.S.: 'Drie eeuwen joods leven in Dordrecht' in *De verdwenen Mediene Dordrecht*, Dordrecht 1995.
- Jensma, Th.W.: 'Het Sacrament der Zieken. Zevenhonderd Jaar Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht', Dordrecht 1985.
- Jonge, J.A. de: 'De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914', Nijmegen 1976.
- Kammen, E. van: 'De Geschiedenis van de tuberculosebestrijding te Dordrecht' in Kwartaal & Teken, Dordrecht (z.j.) .
- Kammen, E. van: 'Dordrecht zoals het was' (2), Dordrecht 1989.
- Kool-Blokland, J.L.: 'De zorg gewogen', Middelburg 1990.
- Koopmans, C.: 'Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis', Hilversum 1992.
- Kovel, C. de: 'Openbaar Slachthuis Dordrecht 1906-1984', Dordrecht 1984.
- Lambregts, L.: 'Een steen in de vijver', Steenwijk 1985
- Leeuwen, M.H.D. van: 'Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie', Zwolle 1992.

- Leeuwen, M.H.D. van: 'Armenzorg 1912-1965; van centrum naar periferie', in Van Gerwen en Van Leeuwen *Studies over Zekerheidsarrangementen*, Den Haag 1998.
- Lenders, J.: 'De burger en de volksschool', Nijmegen 1988.
- Lips, C.J.P.: 'Wandelingen door Oud-Dordrecht', Zaltbommel 1974.
- Lis, C. e.a.: 'Armoede en kapitalisme', Antwerpen 1986.
- Loo, L.F. van: 'Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914', Bergen 1986.
- Maritz van Crayesteyn, J.E.B.L. en J.G.C.P. Vrijthoff: 'Inrigting tot spijsbereiding voor de arbeidende klasse te Dordrecht', Dordrecht 1856.
- Nieuwenhuysen, M.: 'Schoolboekjes van Nederlandsche deugden', in *Stukken het schoolwezen betreffende* uitgegeeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, Amsteldam 1785-1792.
- Nijverheid en Handel in Dordrecht en Omstreken, Dordrecht, 1908.
- Noordam, F.: 'Sociale verzekeringen 1890-1950', in J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, *Studies over Zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag 1998.
- Otterloo, A.H. van: 'Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)', Utrecht 1990.
- Regt, A.: 'Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid', Meppel 1984.
- Smissaert, H.: 'Het aandeel van den staat in de verzorging der armen', Utrecht 1893.
- Sociaal-Geografisch Bureau (SGB), *Statistisch Bulletin Dordrecht* 83, Dordrecht 1995.
- Sociaal-Geografisch Bureau, *Uitkeringsgerechtigden in Dordrecht. Een analyse van het cliëntenbestand van de Sociale Dienst van de gemeente Dordrecht per 1 januari 1996*, Dordrecht 1996; idem 1997.
- Spaans, J.: 'Armenzorg in Friesland 1500-1800', Hilversum 1997.
- Thompson, Benjamin: 'Essays, Political, Economical and Philosophical', London 1796
- Valk, L. van der: 'Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965', Amsterdam 1986.
- Veld, Th.: 'Volksonderwijs en leerplicht', Delft 1987.
- Verhoeff, J.M.: 'De oude Nederlandse maten en gewichten', Amsterdam 1983.
- Vis, G.N.M.: 'Oud en arm', Hilversum 1994.
- Vlis, I. van der: 'Leven in armoede', Amsterdam 2001.
- Voorst van Beest, C.W. van: 'De strijd rondom de totstandkoming van het burgerlijk armbestuur te Rotterdam (1795-1806)', Rotterdam 1960.
- Vrolijk, P.F.A.: 'Inventaris van het archief van de Stichting Clara Mariahof', Dordrecht 1972.
- Weldadigheid te Dordrecht: *gids voor maatschappelijk werk*, Dordrecht 1925.
- Witlox, H.J.M.: 'Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden', Nijmegen 1956.

Personenregister

- Adams, J. 82
Aken, C. van 157
Alblas, H. 160
Andel, H. van 156
Appleton, J. 79
Ardon, vrouw 101
Asschenbroek, A. 45
Augustijn, A.M.Ph. 139
Backer, H.J. 88
Balén, P.W. 169
Bandt, A. den 102, 106, 120, 169
Bandt, J.H. den 144
Banks, J. 82
Barendregt, W. 184
Beelaerts van Blokland, F.G.A. 120
Bent, C. van der 157
Berentemfel, A.J. 151
Beusekom, J. van 135
Blackstone, J.A. 150, 165
Blussé van Zuidland, P. 103, 117
Blussé, A. 102, 169
Boeff, G. den 152, 154
Bois, D. du 94, 98, 171
Bonten, C. 37
Boonen Hzn, E. 162, 181
Boonen, H. 106, 158
Bootsman, A. den 161
Bosch, J. van den 44
Bosman, C. 152
Bosman, J. 151
Bosson, A.J.A. de 172
Boulton, M. 83
Brakel, S. van 102, 144
Brakel, W. van 132
Brand, A. 161
Brandt, J. 149, 169
Breda, Jac. van 144
Bremekamp, H.A. 144
Bruin, vrouw De 161
Burgerhoudt, mevrouw 72
Cats, J. 65
Cavendish, H. 82
Civati, H. 119
Crena de Iongh A.Czn, S. 175
Crena de Iongh Dzn, S. 175
Crena de Iongh, A.C. 48
Crena de Iongh, D. 108
Crollius, A.A. 121
Dalen, J. van 150
Deking Dura, J. 93, 102, 133
Deking-Dura, A.W. 122
Dicke, Gebr. 144
Dijk, H. van 161
Drooge, C. 110
Dubois, D. 94, 98, 171
Duffer Chrzn, F. 130
Dussen-Rees, van der 119
Elst van Bleskensgraaf, B. van der 117, 131, 165, 166
Engel, J. 151
Eykel, Th. van 151, 175
Eykman, C. 144
Fitelaar, vrouw 161
Foks, A. 144
Franken, J. 149, 160
Franklin, B. 87
Gaay Fortman, P.L. de 53, 55
Gage, generaal 79
George III 80, 82
Germain, G. 80
Gevers, H. 88, 89, 90, 94, 98, 162, 166, 171
Gijn, F.H. van 109, 118
Gijn, H. van 118, 175
Gijn, S. van 102, 168
Gosse, P.F. 129, 135
Greven, A. 161
Hay, dr. 79
Heghuizen, F. 44
Hellegers, L. 161
Helmós, E. 44
Hembach, A. 152, 157
Herwaarden, G.L. van 175
Heusden, A. van 46
Hogendorp, G.K. van 22, 31, 32, 89
Hombroek, N. 161
't Hooft van Benthuisen, O.B. 102, 103, 117, 165
Hordijk Jzn, J. 172
Hottinga Raven, W.A. 72
Itz, G.N. 136
Jefferson, T. 87
Jensma, verpleegkundige 55
Jochems, W. 72
Joncheere, E. de 98
Joncheere, H.O. de 175
Joncheere, W. de 162, 175
Jong, De verpleegkundige 55
Kamen, Gebr. van 124
Kanter, P.J. de 102, 160, 168, 169
Karl Theodor 80, 82
Kat van Bleiswijk, C.G. de 122, 181
Kat, B. de 117
Kat, S. de 121
Kemp, M. 46
Kennedie, H.J. 190
Koning, J. de 102
Koning, P. de 158, 162, 171
Koogh, C. van der 144
Kooyman, D. 146
Korthals, G. 149
Kouwens, I.A. 167
Kriens, N. 141
Kruymel, W. 141
Kuijper, J. de 157
Kuypers, W. 157
La Coste, A. 119
Lagerweij, E. 52, 184
Lange van Wijngaarden, C.W. de 89
Lavoisier, A. 83
Lebret, F. 143
Leslie, generaal 80
Linden Fzn, A. van der 118, 154, 165, 166
Linden, A.F. van der 102
Litz, H. 126, 146
Looman, H. 146
Looman, P. 146
Lotsij, G.O. 102, 132
Lotsij, J.S. 38
Lotsij, S.H. 165
Mackenbach, C. 157
Macquellie, N. 161
Mak, A. 180
Maritz van Crayesteyn, J.E.B.L. 177

- Masion, M.J. 146
 Mauritz, G. 146
 Maximiliaan Joseph 83, 87
 Meeteren, J.H. van 94, 98, 171
 Meijer, J.H. 141
 Mekern, E. 120
 Meppelen, M. van 44
 Molendijk, J. 157, 158
 Molendijk, vrouw 161
 Mostert, J. 144
 Muinck Keizer, J.M. de 175
 Napoleon, keizer 99, 100
 Nebbens Sterling, H.A. 169
 Nieuwenhuisen, P. van den 152, 153, 154
 Nieuwenhuyzen, M. 65
 Nievelt & Co, van 146
 Oldenborgh Lzn, J. van 163
 Oldenborgh, J. van 112, 117
 Oldenborgh, L.C. van 163, 169, 180, 184
 Onderwater Abr.Hzn, M. 119, 120
 Ophorst Czn, J. 169
 Ouden, vrouw Den 161
 Overbeek, P. van 144
 Petiet, I. 160, 161
 Pierce J. 79
 Pitt jr. 80
 Poeliën van Nuland, D. van 165
 Rechteren Limpurg, W.R.A.C. van 171
 Rees van Tets, C.O. 119
 Rens, C.J. 165
 Rens, J.C. 88, 89, 91, 92, 93, 94, 98, 113, 171
 Rens, J.O.W.F. 102
 Repelaer van Molenaarsgraaf 119
 Repelaer van Spijkenisse, P. 100, 165
 Riemersma, P.C. 88, 89, 91, 94, 166, 171
 Riethof, M. 160
 Rijnen, J. van 151
 Rijnen, W. van 151
 Rijnshagen, M.G. 150
 Romeny, P.W. 72
 Roo, A. de 45
 Roo, G.J. de 45
 Roo van Westmaas, G.F. de 175
 Roobol, J. 159, 160
 Roodenburg, J. 168
 Roodenburg, J.W.M. 102
 Roodenburg, L.N. 138, 162, 175
 Roosevelt, F.D. 87
 Rumford, graaf van 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 127, 128, 129, 135
 Ruyven, J.N. van 123
 Sande-Roodenburg, M.H.M. van der 120
 Sanders, J. 185
 Santheuvel, F.J. van den 102
 Santheuvel, T. van den 168
 Sarraz de la, generaal 72
 Sas-van Osch, verpleegkundige 55
 Schaap, A. 106, 157, 158
 Scheeres, J. 154, 156, 171
 Schmidt, A. 159, 160
 Schoonenberg, F. 144
 Schot, Th. de 157
 Schotel, J. 158
 Schouten, E.J. 117, 119, 120
 Schulp, M. van den 156
 Seventer, C.W. van 124
 Sijde, A. van der 141
 Singels Hordijk, C.I. 144
 Sluiter, W.J.O. 121
 Smits, A. 158, 162, 171
 Spruyt, W. 141
 Steiner, W.F. 124
 Stempels, W.R. 158
 Stoop van Zwijndrecht, J.A. 122, 161, 175
 Stoop, D.W. 169
 Stoop, F. 122
 Stoop, H.W. 122
 Stoop, Th. 52
 Stoop-Deking Dura, C. 122
 Straaten Azn, C. van der 141
 Straaten, A. van der 141
 Straaten, C. van der 141
 Straaten, H. van der 141
 Straaten, J.H. van der 118, 141
 Straaten, J.P. van der 141, 143
 Straaten, P. van der 141, 144
 Striemen, H.F. van 144
 Tak, N. van der 37
 Tenenti, C.A. 124
 Tets van Langerak, L.P. van 165
 Thompson, Benjamin 32, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 127
 Timmers Verhoeven, M.G. 105
 Valken, K. 29, 30
 Verbeek, A.J. 89
 Verburg, H. 157, 158
 Verhagen, J. 161
 Vermeer, J. 157
 Versteeg, H. 144
 Voorden, H. van 124, 156, 162, 175
 Vos, A. 117
 Vriesendorp van Renesse, J.J. 108, 175
 Vriesendorp, C. 102
 Vriesendorp, H. 93, 94, 97, 98, 171
 Vriesendorp, H. jr. 102, 133, 144, 150, 156, 158, 172, 181
 Vriesendorp, J.S.J. 167, 169, 170
 Vrijthoff, J.G.C.P. 177
 Vrolijk, vrouw 161
 Waalwijk van Doorn, C. van 141, 143
 Waalwijk van Doorn, J.P. van 118
 Wageningen Dzn, J. van 169
 Waldsmith, J.B. 149
 Walker, T. 79
 Wall, P. van de 117
 Washington, G. 79, 80
 Welsenens, H. van 154, 158
 Wenteler, J.W. 185
 Wentworth, J. 79
 Westerhuijs 152
 Wezel, A. van 161
 Wichers, H.J. 180
 Wijnen, J. van 44
 Wit, de 160
 Witsen Elias, H.E. 175
 Wunsch, vrouw 161
 Wytema, J. 53
 Zanten, M. van 144
 Zimmerman, A.R. 172